

Apie V. Ivanovo ir V. Toporovo skyrių Slavistikos institute

Kalbamės su Rusijos mokslų akademijos Slavistikos instituto Tipologinės ir lyginamosios kalbotyros skyriaus mokslo darbuotoja, „Liaudies kultūros“ žurnalo redkolegijos nare daktare Marija ZAVJALOVA

Pirmiausia prašyčiau papasakoti apie skyrių, kuria-me dirbate.

Slavistikos instituto Tipologinės ir lyginamosios kalbotyros skyrius susikūrė 1960 metais (tada jis vadinosi Struktūrinės tipologijos skyriumi), galima sakyti, ant struktūralizmo bangos ir greitai pasidarė, viena vertus, Maskvos semiotikos centru, kita vertus – Maskvos baltų–slavų tyrinėjimų centru. Didele dalimi tai lémė Skyriaus įkūrėjų – Vladimiro Nikolajevičiaus Toporovo ir Viačeslavo Vsevolodovičiaus Ivanovo – moksliniai interesai. Toporovas Skyriui vadovavo nuo 1960 iki 1963 metų, Ivanovas – nuo 1963 iki 1989 metų, iki savo išvykimo į JAV. Nuo 1989 metų iki šiol Skyriui vadovauja Tatjana Michailovna Nikolajeva.

Mūsų Skyriaus darbo tematika labai plati: tame dirba ir žymus gramatikas akademikas Andrejus A. Zalizniakas, kuris užsiima Novgorodo tošies raštų tyrinėjimu, pernai gaves A. Solžencyno premiją už „Žodis apie Igorio pulką“ (*Слово о полку Игореве*) tekstologinį tyrinėjimą, ir Fedoras Uspenskis, garsiojo filologo Boriso Uspenskio sūnus, kuris užsiima skandinavų ir rusų istoriniai bei filologiniai ryšiai, ir Piotras Arkadjevas, paskutinysis Toporovo mokinys, žymaus viduramžių meno tyrinėtojo Arono Gurevičiaus anūkas, kuris užsiima lietuvių kalbos gramatika ir, plačiau, – gramatinė kategorijų tipologija, be lietuvių ir kitų indoeuropiečių kalbų, jis dar moka Kaukazo kalbas, japonų kalbą. Mūsų skyriuje dirba Tatjana Civjan, Italijos baltisto (ir mano lietuvių kalbos mokytojo) Nikolajaus Michailovo mama, kuri tyrinėja Balkanų tautosaką, mitologiją, etnokalbinius kontaktus bei graikų ir rusų literatūrą. Mūsų skyriuje, kaip jau sakiau, dirba ir Viačeslavas Ivanovas, kuris užsiima viskuo (kad galėčiau išvardyti visas jo darbo sritis, man reikėtų parašyti išsamų pranešimą). Na, visų gal neišvardysi, gal nesupyks ant manęs tie, kurių nepaminėjau, bet kiekvieno darbuotojo sritis yra savita ir įdomi. Gali kilti klausimas, kas vienija visus tuos žmones? Juk iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad mūsų Skyriuje rutuliojama labai daug skirtingų krypčių – ir kalbotyra, iš dalies ir istorija, ir tautosaka bei mitologija, ir literatūra, ir kultūrologija.

Visas šias sritis jungia ne tyrimo objektas, o būdas, kaip sako mūsų skyriaus vedėja Tatjana Nikolajeva: „Mes stengiamės paaiškinti akivaizdžius dalykus neakivaizdžiu būdu“. Kitaip tariant, mus jungia mokykla, vadina Maskvos semiotika.

Kaip formavosi Maskvos semiotikos mokykla?

Maskvos semiotika (kartais dar kalbama apie Maskvos–Tartu semiotinę mokyklą) susiformavo 60-ujų pradžioje, kai vadinojo atlydžio laikais pradėta domėtis struktūrine lingvistiką, iš grupės žmonių, į semiotiką atėjusių skirtingais keliais: kas iš struktūrinės lingvistikos, kas iš automatinio vertimo, kas iš lyginamosios kalbotyros ar bendrosios kalbotyros. Būtent jie sudarė Maskvos semiotinės mokyklos branduoli, kuris, kaip jau sakiau, užsimezgė mūsų Skyriuje. 1962 metais ši grupė surengė ženklinių sistemų struktūrinio tyrinėjimo simpoziumą, kuriame buvo nagrinėjama ne tik natūrali kalba, bet ir meno bei literatūros semiotiniai aspektai, ne-verbalinės komunikacijos ženklių semiotika, eiléraščių analizės matematiniai aspektai ir kt. Tais pat metais buvo įkurta ir Taikomosios teorinės ir struktūrinės lingvistikos katedra Maskvos valstybiniame universitete, kurioje ir aš studijavau. Bet šioje katedroje buvo užsiima grynaja lingvistika, o Slavistikos institute domėtasi semiotika plačiąja prasme – be kalbos, tai buvo literatūros bei kultūros tyrinėjimai. Tokios asmenybės kaip V. Toporovas ir V. Ivanovas galėjo ir dviese suformuoti šią mokyklą, o aplink juos ēmė telktis jvairiose srityse dirbantys žmonės. Juos siejo noras padaryti kažką ne-tradicinio – mesti iššūkį to meto mokslui... Pradžia buvo sėkminga, bet paskui semiotika buvo uždrausta.

Kai prasidėjo valdžios represijos, Maskvos semiotikai, Jurijui Lotmanui pasiūlius, perkélé savo veiklą į Tartu, kur jau vyko ženklinėms sistemoms skirtos vasaros „mokyklos“, ir leidinyje „Darbai apie ženklių sistemas“ (*Труды по знаковым системам*) buvo spausdinami Maskvos mokslininkų darbai. Taip Maskvos–Tartu semiotinė mokykla apgaubė dvi tradicijas: Maskvos lingvistinę ir Leningrado literatūrologinę.

Kaip tai buvo uždrausta?

Buvo juk tokią marazmų tarybiniais laikais, drausdavo ir botanikos, ir chemijos, ir lingvistikos atskiras sritis – jei tik kas laisviau mąsto, turi ryšių su užsieniu ar apskritai aktyviai dirba, išsako drąsesnes idėjas, išsyk – reikia uždrausti. Pasiskaičius Toporovo darbų galima suprasti, kas galėjo nepatikti. Neseniai perskaiciavę perleista jo straipsnį apie kryžių, kuris pirmą kartą buvo išspausdintas apie 1970-uosius. Sunku įsivaizduoti, kaip tais laikais buvo galima rašyti apie krikščionybę, liaudies religiją, tradicijas taip laisvai, kaip rašė jis. Jis niekada neminėjo nei Lenino, nei marksistinės ideologijos, bet vis tiek jį spausdino... Nors, žinoma, buvo kliūčių leidžiant „Prūsų kalbos žodyną“ ar rinktinę „Baltų–slavų tyrinėjimai“ (*Балто-славянские исследования*).

Ir visi kiti tuo metu nepaisydami nieko stengési dirbtai, ką norėjo. Tai vienas iš mūsų Skyriaus ypatumų, kuris išliko iki šiol: pasipriešinimas bet kokiam spaudimui ir laisvė mąstyti bei dirbtai.

Toporovas ir Ivanovas – tai du žymūs mokslininkai disidentai. Ivanovą apie 1960-uosius išvarė iš Maskvos universiteto, nes jis atsisakė pasirašyti Boriso Pasternako pasmerkimą – jie buvo bičiuliai. Ivanovas artimai bendravo su daugeliu rašytojų disidentų. Tuomet jis išėjo į Matematikos institutą, ten, kur buvo mažiau pastebimas, ir užsiėmė mašininiu vertimu.

Betgi grįžkime prie metodų...

Iš pradžių Maskvos lingvistinė tradicija rėmėsi struktūrinės lingvistikos, kibernetikos bei informatikos metodais. Bet minėtoji Maskvos grupė ėmėsi dirbtai iš esmės su tekstais, nagrinėti mitologiją ir grožinio teksto semiotiką (V. Ivanovas, V. Toporovas, E. Meletinskis, S. Nekliudovas ir kt.). Toks tyrimų objektas buvo pavadintas „antrinėmis modeliuojančiomis sistemomis“, kadangi jos remiasi kalbos pamatu, o ji yra pirminė modeliuojanti sistema. Buvo paskelbtos dvi svarbiausios teorinės pozicijos: grožinio teksto bilaterišumas (turinio plano elementų koreliacija su išraiškos plano elementais) ir teksto, kaip ypatingos erdinės struktūros, samprata.

Šios pozicijos leido visai naujai pažvelgti į teksto tyrinėjimus. Visų pirma, buvo rekonstruota archetipinio žmogaus ypatinga mentalinė erdvė, kurioje meninė, istorinė ir intelektinė nuostatos neiskyrė (tai *pasaulėvaizdis*, kuris lemia *pasaulio modelį*). Tokią pasaulėžiūrą Ivanovas ir Toporovas pavadino mitopoetine.

Vienas iš pagrindinių šios mokyklos rezultatų yra vadinamojo pagrindinio mito rekonstrukcija, kurioje nemenkai vaidmenį suvaidino baltų medžiaga ir kuri leido naujai interpretuoti ir baltų, ir slavų, ir apskritai indoeuropiečių mitologiją. Labai greitai mitologijos bei tautosakos tyrinėjimai tapo viena iš pagrindinių mūsų Skyriaus kryptį. Ypatingą vietą užėmė būtent baltų–slavų santykijų tyrinėjimai ir Balkanų–baltų–slavų sąsajos. Buvo išleista rinkinių serija „Tyrinėjimai baltų–slavų dvasinės kultūros

srityje“ (*Исследования в области балто-славянской духовной культуры*): „Laidojimo apeigos“ (1990), „Užkalbėjimas“ (1993), „Mīslė kaip tekstas“ (1994). Be to, dar serija „Slavų ir Balkanų tautosaka“ (*Славянский и балканский фольклор*), „Teksto struktūros tyrinėjimai“ (*Исследования по структуре текста*), „Smulkioji tautosaka“ (*Малые формы фольклора*), daug kitų. Šią kryptį mūsų skyriuje, be V. Toporovo ir V. Ivanovo, plėtojo T. V. Civjan, T. N. Nikolajeva, T. M. Sudnik, L. G. Nevezkaja, T. N. Svešnikova, I. A. Sedakova ir kt.

Atskirai reikėtų pabrėžti literatūrinės semiotikos kryptį, kurią pradėjo, be abejo, V. Toporovas. Daugelyje jo darbų nagrinėjamas hipertekstas, sudarytas iš atskirų grožinių veikalų: pavyzdžiu, tokiuose jo darbuose kaip „Peterburgo tekstas“ (*Петербургский текст*), „Be laiko žuvusio jaunuolio-dainiaus tekstas“ (*Текст безвременно погибшего младого певца-юноши*), „Lizos tekstas“ (*Лизин текст*) ir kt. Mūsų Skyriui šie jo tyrinėjimai tapo literatūrinės semiotikos pagrindu. Šią kryptį labai sekmingai plėtojo Tatjana Nikolajeva (A. Puškino, A. Achmatovos, L. Gumiliovo tekstai), Tatjana Civjan ir kiti.

Dar viena mūsų skyriaus kryptis – baltų–slavų tyrinėjimai. Skyriui susikūrus, Ivanovas ir Toporovas iš karto pasistengė šią temą įtraukti į Instituto darbo planus. Jie jau tada išsakė idėją apie baltų–slavų kontinuumą kaip savo išskirtinį genetišką ir tipologišką vieningą bendriją. Iš čia ir V. Toporovo idėjos apie baltų kalbas kaip slavų kalbų šaltinių ir apie unikalų kalbų „vaikų“ ir kalbų „tėvų“ vienalaikį egzistavimą. Taip baltų–slavų tema tapo viena iš pagrindinių mūsų Skyriaus temų.

Mūsų baltoslavistikos pradininkai ne tik stengési vienas išskirtinį baltų ir slavų dvasinį palikimą – jie dar turėjo tikslą išplėtoti mokslinius ryšius su Baltijos šalių mokslininkais. Pradėtos rengti įvairios „baltoslaviškos“ konferencijos, pradėtas leisti periodinis rinkinys „Baltų–slavų tyrinėjimai“ (*Балто-славянские исследования*), leidžiamas jau per 30 metų, jau išėję 17 tomų. Per visus tuos metus Jame rašė apie 40 mokslininkų iš Lietuvos. V. Toporovas be galio vertino šį leidinį, labai išgyveno dėl sunkumų, kurių, jų „prastuminėjant“, visuomet buvo.

Reikėtų pridurti, kad nuo pat susikūrimo Skyriuje vyvavo ypatinga moralinė atmosfera – labai atkaklus pasipriešinimas išorinėms aplinkybėms, kurį tarybiniais laikais buvo galima pavadinti kone atvirai disidentiška, oponentine laikysena. Tokios pozicijos išliko ir dabar ir, manau, būtent jų dėka mums pavyko, esant dabartinei politinei situacijai, išsaugoti ryšius su Baltijos šalimis. Nenutrūko (nepaisant dešimties metų pertraukos) ir „Baltų–slavų tyrinėjimai“, visą laiką vyko ir baltistinės konferencijos (nors jau kito globėjo – Juozo Budraičio rūpečiu ir kitoje vietoje – Jurgio Baltrušaičio namuose, bet vis jose dalyvavo tie patys mokslininkai). Šiuo metu mūsų

Skyriuje atidaromas Baltų–slavų tyrinėjimų centras, kuriame dirbs kol kas keturi žmonės: V. Ivanovas, T. Civjan, P. Arkadjevas ir aš. Ti-kuosi, ilgainiui atsiras ir daugiau darbuotojų.

Koks Jūsų kelias į Slavistikos instituto Tipologinės ir lyginamosios kalbotyros skyrių?

Mano išsilavinimas yra gryna lingvistinis, aš baigiau Maskvos valstybinio universiteto Filologijos fakulteto Teorinės ir taikomosios lingvistikos skyrių. Pirmoji mano interesų sritis buvo psycholinguistica ir neurolinguistica. Tyrinėjau verbalines asociacijas, rašiau apie afazija sergančių žmonių kalbinus sutrikimus, apie dvikalbių žmonių kalbinį mąstymą, apie smegenų pusrutulių asimetriją. Nemažą įtaiką man darė šios srities V. Ivanovo darbai. Studijuodama paskutiniame kurse susipažinau su dabartine Skyriaus vadove Nikolajeva, kuri mūsų fakultete skaitė specialų kursą apie teksto struktūrą ir supažindino su V. Toporovo ir kitų savo skyriaus mokslininkų darbais.

Penktame kurse atsitiktinai prasitariau Nikolajevai, kad moku lietuvių kalbą, o ji pasakė, kad kaip tik jų skyriuje šioje srityje daug kas dirba, ir pakvietė stoti į Slavistikos instituto aspirantūrą. Tereikią pramokti kitų slavų kalbų ir išlaikyti egzaminą. Tai buvo atsitiktinis susitikimas – tiesiog mes kartu laukėme troleibuso ir, kadangi laukti teko gana ilgai, pradėjome kalbėtis. Prisimenu, Nikolajeva dar paklausė, kokių kalbų moku – sakau, slavų kalbų, deja, nemoku, bet moku anglų, prancūzų, švedų, ispanų ir lietuvių kalbas. Ji apsidžiaugė: „Lietuvių – kaip tik tai, ko mums reikia.“ Pradėjo pasakoti, kad jų skyriuje dirba V. Toporovas ir baltų–slavų tyrimų grupė, kuri leidžia rinkinį „Baltų–slavų tyrinėjimai“. Kaip tik tuo metu daug kas išvažiavo, jų grupė sumažėjo, ir jiems buvo reikalingi žmonės, mokantys baltų kalbas. Taip aš tenai ir patekau.

Kaip ir kada pradėjote mokytis lietuvių kalbos?

Lietuvių kalbą aš išmokau pirmame kurse, dar prieš pradédama domėtis tautosaka. Tuomet dar nė negalvojau apie tolesnį mokslinį darbą. Maskvos valstybiniame universitete buvo dėstoma lietuvių kalba, bet aš pasirinkau kursus Lietuvos ambasadoje. Ten 1989-aisiais, tik susikūrus Sajūdžiui, lietuvių kalbos mokė Nikolajus Michailovas. Jis dar vaikas su Vladimiru Toporovu ir mama – Tatjana Civjan – važinėjo į ekspedicijas Pelesos krašte,

Marija Zavalova. Juozo Budraičio nuotrauka.

vėliau dalyvavo ramuviečių ekspedicijoje Lietuvoje ir lietuviškai kalba be jokio akcento. Tuo metu dar penktakursis, jis turėjo savo metodiką, kaip per tris mėnesius išmokti bet kokią kalbą (jis puikiai moka daug kalbų). Tai buvo labai intensyvus kursas. Ir išties, užteko trijų mėnesių, kad išmokčiau lietuvių kalbos gramatiką ir pradėčiau kalbėti.

Tuo metu buvo kilęs susidomėjimas Lietuva, daug kas mokėsi lietuvių kalbos, buvo klausytojų iš mišrių šeimų, šiaip žmonių, besidominčių Lietuvos kultūra.

Tuomet aš dar nieko nežinojau nei apie Toporovą, nei apie baltistiką. Mano susidomėjimas lietuvių kalba tada buvo gryna praktinis. Tiesiog Universitete kartu su manimi mokėsi ir penkerius metus mūsų namuose gyveno vilnietė Agnė Skaistytė (tais laikais Maskvoje studijavo labai daug lietuvių, jie turėjo „Atžalyno“ klubą, rinkdavosi ambasadoje). Pagalvojau, kodėl neišmokus jos kalbos, – galėsime kalbėtis, ir niekas aplinkui nesupras, be to, nuvažiavusi į Lietuvą galésiu bendrauti su jos draugais. Su Agne susitarėme nesikalbėti rusiškai – iš pradžių kalbėjomės pusiau angliskai, pusiau lietuviškai, o po pusės metų jau tik lietuviškai. Su Agne pradėjau važinėti ir į Lietuvą. Vėliau atsirado mokslinis interesas. Jau nuo antro kurso aš norėjau tyrinėti užkalbėjimus.

O kitų kalbų išmokote iš smalsumo?

Kitų kalbų išmokau Universitete – Teorinės ir taikomosios lingvistikos katedroje, pagal mokymo planą, reikėjo

mokytis trijų užsienio kalbų. Anglų kalbą išmokau mokykloje, o Universitete nuo antro kurso pirmaja mano užsienio kalba tapo prancūzų, antraja – ispanų, trečiaja – švedų kalba. Studijuodama galėjau mokytis kiek noriu ir kokių noriu kalbų. Bandžiau mokytis dar hebrajų, arabų, avarų, bet, deja, neišmokau – pritrūko kantrybės (kalbai mokytis reikia skirti ne tik daug laiko, bet ir daug sielos). Kai nusprendžiau stoti į Slavistikos instituto aspirantūrą, išmokau dar lenkų kalbą, nes privalėjau laikyti stojamajį egzaminą iš kokios nors slavų kalbos.

Kuo patraukė užkalbėjimai?

Kadangi mano išsilavinimas grynaus lingvistinis, užkalbėjimai mane domino taip pat lingvistiniu aspektu, kaip tekstai, kurie suformuoti tokiu būdu, kad gali paveikti žmogų. Arba jais kažkokiu būdu norima paveikti ir žmogų, ir aplinką, ir pasaulį. Mane domino kalbos poveikio mechanizmas.

Tai kaipgi tas žodis veikia?

Kadangi apie tai parašiau visą disertaciją, labai sunku atsakyti dviem sakiniais. Veikia jvairiai lygmenimis – ir fonetiniu, ir gramatiniu, yra ir tam tikri žodžių darybos mechanizmai, ir sintaksės. Pagaliau, pati teksto visuma. Kaip tik tai ir bandžiau smulkiai aprašyti – kas man atskleidė ir kas atrodė svarbu.

Disertacijoje apie baltų ir slavų užkalbėjimų tekstus (dabar ji išleista atskira knyga) nagrinėjau lietuvių ir baltarusių užkalbėjimus jvairiai aspektais: lingvistiniu, struktūriniu, semiotiniu, arealiniu. Pusė disertacijos skirta išraiškos nagrinėjimui – t.y. teksto lingvistinėms struktūroms, pusė – turinio, t.y. tekstuose užkoduoto pasaulio modelio rekonstravimui.

Be šios temos, dar rašiau apie slavų kalbų įtaką lietuvių kalbai (leksikai ir gramatikai), apie lietuvių žargono slavizmus, apie lietuvių kalbos sintaksę ir apie lietuvių žodinius stereotipus, pagaliau apie literatūros sąsajas su tautosaka. Visas šias temas jungia pagrindinė mano domėjimosi sritis – žmogaus ir kalbos santykis. Mane domina, kaip kalboje atispindi žmogaus mąstysena, t.y. kaip žmogus veikia kalbą ir, kita vertus, kaip kalba veikia žmogaus mąstymą. Nagrinėju ir kalbos sintaksę, ir mīslęs, ir poeziją, nes bet kuriuo kalbos lygmeniu pasireiškia gilius pasąmoninės, o kartais visai sąmoningos žmogaus mąstymo ypatybės. Šia prasme galima pasakyti, kad giliai lingvistikoje visada slypi psichologija. Neseniai mane sudomino ir grožinė literatūra. Pirmas bandymas – straipsnis apie folklorines reminiscencijas P. Merimė novelėje „Lokys“. Paskui susidomėjau Sigito Gedos eilėraščiais ir parašiau apie juos du straipsnius, vieną iš jų – kartu su Dainumi Razauskui. Pastarasis straipsnis net tapo pagrindu naujai savykai atsirasti. Tai „žéruojančios mitologijos“ savoka.

Kas yra ta „žéruojanti mitologija“?

Terminas gimė prieš metus mums su D. Razauskui parašius straipsnį „Skraidentys žvėry ir giedančios žuvys arba virsmo ratas Sigito Gedos poeziuje“. Mintis parašyti straipsnį apie mitologines aliuzijas Sigito Gedos poeziuje kilo perskaicius Tatjanos Civjan ir Nikolajaus Michailovo straipsnį apie Marcelijaus Martinaičio eilėraštį „Rauda Boružei“. O šis tyrinėjimas, savo ruožtu, remėsi V. N. Toporovo darbu apie boružės mitologiją. Toks téstinumas, savotiška skirtinę žmonių idėjų grandinę – galbūt vienas iš mūsų Skyriui būdingų bruožų: čia yra susidariusi tarsi bendra minčių erdvė, savotiška noosfera, į kurią kiekvienas įneša savo dalį. Terminą „žéruojanti mitologija“ (мерцающая мифология) pasiūlė T. Civjan, kaip tik siedama su mūsų straipsniu, prisimindama vėlgi Toporovo kažkada išsakyta mintį apie visai paprastuose, kartais netgi nerimtuose tekstuose slypinčią mitologiją (pavyzdžiu, vaikų žaidimuose, kalam-būruose ir kt.). Tokie, siužeto atžvilgiu „beviltiški“, tekstai gali atskleisti tam tikrą giluminį siužetą, jei tik juos nagrinėja to paties pasaulėvaizdžio, tos

Struktūrinės tipologijos skyriaus darbuotojai 1960-ujų pradžioje: (iš kairės) T. Nikolajeva, M. Lekonceva, T. Sudnik, V. Toporovas, V. Ivanovas, S. Tolstaja, sėdi D. Segalas.

pačios tradicijos atstovas, todėl man buvo labai svarbi Dainius Razausko – ne tik kaip mitologijos žinovo, bet ir kaip lie туviškos tradicijos atstovo – pagalba.

Mitologija tekstuose „žéruoja“, nes kartais yra sunkiai apčiuopama, tik trumpą akimirką sublyksi paviršiuje, tačiau štie blykstelėjimai – atskiri žodžiai, posakiai, formulės – veda prie tam tikro bendresnio vaizdinio, prie mitinio pasaulio modelio atitinkamo fragmento.

Kai mitologijos atšvaitai aptinkami autoriniame tekste, galima kalbėti apie autoriaus mitinę nuojautą, apie gyvą tradicijos nuojautą. Pasak T. Civjan, svarbu ir tai, kad autorius iš tradicijos vaizdinius ne tik ima, bet ir grąžina juos papildytus, apdorotus atgal į tradiciją, ir tokiu būdu jis pats tą tradiciją palaiko, maitina, toliau ją rutulioja, taigi – tėsia. Požiūris į tautosaką kaip į seną, pasenusią, sustarėjusią senovėje, nebekintamą tradiciją tik iš dalies teisingas. Tautosaka negali nesikeisti, ji, kaip ir kalba, – gyvas organizmas, kuris be paliovos turi būti tradicijos atstovų palaikomas ir rutuliojamas.

Kalbėjote apie ypatingą Tipologinės ir lyginamiosios kalbotyros skyriaus atmosferą. Kas ją sukūrė, kas palaiko?

Šio Skyriaus branduolys buvo V. Toporovas ir V. Ivanovas, jų suformuota ir ypatinga šio Skyriaus dvasia – intelektinė, moralinė, mokslinė, visi ją jaučiame. Pirmiausia – tai atsiverianti plati erdvė veikti – nėra nei ideologinių, nei mokslių, nei formalų apribojimų, žmogus gali užsiimti tuo, kuo nori. Kuo plačiau žmogus mąsto, tuo geriau. Tai traukė panašiai mąstančius žmones. Tokius dalykus sunku paaiškinti.

Toporovas juk nebuvo viešumos žmogus? Labai organizuotas, disciplinuotas ir savo laiką branginantis žmogus.

Jis tikrai nebuvo viešumos žmogus. Kiek aš žinau, niekada neskaitė paskaitų, pranešimų konferencijose. Jis visą laiką rašė, ir rašė tikrai labai daug. Bet jis domėjosi kitais žmonėmis ir jų darbais, labai daug skaitė ir klausydavo kitų mokslininkų pranešimų, visada dalyvavo diskusijose. Jeigu jį kas nors paklausdavo, visada daug ir labai išsamiai kalbėdavo. Kiek žinau, labai vertino tokį bendradavimą su žmonėmis.

Paskutiniaisiais metais jam jau buvo fiziškai sunku ateiti į Institutą ir tame ilgiau pabūti, bet, jei kam pavykdamo jį pagauti, tai galėdavo valandą stovėti tiesiog koridoriuje ir kalbėtis. Atsimenu, rašiau istorinę apžvalgą apie lituanistiką Maskvoje ir norėjau su juo pasitarti.

V. Toporovas, jo dukra Ana, T. Civjan ir T. Sudnik Vilniuje 1979 metais.

Mes susitikome metro ir prastovėjome ten dvi valandas – nebuvo net kur atsisėsti, pro šalį triukšmingai važiavo traukiniai, o jis taip įsijautęs pasakojo, kad vos spėjau užsirašinėti...

Ar Toporovo baltistiniai interesai buvo kuo nors išskirtiniai, turint omeny jo interesų platumą ir kalbu mokėjimą?

Su Baltijos šalimis jo ryšys buvo ypatingas. Pirmą kartą susitikau su Toporovu stodama į aspirantūrą. Jis klausinėjo, kuo aš domiuosiu, ką žinau, ką ketinu tyrinėti. Pasakutinis jo klausimas buvo toks: „Ar Jūsų susidomėjimas Lietuva yra mokslinis, ar dalykinis, ar intelektinis, ar romantinis?“ Aš susimąšiau, pasižiūrėjau į žmogų, kurį mačiau pirmą kartą, ir supratau, kad geriausia pasakyti tiesą. Pasakiau, kad romantinis. Ir mačiau, kad jam tas mano atsakymas patiko, nes ir jo santykis buvo toks pat. Turbūt nesuklysiu sakydama, kad jis mylėjo ir Lietuvą, ir lietuvius, ir lietuvių kultūrą. Tai buvo asmeninis ir labai empatiškas santykis. Ne tik domėjimasis daugeliu dalykų, bet ir sielos šiluma.

Kai jis pirmą kartą (dar studijų metu) atvažiavo į Lietuvą, ji jam paliko labai didelį įspūdį. Gal ir disidentinės jo nuotaikos buvo susijusios su Lietuva – jis puikiai išmanė istoriją, suvokė okupaciją ir labai užjautė žmones. Nors Toporovas buvo labai geras, labai atlaidus žmogus, bet jį visa tai jis visada reaguodavo labai griežtai, aiškiai išsakydavo savo poziciją.

Papasakokite ir apie kitus Skyriaus baltistus...

Kitas žymus mūsų skyriaus baltistas – V. Ivanovas. Jis ir disertaciją apsigynė Lietuvoje, nes Maskvoje jam

V. Ivanovas ir V. Toporovas.

neleido. O 1957 metais slavistų suvažiavime jis su Toporovu perskaitė pranešimą apie tai, kad slavų kalbos kilo iš periferinio baltų dialekto. Tai nulémė visą mūsų baltoslavistikos kryptį. Jo interesų spektras labai platus, jis rimtai domisi ir kitomis kalbomis.

Ivanovas 1990 metais išvyko gyventi ir dirbti į JAV, bet kasmet atvažiuoja ir kiekvieną vasarą būna Maskvoje ir labai daug bei intensyviai dirba. Skirtingai nei Toporovas, jis skaito labai daug paskaitų, organizuoja konferencijas. Taip pat vadovauja jo paties sukurtam Pasaulinės kultūros institutui, dirba ir kitose vietose. Dažnai dalyvauja televizijos laidose, dar rašo eileraščius... Jis yra pagrindinis „Baltų-slavų tyrinėjimų“ redaktorius, o aš (nuo 2000 metų) – atsakingoji sekretorė. Padeda ir kiti žmonės, visų pirma T. Sudnik.

Anksčiau, iki 2000 metų, kai Sudnik dirbo mūsų Skyriuje (paskui išėjo), būtent ji leido rinktinę „Baltų-slavų tyrinėjimai“, galima sakyti, kad šis rinkinys ir susiformavo, ir tiek laiko gyvuoja būtent jos dėka. Ji yra unikali specialistė, daug tyrinėjusi lietuvių salas Baltarusijoje, sukaupė daug medžiagos, labai daug rašė apie tų vietų tarmes, tautosaką bei apskritai apie Lietuvą. Kai ji išėjo iš Instituto, mūsų baltų-slavų tyrinėjimai (ir leidinys, ir pati mokslo kryptis) daug prarado.

Kita skaudi netektis – L. Nevskaja, mirusi šiais metais. Ji buvo mano darbo vadovė, rašė apie laidojimo papročius, toponimiką, tautosaką plačiąja prasme, dalyvavo ekspedicijose Lietuvoje, gerai mokėjo lietuviškai. Man ji labai daug davė ir moksline, ir žmogiškaja prasme.

Jau nebéra jaunų tyrinėtojų, kurių santykis su Lietuva būtų romantiškas?

Mūsų Skyriuje dirba Petras Arkadjevas, kurį jau minėjau – paskutinis Toporovo aspirantas, jaunas ir labai gabus mokslininkas, tyrinėjantis lietuvių kalbą tipologiniu aspektu. Bet tokiu žmonių, deja, nedaug.

Kadangi Toporovas niekur nedėstė, jis neturėjo mokinį – tik tuos, kurie ateidavo studijuoti į aspirantūrą. Dabar nelabai yra iš kur jiems ir atsirasti – Maskvos valstybiname universitete kaip fakultatyvas yra dėstoma lietuvių kalba, bet jį daugiausia lanko germanistiką, slavistiką ar lyginamają kalbotyrą studijuojantys žmonės. Jiems įdomu susipažinti ir su baltų kalbomis, bet specialiai baltų ar baltų-slavų kalbų santykii jie netyrinėja. Reikėtų, kad tokie dalykai būtu dėstomi kaip pagrindiniai ir atsirastų katedra. Apie tai buvo daug kalbėta, ir pagaliau šiais metais MGU įsikūrė Baltistikos centras. Tikėkimės, kad tai padės ir baltistikos studijų vystymuisi Universitete.

Kol kas turime tik vieną studentą, rimtai susidomėjusį lietuvių kalba, – jis mokosi ketvirtame kurse ir šiuo metu yra stažuotėje Lietuvoje.

Koks Toporovo paveldo likimas?

Toporovo paveldas didžiulis. Ačiū jo dukroms, kuriuos (vykdydamos savo mamos valią) leido mums ji tvarkyti. Buvo suburta V. Toporovo paveldo komisija, kurios pirmininkas – akademikas Nikolajus Kazanskis iš Peterburgo. Komisija rūpinasi Toporovo archyvų tvarkymu, jo atminčiai skirtomis konferencijomis (jų buvo jau trys). Keturi žmonės: Tatjana Civjan, Armen Grigorjan, Anatolijus Berenšteinas ir aš (iš pradžių dar Nikolajus Michailovas padėjo) pusę metų po Toporovo žmonos Tatjanos Jelizarenkovos mirties kiekvieną savaitgalį važiuodavome į jų butą ir tvarkydavome archyvą. Tai buvo labai įdomus ir svarbus darbas, mes radome daug neatspausdintų straipsnių, nepabaigtų darbų – tai medžiaga, kurią sutvarkius būtų galima išleisti. Pavyzdžiu, Toporovas išleido tik 5 prūsus žodyno tomus, darbas liko nebaigtas, bet, net kai jo klausavo, kodėl šio darbo netęsia, nenoriai apie tai kalbėjo. Pasirodė, kad preliminarus darbas padarytas, yra kortelės su visais žodžiais ir bibliografija iki paskutinės raidės.

Kai viską sutvarkėme, iškilo klausimas – ką toliau daryti? Kur vežti? Dalį priėmė Valstybinis archyvas. Bet dalies medžiagos (taip pat ir baltistinės, kuriuos Toporovo archyve labai daug) atiduoti ten kol kas negalima, nes prieš tai reikia ją apdoroti ir paruošti spaudai.

Tuomet visą lituanistinį archyvą Lietuvos kultūros atašė J. Budraitis leido saugoti J. Baltrušaičio namuose. Tai ne tik popieriai, bet ir knygos, moksliniai susirašinėjimai su Lietuvos kalbininkais ir kitų šalių baltistais, taip pat jo memorialiniai daiktai: dokumentai, daktaro mantija, indai, pasai, spausdinimo mašinėlės, akiniai... Bet pasirodė, kad visa tai nori priimti Lietuva. Lietuvių kalbos instituto direktoriė Jolanta Zabarskaitė pasiūlė Toporovo lituanistinį palikimą saugoti Lietuvių kalbos instituto saugyklose, o jo asme-

ninius daiktus eksponuoti Instituto muziejuje... Toporovo dukros sutiko su tokiu pasiūlymu ir per davė visus tuos daiktus Lietuvai. Tai tikrai puiki išeitis. Toporovas visa gyvenimą palaikė ryšius su Lietuva, ir po mirties jis Lietuvai išlieka toks pat artimas... Juozas Budraitis kalbėjo, kad Lietuvoje būtų galima sukurti ir Toporovo fondą.

Gal galėtumėt plačiau papasakoti apie Jurgio Baltrušaičio namų veiklą?

Jurgio Baltrušaičio namai – tai Lietuvos ambasadai priklausančios patalpos, neoficialus Lietuvos ambasados kultūros centras. Anksčiau ten dirbo Jurgis Baltrušaitis, yra išlikęs jo kabinetas, židinys, keletas daiktų, o dabar vyksta konferencijos, parodos, koncertai ir kiti renginiai.

Baltistų konferencijas J. Baltrušaičio namuose iniciavo Lietuvos kultūros atašė Juozas Budraitis (dirbantis Maskvoje nuo 1996 metų), nors kultūros atašė visai ne-privalo organizuoti mokslinių konferencijų. Gal tai lėmė jo pažintis su V. Toporovu ir visu mūsų Skyriumi. Mes Juozui Budraičiui labai dėkingi, nes būtent jis dešimt metų palaikė Maskvos filologų, istorikų ryšius su Lietuva. Jau surengtos septynios tarpdisciplininės – istorinės, filologinės, kulturologinės – konferencijos, skirtos Lietuvos paveldo tyrimams. Nemažai jų buvo skirta LDK, bet, tarkim, 2004 metų konferencija buvo skirta lietuviškos spaudos atgavimui.

Budraitis kiekvienais metais stengiasi suorganizuoti ir „Baltrušaičio skaitymus“ bei išleisti jų medžiągą. „Baltrušaičio skaitymai“ skirti literatūrai, poeizijai, „Sidabrinio amžiaus“ kultūrai. Suorganizuotos 7-ios tokios konferencijos.

V. Toporovas dalyvavo visose J. Baltrušaičio namuose vykusiose konferencijose iki pat mirties. Net kai jam jau sunku buvo vaikščioti, ateidavo ir visų išklausyda-vo. Dabar, kaip jau minėjau, J. Baltrušaičio namuose vyksta ir V. Toporovo skaitymai. O pernai įvyko orientalistinė konferencija, skirta Toporovo žmonos Tatjanos Jelizarenkovos atminimui. Tad J. Baltrušaičio namuose susirinko orientalistai.

Šių metų pavasarį ir vasarą kelis mėnesius dirbote Vilniuje. Kokie keliai atvedė, kokie susitarimai leido Jums dar kartą paviešeti Lietuvoje?

Aš padaviau paraišką Švietimo ir mokslo ministerijos konkursui, skirtam baltistikos (lituanistikos) tyrinėjimams. Man Ministerija (tiksliau, specialus tam skirtas Studijų mainų palaikymo fondas) malonai skyrė stipendiją 5-iems mėnesiams. Aš labai apsidžiaugiau, nes tai puiki galimybė padidėti bibliotekose ir archyvuose, surinkti daug vertingos medžiagos tolesniams moksliniams darbui. Gyventi (bent trumpą laiką) savo interesų šalyje, gyvos medžiagos apsuptyje yra tikra laimė. Stažuotei mane priėmė ir suteikė galimybę dirbtį archyvuose Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, nuo kurio kadaisė ir prasidėjo mano kelias į mokslą.

Su Lietuvių literatūros ir tautosakos institutu aš bendrauju jau seniai. Kai studijuodama aspirantūroje 1996 m. važiavau į Lietuvą, mano mokslinė vadovė L. Nevskaja patarė kreiptis į šį Institutą ir pasiūlė susitikti su Norbertu Vélium ir Bronislava Kerbelyte. Mane iš karto labai malonai ir šiltai priėmė – Kerbelytė supažindino su Pasakojausios tautosakos kartoteka, o Vélius atvedė pas Kazį Grigą, šis nuvedė į Tautosakos archyvą. Tuomet archyve praleidau tris savaites, nuo ryto iki vakaro, ir susirinkau visus (kiek radau) užkalbėjimų tekstus. Nuo to iš esmės prasidėjo ir mano mokslinis darbas, remdamasi ta medžiaga parašiau disertaciją.

Maskvos Slavistikos instituto kalbininkus ilgamečiai ryšiai siejo ir su Lietuvių kalbos institutu, aš juos taip pat paveldėjau. Tarp šių institucijų jau prieš aštuonerius metus buvo pasirašyta bendradarbiavimo sutartis, o berods pernai tokia sutartis pasirašyta ir su Lietuvių literatūros ir tautosakos institutu.

Nuoširdžiai dėkoju už išsamų pokalbj.

Parengė Dalia RASTENIENĖ
ir Saulė MATULEVIČIENĖ

On V. Ivanov and V. Toporov's department of the Institute of Slavic

An interview with dr. Marija ZAVJALOVA, researcher at the Topological and Comparative Linguistics Department of the Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Science and member of the editorial staff of the *Folk Culture (Liaudies kultūra)* magazine.

Dr. Marija Zavjalova talks about the main areas of research at the Topological and Comparative Linguistics Department of the Institute of Slavic Studies. Those areas are: both purely linguistic typological research and typological research of narrative structures, including reconstruction and synchronic description as well as combining latest linguistic research methods with reconstructions of archaic mytho-poetic structures from indo-European and pra-indo-European times; Baltic-Slavic relations; deciphering and research of Novgorod parchments; typology of medieval narrative chronicles; typological research of Slavic languages, grammar and typology of general grammatical thought; and structural and semiotic research of traditional and fictional texts.

She underlines a special creative and spiritual atmosphere that prevails in the department she works in and talks about. She describes it as a place in which there is a lot of room for creativity and intellectual thought, as a living thread of intellectual succession. Dr. Marija Zavjalova remembers the famous Russian scholar Vladimir Toporov who together with another renowned Russian scholar Viacheslav Ivanov developed such a desirable academic environment with a lot of sincere feeling and warmth.

Iš baltų mitinio vaizdyno juodraščiu:

AITVARAS

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnio objektas – mitinė būtybė Aitvaras baltų (tiksliau, lietuvių, nes būtybė tokiu vardu pas latvius nei prūsus neužtinkama) tradicijoje. Tikslas – remiantis šaltiniais (istoriniais, įvairių žanrų tautosakos, kalbos, tyrinėtojų darbais), pagal išgales išsamiai aprašyti šios mitinės būtybės vaizdinį. Metodai – aprašomasis bei struktūrinis (nes ir aprašant, duomenis tenka klasifikuoti, o tokia klasifikacija neįmanoma be jų pirminės struktūrinės analizės). Išvados: Aitvaras turi ryškių mediatoriaus, „merkurijaus“ ar net savo iškrikišionisko „angelo“ (krikščionybės šešėlyje demonizuoto) pozymių.

Pastaba: kai kurie vertimai iš kitų kalbų nesutampa su kitur publikuotaisiais, tašyk pastarųjų nuorodos pateikiamos skliaustuose; skliaustuose taip pat nurodomi papildomi cituojamų tekstų variantai bei literatūra, kur jie persakomi ar komentuojami.

Prasminiai žodžiai: Aitvaras, lietuvių mitinės būtybės, lietuvių mitologija.

Aitvaro vardas (net be aiškių iškraipymų) žinomas daugeliu lyčių: áičvaras, áitvaras, aitoras, áitvaras, áitvoras, atvaras, éičvaras, éitvaras, eitvaris ir kt. LKŽ1, 32, 44, 45–46, 445; LKŽ2, 1055, 1107; (BIA1, 104; JskSLM, 70; VIMB, 145–146). Kuri iš šių lyčių laikytina pirmine, didele dalimi priklauso nuo paties vardo aiškinimo (žr. toliau), nors populiariausia nūn ir i litaratūrinę kalbą perejusi yra áitvaras.

ISTORINIŲ ŠALTINIŲ ŽINIOS

Seniausiu „aitvaro archetipo“ paminėjimu N. Vėlius linkęs laikyti Adomo Brēmeniečio 1075 m. žinią, esą aisiai *drakones adorant cum voluribus* „garbina sparnuotus drakonus“ VIMB, 130; pirmas čia esant paminėtą aitvarą buvo įtaręs J. Balys BIA2, 146, manęs, jog apskritai *aitvaras* esas „pirmykštis mūsų slibino vardas“ BIA1, 104; bet paskui jis priėjo išvadą, jog čia kalbama ne apie kažkokį lietuvių aitvaro provaizdį, o paprasčiausiai kartojanamas plačiai žinomą pasaką apie slibinus įvaizdis BILTS2, 66.

Šiaip ar taip, patikimai ir palyginti dažnai lietuvių aitvaras minimas pradedant XVI a. Pirmasyk jis paminėtas pirmojoje lietuviškoje knygoje, 1547 m. išleistoje Mažojoje Lietuvoje, – Martyno Mažvydo „Katekizme“, ir

paminėtas net du kartus. Vienasyk lotyniškoje prakalboje į kunigus: *Quid ad malas artes adjiciunt animum, Eithuaros et Caucos Deos profitentur suos* „Tie, kurie linkę į piktus darbus, savo dievai išpažista aitvarus ir kaukus“ BRMŠ2, 184; antrasyk jau lietuviškoje prakalboje į liaudį: *Taffai Diews wysas szmanes nar didei mileti, / Daigaus karalište dawanai nar dawanati / Aithwars ir deiwes to negal padariti, / Beth ing peklas vgni weikiaus gal istumti* BRMŠ2, 186. Suprantama, kad krikščionio akimis aitvaras yra tikras demonas, bet iš to dar negalima pasakyti, kaip tuo metu į jį žiūrėjo žmonės, tebėsitantys senąją tradiciją, į kuriuos iš dalies Mažvydas savo pamokslu ir kreipėsi. Panašiai vadinamojoje Volfenbiutelio postilėje, nežinomu vertėjų išverstoje į lietuvių kalbą ir papildytoje lietuviškais dalykais (1573 m.): ... *Tikedami ing szemepaczius, Eitwarius, kaukus...; ...kaip nešang welnas ira etwaras, / teip besas ira szemepatis...; Taſiegi welinas... ira Eitwarai szemepatei, kaukai etc. kurios ghe meldž* BRMŠ2, 446. Čia, kaip matyti, aitvaras tiesiog pavadinamas velniu. Panašiai Jono Bretkūno „Postilėje“ 1591 m.: *Pameškigi miela Lietuwa melstissi / kaukus / Aitvara / Szemepaczius alba kitas Deiwas...* BRMŠ2, 318. (BIA2, 146; BgR3, 340; VIMB, 130–131; GrmTAB, 73; LKŽ1, 46) Šiaip ar taip, iš tokių pamokymų matyti aitvarą tuomet liaudyje buvus, matyt, viena iš populiariausių senųjų dievybių.

Panašiu laiku (1582 m.) Didžiojoje Lietuvoje aitvarą pamini Jonas Lasickis: *Aitvvaros est incubus, qui post se pes habitat. id enim verbum ipsum significat* „Aitvaras yra turtų saugotojas, jis gyvena už tvorą. Tai reiškia pats žodis“ BRMŠ2, 584, (597); Lsc, (25), 44. „Turtų, lobijų saugotojas“ būtų senesnioji, pirminė lotynų žodžio *incubo* reikšmė, ir ji visai pritinka prie to, ką žinome apie aitvarą iš vėlesnių tautosakos šaltinių, tačiau viduramžių Europoje *incubo*, arba *incubus*, jau reiškė ką kita – slogutę arba dvasią, kuri atleksia naktimis pas moteris jų suvilioti ir nukamuoti. Pastaroji funkcija lietuvių aitvarui šiaip jau nėra labai būdinga, bet jo slaviškieji atitikmenys kaip tik tuo pirmiausiai ir pasižymi, tad ką turėjo galvoje lenkas Lasickis, sakydamas *incubus*, nėra taip jau visai aišku.

Šiaip ar taip aitvaras, matyt, turėtas omeny ir 1605 m. Vilniaus Jėzuitų kolegijos ataskaitoje, sakant: *Curruum*

rotas, in granarijs suis collocant, in supremo manipulorum fastigio, ne incubus ad aliorum vicinorum horrea, furtuum transferat frumentum „Savo svirnuose, pačiai me viršuje, jie padeda vežimų ratus, kad aitvaras į kitų kaimynų svirnus pavogės neišeštų grūdų“ BRMŠ2, 624, (632; LbLK, 206). Kaip žinome iš tautosakos, aitvarai išties tuo užsiima. P. Dundulienės duomenimis, ir vėliau „tuo pačiu tikslu svirnuose arba ant jų statydavo statulėles, vadinas svirnų sargais“, ir tokį statulėlių autorė pati teigia radusi Raseinių apylinkėse DndMR, 135.

1639 m. Apaštališkojo misioneriaus Jurgio Šavinskio pranešime apie vyskupijų būklę LDK sakoma, kad žmonės ligi šiol, be kitų, ir *aitvaros a custodia sepium ob ditandi studium venerantur. Qui vere nihil aliud sunt, nisi incubi, tetri spiritus, apparentes quandoque in specie humana et ut plurimum in specie tetradi, galli sylvestris volantis aut pavonis extensas pennis habentis, qui si scintillas ignis a cauda vibrare videantur, signum habetur triste, nihil peculii aut frumenti cultori suo portare, quod si appareat subniger et obscurus, frugibus et nummis onustus, gaudente rude popello, redire putatur. Quem in ea specie sero et de nocte volantem saepius ipse etiam conspexi, et facto signo sanctae Crucis, in momento disparentem vel in lacunas se se praecipitantem aderti, quin etiam fulta eorundem deprehendi, horrea, granaria et penuaria vastantium* „aitvarus, nuo tvorų saugojimo, iš noro praturtėti garbina. Pastarieji yra ne kas kita kaip inkubai, bjaurios dvasios, kai kada pasirodančios žmogaus pavidalu, bet dažniausiai – kaip baidyklės, laukiniai skraidantys gaidžiai ar povai išskėstais sparnais, kurie, kai jiems iš uodegos matytį žyulant ugnies kibirkštis, yra blogas ženklas – neneša savo šeimininkui nei pinigų, nei javų, o jei pasirodo juodas, tamsus, manoma, kad sugrižta javais bei pinigais nešinas ir tuo džiugindamas prasčiokus. Šios rūšies padarą vėlumoje ar išnaktose skrendant ir aš pats ne kartą esu matęs ir, švento Kryžiaus ženklu paženklinus, akimirksniu išnykstant arba į bedugnes nugarmant pastebėjės, ir netgi jų grobi esu nutvėrės, iš klėčių, svirnų bei sandėliu pri-siplėšta“ BRMŠ3, 492–493, (495). Aitvaro kaip tvorų saugotojo sampratą autorius, panašu, bus perėmės iš Jono Lasicchio BRMŠ3, 491.

Konstantino Sirvydo žodynuose (atitinkamai 1620 ir 1642 m.) *aytiwaras* paminėtas kartu su lotyniškuoju atitikmeniu *incubus* (taip pat dar *ragus* [žodis nežinomas], *ardelius* „nenuorama, nenuosėda“, *scura* „meilikautojas, plevėsa“) bei lenkiškuoju *lataviec*, o greta – le. mot. g. *latawica* „ragana“ BRMŠ3, 473, 475. (VIMB, 131–132.) Pastaras iš žodis mums aktualus dėl to, kad kitasyk jis pavartojoamas kalbant būtent apie raganas, kurios, kita vertus, elgiasi kaip aitvarai: štai 1691 m. Šiaulių ekonomijos Jankūnų kaimo valstiečio Mataušo Strakšo samdinė Marijona jai

iškeltoje raganavimo byloje, be kita ko, prisipažino, jog kartu su kampininke Liucija nocami jako latawice przez dach gospodarzowi z swirna zbołe wynaszali „naktimis kaip aitvarai (raganos?!) per stogą iš gaspadoriaus svirno javus neše“ BRMŠ3, 440, (441); (JevR, 478). Taigi sužinome, kad panašiai į aitvarus elgiantis – iš ūkininkų svirnų vagiant grūdus – galėjo būti kaltinamos ir raganos.

Toliau XVII a. vidurio *Lexicon Lithuanicum* tarp lietuvių k. žodžių pateikia *aitwaras*, kurio atitikmeniu nurodo vokiečių *Drache* BRMŠ3, 77 „drakonas, slibinas“ (tuo pat žodžiu vokiečiai vadina ir popierinį „aitvara“). 1611–1620 m. apie Livonijos gyventojus panašiai rašė Dionysis Fabricijus, esą kai kurie jų *dracones in domibus suis alunt, qui frumenta furantur et ad suos reportant* „drakonus savo namuose peni, kurie vagia javus ir saviesiems gabena“ BRMŠ3, 570, (572). Tačiau latviai panašią būtybę vadina ne aitvaru, bet pūkiu (*pūķis*).

Matas Pretorijus XVII a. antrojoje pusėje, vėlgi Mažojoje Lietuvoje, perpasakoja (II.19.10), kaip Nadruvoje der einfältige Bauermann den Aitwars, oder Alp, beschreibt, daß Er soll wie ein Mensch gestalt seyn, mit unglaublichen grossen Händen und Füssen „toks vienas patiklus būras apibūdina Aitwars, arba [vokiškai] Alp, – jis esas iš išvaizdos kaip žmogus, su neįtikėtinai didelėmis rankomis ir pėdomis“ PretPI2, 364, (365). (Sulig kitu nuorašu, Den Aitwars oder Alp beschreibt der Baur allhie in Nadravien, dass er so wie ein Mensch gestalt sein, mit unglaublich grossen Händen und Füßen „Aitvaras, arba Alp, visur Nadruvoje kaimiečių apibūdinamas iš išvaizdos kaip žmogus, su neįtikėtinai didelėmis rankomis ir pėdomis“ BRMŠ3, 109, (229).) Pretorijaus Alp, toliau dar Alff ir pan., būtų galima versti „sloguciū“, kaip kad šiuolaikinės vokiečių kalbos Alb, bet tai gal ne visai tikslu, nes tuo pat vardu germanų vadinta ir iš dalies teigama mitinė būtybė elfas (sen. skandinavų *alfr*, sen. anglų *ælf*, anglų *elf*); taigi čia gali slypėti panaši dviprasmybė kaip lotyniškojo *incubus* atveju, juo- ba kad ir šie germanų žodžiai kartais aiškinami per tą patį *incubus*.

Toliau M. Pretorijus pateikia dar daugiau žinių (IV.6.9): Sie sind ausser dem in dem Wahn, bey dem das Wetter einschläget, es mag zünden oder nicht, so ist jemand von den Preussischen Göttern im Hause und solte es auch nur ein Aitwars, den etliche vor den Alff halten, sein, wird derselbe getroffen, so zündet er das Hauß an. Wird er nicht getroffen, so wird der Donner und Blitz dem Hause nichts schaden. Der Aitwars aber wird geschlagen von Perkunas, i.e. Donner, daß er sich mit dem Menschen gar zu gemein gemacht, und weil er umb des Menschen willen gestraffet wird, so rächet er sich mit feuer an dem Menschen, dessen Hauß er anzündet. Den Aitwars halten sie vor einen solchen Gott, der Fleisch un Beine hat.

Deßwegen sie ins gemein auff der Brandstette einige knochen suchen, die sie auch, einhelliger relation nach, gewiß finden, ungeacht weder ein Mensch noch Thier, zu der Zeit in dem Hause gewesen „Be to, jie esti paklydime, jog pas tą, į kurio namus trenkia perkūnas, uždega juos ar ne, yra kažkuris iš prūsų dievų, bent jau aitvaras, kurį kai kas laiko alfu, ir jeigu į jį pataiko, tai namą uždega. Jeigu nepataiko, tai griaustinis ir žaibas namui nepakenks. Bet aitvaras Perkūno, t.y. griaustinio, yra mušamas, nes jis pasidarė pernelyg artimas žmogui, o kadangi jis bau-džiamas dėl žmogaus, tai ugnimi ir atkersija žmogui – uždega namą. Aitvarą jie laiko tokiu dievu, kuris yra iš mėsos ir kaulų. Dėl to jie paprastai gaisro vietoje ieško kaulų, kurių, kaip vienu balsu teigia, tikrai randa, nors namuose tuo metu nebūtų buvę nei žmogaus, nei gyvulio“ PretPJ3, 240, 242, (241, 243; BRMŠ3, 134–135, 250); (BIR1, 78: Nr. 919; GrmTAB, 80). Paskui Pretorijus (IV.9.2) aitvarą (*Aitwars*) dar tik pamini tarp nadruvių, skalvių, žemaičių ir lietuvių dievų PretPJ3, 272, 273; BRMŠ3, 142, 256.

Dar toliau (IV.9.19) Pretorijus apie aitvarą, palygintinai su kaukais, vėl pateikia gana išsamius žinių, kurios tačiau kartais prieštarauja jo paties anksčiau pateiktosioms, užtat panašėja į tas, kokių gausiai aptinkame vėlesnėje tautosakoje. Jo žodžiais, nadruviai kaukučius, arba barzdukus, ... vom *Aitwars*, den man hie sonsten *Alf heist, unterscheiden, und zwar (1.) wegen der Wohnung, denn die Barsdukkai wohnen unten, der Aitwars oben über der Erden. Denn (2.) wegen ihrer Gestalt: diese Bezdrukai sind alß Menschen anzusehen, der Aitwars, oder Alf aber, alß ein Drach, oder grosse Schlange, dessen Kopff feurig. (3.) Die Bezdrukai thun den Leuten, wo sie sich auffhalten, keinen schaden, sondern bringen ihnen Nutzen. Der Aitwars aber bringt ihnen auch schaden, denn die Nadrawer dennjenigen, so einen Alff oder Aitwars halten, nicht günstig sein, denn derselbe scil. Aitwars andern Leuten in die Klethe, Speicher und Scheune eindringen, und da Getreydigt außrauben sol, wie sie denn auch wissen den Aitwars bald von dem Ort zu verjagen, nemblich, so weit ihrer Relation zu trawen, auff solche Art: So bald sie einen solchen Alff fliegen sehen, ziehen sie ihr Messer auß und stecken dasselbe in den Ort, wo sie mit ihren Füssen auff der erden gestanden, sprechende: „Hie zeige ich dir meinen Ort, zeige mir auch deinen Ort“.* Darauff soll der Aitwars denselben Menschen ins gemein mit Lau-sen beschütten, er aber muß verschwinden, doch ehe er von da wegziehet, sol er ins gemein das Hauß, worinnen er sich auffgehalten, anzünden, und also seine städte zei-gen, oder wüste machen. Die speise ist auch (4.) unters-chieden. Den Kaukuczen geben sie Milch, Bier, oder ander trinken. Dem Aitwars aber muß von dem gekochten, und gebratenem, und zwar das erste, wovon sonston kei-

ner waß geschmecket hat, gegeben werden „skiria nuo ait-varo, čia paprastai vadinamo alfu, būtent 1) dėl gyvena-mosios vietas, nes barzdukai gyvena apačioje, o aitvaras – viršuje, virš žemės. Dėl 2) jų išvaizdos: štie bezdu-kai yra pažiūrėti kaip žmonės, o aitvaras, arba alfas, – kaip drakonas, arba didelė gyvatė ugnine galva. 3) Bezdu-kai, kur jie gyvena, nedaro žmonėms jokios žalos, bet neša jiems naudą. Aitvaras daro ir žalą, mat nadruviai nemégsta laikančiųjų alfą, arba aitvarą, nes minėtasis aitvaras išsbrauna iš kitų žmonių klėties, svirnus ir kluo-nus ir iš ten vagias grūdus; dar jie sakosi moką aitvarą išvaryti iš vietas, jei tik galima tikėti jų pasakojimais, ir štai kaip: išvydė šį skrendantį, jie išsitraukia peilį ir įbe-da jį į tą vietą, kur pėdomis rėmësi į žemę, sakydami: ‘Štai aš rodau tau savo vietą, tu irgi parodyk man savo vietą’. Po to aitvaras paprastai apleidžias žmogų utél-e-mis, bet pats turi dingti, tačiau prieš pasitraukdamas pa-prastai uždegas namus, kur gyveno, taip parodydamas, arba nusiaubdamas, savo vietą. Maistas irgi 4) skirtin-gas. Kaukučiams jie duoda pieno, alaus arba kokio kito gérimo. O aitvarui reikia duoti virto bei kepto ir būtent tokio valgio, kurio dar niekas néra ragavęs“ PretPJ3, 292, 294, (293, 295; BRMŠ3, 145, 258–259). (SlvMR, 328; VIMB, 132–133; GrmTAB, 35.) (Prašymą „parodyti savo vietą“, įbedus peilį žemén, taip primena keli pasakojimai iš J. Basanavičiaus rinkinių, kad sunku susilaikyti jų čia iškart nepateikus: *Kai skrenda aitvaras, reikia inbest peilis žemës*‘, tada jis nakti prašysis atėjės, kad paleistum, ir prižadës duot, ko tiktai norësi BsJK, 368: Nr. 22; savo ruožtu, kai pamatai aitvarą le-kiант su pinigais, reik, po stogu atsistojus, nusismaukus kelines, parodyt jam subinę ir pasakyti: „Aš tau savo poną parodžiau, dabar tu man parodyk“, – tai aitvaras pinigus paberia ir, parlékęs namon, uždega namus savo pono. O kad pastogėje neatsistotum, tai apleistų niežais nenugy-domais BsLP1, 255: Nr. 8/3; (BsJK, 27: Nr. 27); Užvydus aicivarų, reikia jam parodzyc šikinį i pasakyc: Vo mana dvaras!“ Anas nuskridis tuojas aždegs namus sava gaspadariaus, kad parodzyc sava dvarą. Ale šikinį reikia radzyc pa dung-ciui, ba kad radzytum in ara, tei anas apleist karostu, t.y. niežais BsJK, 393: Nr. 2; (LTs4, 537: Nr. 524).)

Vadinamajame Krauzės žodyne (XVIII a. pirmoji pu-sė) vėlgi sutapatinama: *Aitwars* – vokiečių *Alp* BRMŠ4, 35, kaip kad M. Pretorijaus; o Jokūbo Brodovskio „Žody-ne“ (apie 1740 m.) lietuvių *Aitwars* tapatinamas tiek su vokiečių *Alff*, tiek su *Maar* (šiuolaikinės vo. *Mahr*) „slo-gutis, košmaras“, ir pateikiamas lietuviškas pavyzdys: *Aitwaras Plaukus sužindo* BRMŠ4, 29, 31; SLT, 490, 491. Pana-šiai Pilypo Ruigio „Žodyne“ (1747 m.) *Aitwaras* aiški-namas ir kaip 1) *Alf*, ir kaip 2) *der Maar in den Háaren* „slogutis (kaltūnas) plaukuose“, ir pateikiamas pana-šus pavyzdys: *Aitwar's jo Pláukus sužindo, suwélé* BRMŠ4,

40; SLT, 580, 581; LKŽ1, 46; (DndMR, 132; GrmTAB, 86). Vėlgi panašiai Kristijono Gotlybo Milkaus žodyne (1800 m.): *Aitwaras – der Alf, der Maar in den Haaren*, ir du pavyzdžiai: ką tik minėtasis bei *Aitwar's jàm wissàs Gérybes Juneſza* BRMŠ4, 77, SLT, 612, 613; (LKŽ20, 746; VIMB, 133). Taigi, be to, kad aitvaras yra kažkas tarp elfo ir slogučio, iš čia sužinome, kad jis gali *sužisti „suvelti į kaltūnā“* plaukus (pasak tautosakos, taip pasielgti gali ir kai kurios kitos lietuvių mitinės būtybės: velnias, vélės, laumės).

1741 m. Šiaulių ekonomijos Žagarės trakto teisme *W przypadley sprawa Jana Jejzierzynskiego z Symonem Narwoyszem o pomowienie s/zjar/odziejystwem niesłusznie, ze latawca ma, inter partes stanelą ugoda...* „Nagrinoetoje Jono Ežerinsko ir Simano Norvaišos byloje dėl nepagręsto apkaltinimo raganavimu, esą aitvarą laiko, byla baigta šalių susitarimu“ BRMŠ4, 106. 1746 m. Alytaus miesto teismas nagrinėjo Tamošiaus Palaziejaus su žmona skundą prieš Kazimierą Kravicką, apšmeižusį juodu tokiais štai žodžiais: *Ty pani jesteś, czemu ciebie na bankiety proszą, zkąd wam staie? Z diabłem wy zyjecie y latawiec wam nosi; juz y z mego swirna ze trzy czwierci do twego swirna poszło „Ar tu ponia, kodèl tave kviečia į pokylius? Iš kur jūs tokie turtingi? Su velniu gyvenate, ir aitvaras jums neša; jau ir mano svirno trys ketvirtadaliai į tavo svirną nukeliavo“* BRMŠ4, 111, (112). Iš čia matyti tik tai, jog dar XVIII a. viduryje aitvarais kai kas labai rimtai tikėjo.

A. Schleicherio 1852 m. pranešimas bus ar ne pasiutinis, priskirtinas istoriniams šaltiniams, prieš bet kokias autorių žinias visiškai užgožiant tautosakai; pasak jo, *aitvaras*, arba *aitvaras*, „yra skraidantis drakonas; jis žemesnio rango negu szétónas ir vélnes, yra liepsnojanantis. Aitvarai dažnai sudaro sandérius; visai neseniai čia numirė žmogus, kuris už savo turtą buvo dékingas tokiam aitvarui; daugelis žmonių matė jo aitvarą, kai tas liepsnodamas skrido per pelkyną į namus; taip pat buvo rasta skrynelė, kurioje savininkas jį laikė. Aitvaras gali padidėti ir sumažėti, jį galima nešioti net kišenėje. Kaip jis atrodo, man nepavyko išklausinėti – liepsnojasi jis tik tada, kai skrendas (galimas daiktas tų pasakojimų priežastis yra žaltvykslės fenomenas). Jis neša savininkui, kol šis gyvas, pinigus bei grūdus, o po mirties skrenda su jo siela į pragara“ SchILS, 229.

Šiaip ar taip, dar pasak XX a. pirmosios pusės tautosakos, *senovės žmonės sakydavo, kad seniau daug kas turėjo aitvarus* BIR4, 149–150: Nr. 50.

TAUTOSAKA

Apie aitvarus esama 12 būdingų sakmių tipų (kai kuriie iš jų susikryžminę) + 1, pavadintas „ivairūs pasakojimai“. Pagal J. Balio lietuvių pasakojamosios tautosa-

kos katalogą BIR3, 193–196; (BIA1, 107–111; BIA2, 141–142; VIMB, 129), tai (aprašymai kiek patiksinti):

LPK 3461: *Aitvaro išperinimas*. Žmogus aitvarą išperi na iš gaidžio kiaušinio arba kuilio pautų, laikydamas juos po pažastimi, lovoje ar panašiai BIR4, 149–150: Nr. 48–51; 153: Nr. 64; TD7, 130: Nr. 251, 252, 254; BsLP1, 255: Nr. 8/1; BsLP2, 231: Nr. 4/2; BsLP12, 237: Nr. 109; MT5, 110–111: Nr. 1247–1250; TŽ3, 362; BrčPP, 15; LTs4, 529–530: Nr. 509, 510; 535: Nr. 521; VILD, 36–37, 46; VISV, 101–102; VIMB, 153–154.

LPK 3462: *Aitvaro pirkimas*. Žmogus aitvarą perka paprastai Rygoje arba Karaliaučiuje, o parvažiavęs namo turi savo žmoną taip pasveikinti: *Kad tau velnias į širdį įlištų*. Tačiau pabijojęs dažniausiai pasako kitaip, pvz.: *Kad tau velnias į subinę įlištų*. Tada aitvaras supyksta ir nulekia BIR4, 150–151: Nr. 52–55; BsLP1, 258–259; Nr. 8/10, 12; BsJK, 208: Nr. 28; SIŠLSA, 216: Nr. 373; RSPS, 326: Nr. 184; LTs4, 530–531: Nr. 512; VILD, 38–39; VIMB, 155.

LPK 3463: *Išmestas aitvaras*. Žmogus nusiperka aitvarą kokoje nors dėžutėje ar tabokinėje ir turi jos neatidaryti ligi pat namų, bet pakeliui neišveria, atidaro ir pasižiūri. Pamatęs ten kokį visai paprastą daiktą, dažniausiai angluką, pamano esąs apgautas ir išmeta jį pakelėje. Po kurio laiko vėl pro tą vietą važiuodamas randą ten sunesątą krūvą javų ar pinigų BIR4, 151: Nr. 54–57; LTs4, 531–532: Nr. 513; VILD, 38; VISV, 102. Kitąsyk aitvaras gali būti pasiverčę šukomis arkliams šukuoti, kurias žmogus išmeta BIR4, 150–151: Nr. 54; bimbalu, kuris išskrenda, atvožus stiklinę BIR4, 151: Nr. 55; gyliu, kurį žmogus įkiša kaimyno tabokinę, norėdamas jį apgauti, ir taip praranda, o kaimynui tas ima nešti gėrybes BIR4, 150: Nr. 52; LTs4, 530: Nr. 511; VILD, 39, 40; VISV, 102–103. (VIMB, 153, 155)

LPK 3464: *Netyciomis įsigytas aitvaras*. Žmogus randą lauke pantį ir užkabina tvarte ant édžių, ir loviai tam-pa pilni avižų; arba randa lauke sulytą ir drebantį juodą viščiuką, parsinešęs patupdo ant krosnies, o naktį išgirsta balsą: *Kūmai, atnešiau tau javų* (ar ko kito). Norint juo nusikratyti, reikia nunešus palikti toje pat vietoje, kur jí rado. Kartais vietoj pančio būna *kaištis* arba *vytis*, arba *pakumptis*, arba vėlgi *trys anglių kupetikės* BIR4, 152: Nr. 58–60; BsLP13, 433–435: Nr. 197; SIŠLSP, 41–43: Nr. 12; RSPS, 325: Nr. 178; LTs4, 532: Nr. 514; LFCh, 202: Nr. 420; VILD, 36, 37.

LPK 3466: *Kiti aitvaro įsigijimo būdai*. Aitvarą galima įsigyti tam tikroje vietoje padėjus jam maisto, dažniausiai kiaušinienės BIR4, 156: Nr. 75; 157–158: Nr. 78, 79. P. Višinskio duomenimis, „jei Aitvaras kam pradeda nešioti turtą, tas gali prašyti jį sutartais ženklaus vieno ar kito daikto: atsidékojant už atneštus daiktus, Aitvarui reikia ką nors dovanoti, sakysim, jei padësi jam kvietinių kukulių, Aitvaras atneš kviečių; jei nori avižų, padeda avižinio kiseliaus, o jei miežių – miežinės košės ar miežinių kukulių; jeigu drabužių – tai linų sruogą, jeigu nori gauti pinigų, padeda beržinių anglių“ VšnR, 202; BIIHAXJK, 150.

LPK 3467: *Aitvaro savininko prievolės.* Žmogus, laikantis aitvarą, privalo ji maitinti ir užrašyti jam savo sielap; jei gyvas būdamas žmogus neįstengė aitvaru nusikrauti, mirus jo siela atitenka aitvarui arba velniui BIR4, 160–162: Nr. 88, 89, 92–94, 96; BsLP2, 230–231: Nr. 4/1, 2; SIŠLSA, 142–143: Nr. 224; LTs4, 529: Nr. 509; 532: Nr. 515; 533–534: Nr. 518; VILD, 50–51. Trumpai drūtai: *Aičvarų prilaikytojų vélés, sako, visada einančios į pragarą: už tai, kad aičvarą prilaiko sau už tarną, tai po mirčiai jie turę aičvarams tarnauti* RSPS, 326: Nr. 182, (183).

LPK 3468: *Aitvaro tarnyba.* Sakmės apie aitvaro nešamas įvairias gėrybes, jose paprastai plačiau apibūdina mi aitvaro pavidalai, išvaizda ir rūšys – pinigų, grūdų, pieno ir kitokie aitvarai BIR4, 152–155: Nr. 62, 65–72; BsLP1, 259: Nr. 8/13; BsLP2, 230: Nr. 4/1, 231–237; Nr. IV/4–25; BsLP13, 368: Nr. 164; BsJK, 206–207: Nr. 23; SIŠLSA, 216: Nr. 372; SIŠLSP, 41: Nr. 10, 11; RSPS, 324: Nr. 176; 325: Nr. 179; Ltvn, 389; LTs4, 533–535: Nr. 516, 517, 519, 520; LFCh, 86–87: Nr. 160; VILD, 35, 40–42, 43–44; VISV, 100–101, 103–104; UKS, 71: Nr. 140; (panašiai baltarusių aitvaras *xym:* III, 170: Nr. 190).

(tarpinių numerių nėra)

LPK 3471: *Nesuprastas aitvaro klausimas.* Netikėtai atsiradęs aitvaras klausia, ko reikia atnešti: *Ar čižilių, ar vižilių?* Tai reiškia: ar pinigų, ar vyžų? Nesupratęs klausimo arba supykęs žmogus atsako: *mėšlo arba lapų.* Ir aitvaras prineša pilnus namus mėšlo arba lapų, o žmogus paskui turi daug vargo, kol išsikuopia BIR4, 153: Nr. 62–64; LTs4, 535–536: Nr. 521; 537: Nr. 523; VILD, 46–47; VISV, 107. Kartais (gal veikia LPK 3468 tipo sakmėse) aitvaras né neklaustas prineša mėšlo, o žmogui reikia tą mėšlą dékingai priimti: *Mat kad jis būtų tą mėšlą priėmės ir padékavojęs, tai jam būtų nešes ir nešes: ir pinigus, ir grūdus, ir taip visokias gėrybes; o kad nenorėjo priimti prasto daikto, tai nieko negavo* BIR4, 152–153: Nr. 62.

LPK 3472: *Pieno aitvaras.* Apsinakvojės pas ūkininką pakeleivis naktį girdi, kaip aitvaras vemiai į puodynę varškę, grietinę, sviestą ir kt.; ryta šeimininko vaišinamas jis pasibjaurėjęs nenori valgyti aitvaro privėmtų produktų BIR4, 152: Nr. 61; 155–156: Nr. 73, 74; TD7, 128: Nr. 246, 247; BsLP1, 257: Nr. 8/6; BsJK, 207: Nr. 24; SIŠLSA, 143–144: Nr. 226; RSPS, 324–325: Nr. 177; LTs4, 536: Nr. 522; 539–540: Nr. 529; VILD, 42–43, 44, 45, 49–50; VISV, 104.

(tarpinių numerių nėra)

LPK 3476: *Kaip atimti aitvaro grobį.* Norint sau gauti aitvaro kitiems nešamas gėrybes, reikia parodyti lekiančiam aitvarui nuogą užpakalį ir greitai slėptis po stogu; jei nespėsi pasislėpti, tai jis užleis niežais ar utélémis BsLP1, 255: Nr. 8/2, 3; 259: Nr. 13; BsLP2, 230: Nr. 4/1; BsJK, 27: Nr. 27; 207: Nr. 23; 368: Nr. 21; 393: Nr. 2; SIŠLSA, 144: Nr. 229; 216: Nr. 372; SIŠLSP, 41: Nr. 10; RSPS, 326: Nr. 180; LTs4, 537: Nr. 524. Plg. jau M. Pretorijaus užuominą, kad, norint jo atsikratyti (paprasius parodyti „savo vietą“, „aitvaras paprastai apleidžiaž žmogų utélémis“. Kita vertus, tai gali priklausyti nuo to, ką aitvaras neša: *Jeigu neša pinigus, tai tą žmogų pinigais apipila, o jeigu grū-*

dus, tai grūdais, o jei utéles, tai apipila utélémis RSPS, 326: Nr. 180. Nors kitasyk Pamačius aitvarą, reikia atžagaria ranka surišti trys mazgeliai, tuomet aitvaras atneš pinigu TŽ3, 341; Arba perplėštie marškinį starbłę, tuomet aitvaras sustos ir paklaus, ko žmogui reikia, tačiau aitvarui atnešus gėrybes, reikia būti atsargiam, nes jis gali užversti jomis negvai BsLP12, 237–238: Nr. 109.

LPK 3477: *Bernas išvalgo aitvaro maistą.* Ūkininkai laiko aitvarą ir maitina jį kiaušiniene, o samdininkas bernas vienąsyk slapta išvalgo aitvarui padėtą maistą ir į lėkštę nusilengvina. Šitaip ižeistas aitvaras sudegina namus ir išlekia. Kartais prieš išlēkdamas aitvaras nuo ugnies pats pasislepia rato stebulėje, o tai patyręs bernas ją įmeta ugnin ir taip aitvarą sudegina BIR4, 156–158: Nr. 75–80; BsLP1, 256: Nr. 8/4; BsLP12, 201–202: Nr. 91; BsLP13, 436: Nr. 199; BsJK, 207: Nr. 25; SIŠLSA, 142–143: Nr. 224; SIŠLSP, 115: Nr. 93; TD7, 129: Nr. 249; LTs4, 537–538: Nr. 525; 542–544: Nr. 535; VILD, 48–49; VISV, 108–109; panašiai baltaru sių *xym:* III, 170: Nr. 190.

LPK 3478: *Aitvaras ir malejas.* Šeimininkai bernui ar marčiai liepia sumalti saiką grūdų, toji mala mala, bet grūdai vis nesibaigia ir nesibaigia. Tada kas nors pamoko ją apvožti žvakę po dubeniu ir malant staiga atvožti, ir pažiūrėti, iš kur gi tie grūdai vis randasi. Taip padarius, bernas arba marti išvysta grūdus vėmiantį gaidį, kuris ir yra aitvaras BIR4, 158–159: Nr. 81–84; 161: Nr. 90; BsLP1, 256–257: Nr. 8/5; 257: Nr. 8/7; BsLP13, 435–436: Nr. 198; BsLP14, 171–172: Nr. 82; BsJK, 207–208: Nr. 26; SIŠLSA, 143: Nr. 225; 144: Nr. 144; SIŠLSP, 43: Nr. 13; MT5, 111: Nr. 1251, 1252; TD4, 289–290: Nr. 617, 618; LTs4, 538: Nr. 526; VILD, 48; VISV, 107–108; UKS, 71: Nr. 140.

(tarpinių numerių nėra)

LPK 3485: *Ivairūs pasakojimai apie aitvarus.* Kuo įvairiausiai pasakojimai apie aitvarus, sunkiai pasiduodantys klasifikacijai BIR4, 159–160: Nr. 85–87; 162: Nr. 95; TD7, 129–131: Nr. 250, 254; BsLP1, 258: Nr. 8/8, 9; 259: Nr. 11; 260: Nr. 14; BsLP2, 231: Nr. 4/3; 238–239: Nr. 4/28, 29; BsLP13, 369: Nr. 164; BsLP14, 169–170: Nr. 81; BsJK, 53: Nr. 2; 208: Nr. 27; 230–231: Nr. 155; 368: Nr. 22; 381: Nr. 138; SIŠLSA, 145: Nr. 230, 232; 224: Nr. 392; SIŠLSP, 41: Nr. 11; 43: Nr. 13; 118: Nr. 100; RSPS, 326: Nr. 181; MT5, 116: Nr. 1329; LTs4, 538–539: Nr. 527, 528; VILD, 35, 45, 46, 50; VISV, 106; BrčPP, 15–16; UKS, 71: Nr. 141.

BŪDINGIAUSI POŽYMIAI

Slogutis. Kaip matėme, nuo seniausių BRM šaltinių aitvaras lyg ir prilyginamas slogučiui. Pasak šaltinių duomenis interpretavusio T. Narbuto (1835 m.), aitvaras esąs „vyrų paleistuvavimo dievaitis, arba viršgulis, *incubus*, kuris paprastai užgula miegančias moteris“, o savo prisivogtas gėrybes „nuneša savo mėgstamoms jaunoms moterims arba mergaitėms, duoda net pinigų. Moteris, suviliota šios dvasios gundymo, niekaip negali išsivaduoti iš jos meilės“ NrblM, 178. T. Narbutą pažodžiui kartoja L. A. Jucevičius (1840 m.) JcvR, 541–542. Kaip palajdunu

diwelis, sekant Narbutu ir Jucevičiumi, aitvaras apibūdinatas ir L. Ivinskio (1864 m.), nors nuo savęs jau priduriant – ir *naudos skalsintojas* VIMB, 134. O štai G. Nesselmannas (1851 m.) jau pataiso, jog aitvaras esas *der Alp, der fliegende Drache, der nach dem Volksglauben Schäze bringt, den Pferden die Haare zusammendreht uzw. (nict der Maar, der die Schlafenden drückt)* „alpas, skraidantis drakonas, kuris, pasak liaudies tikelėjimų, lobius neša, arkliams plaukus suvelia (bet ne slogutis, kuris miegančiuosius slegia)“ BgR3, 339; VIMB, 137. J. Balio nuomone, „grynas nesusipratimas yra maišyti aitvarą su slogučiu“, nes „aitvaras ir slogutis yra du skirtini dalykai. Liaudis juos maišo labai retai, dažniau sąmoningai skiria. Šis nesusipratimas pas mus pateko seniesiems žodyninkams klaudingai išvertus *aitvarą į Alp ir incubus*“ BIA2, 143. Išties, tautosakoje nors ir esama šiokių tokų duomenų, leidžiančių palyginti aitvarą su slogučiu, apie seksualinius ryšius išvis neužsimenama arba tik labai retai ir neaiškiai (pvz: *Tą mergaitę buvo aičvaras apsėdės* Krekenavà, Panevėžio r. LKŽ1, 32, nors tai gali būti ir visai ne seksualinis apsėdimas; plg. priežodį *Aitvaru skrido, kai mergas išvydo* PPr, 304, nors čia gal turimas omeny tik aitvarui būdingas greitumas). Seksualumas lietuvių aitvarui šiaip jau nebūdingas (VIMB, 165). Nebent jį dar ižvelgtume K. Cappellerio XIX a. pabagoje Mažojoje Lietuvoje užrašytame pasakojime apie aitvarą, pristojusį prie jų laikiusios moters ir prašiųjį štai kokio atpildo už prineštąs gėrybes: „*Aš nieko nenoriu, tik tave pabučiuot*“. Ale tai buvo smarkus bučiavims; kaip aitvaras bučiavo, tai jis abi lūpas nukando; tai gaspadiné taip išsigando, kad tuoju numire Ltvn, 390. Tautosakoje kartais minimas tik slegiantis aitvaro psychologinis poveikis: *Kam aitvaras turtus neša, tas būna visada neramus, susirūpinęs, greitai pasensta, net iš proto išeina. Stonienė, nors turtinėjusia buvo visoje apylinkėje, jai tik gulbės pieno trūko, vis dėlto susirūpinus visada buvo, be laiko pražilo. Ją vis kamuodavo aitvaras. Ji pagaliau išėjo iš proto* BIR4, 161: Nr. 92; LTs4, 532: Nr. 515. Arba *namuose, ktruose būdavo prilaikomas tas „paukštis“, visados gaspadiné serganti būdavus, nesveika* LTs4, 529: Nr. 509. (GrmTAB, 73.) Su aitvaro pavadinimo lytimis *aičvaras, eičvaras* vertas palyginti *aičiukas, eičiukas*, apibrėžtas kaip „kipšas, velnias, aitvaras“, kuris tačiau, be aitvarui būdingų palyginimų (apie juos toliau) *Greitas kaip aičiukas; Sukas kaip aičiukas* LKPŽ, 20; (LKŽ2, 1055), pasireiškia būtent slogučio vaidmenys, pvz.: *Po nakčiai arklys net baltas buvo nuo putų, galėt, aičiukas jodinėjo Varėnā* LKŽ1, 32; *Eičiukas arkliui karčius susukė Valkininkai, Varėnos r.* LKŽ2, 1055. Nors štai N. Vėlius *aičiuką*, kaip ir patį *aitvarą*, priskyrė prie lietuvių velnio vardų VIChMP, 34, (36).

Velnias (ir santykiai su Perkūnu). Plg. LPK 3462; LPK 3467. Kaip matėme, velnui aitvarą laiko pirmieji ji

paminėjė autorai krikšcionys, taigi tai gali būti gryna krikšioniška interpretacija, o ir vėlesni aitvaro prilyginimai velnui tautosakoje (pasak N. Vėliaus, „Maždaug septyniuose procentuose sakmių apie aitvarus aitvaras vadinas velniu“ VIMB, 145; PVZ.: BsLP1, 259: Nr. 8/11; BsLP2, 230: Nr. 4/1; 235: Nr. 4/20; SIŠLSA, 142: Nr. 224; RSPS, 326: Nr. 183; LTs4, 534–535: Nr. 520; BgP, 218: Nr. 27 ir kt.) galima priskirti krikšcionybės įtaikai, juoja kad aitvaras ir tikrasis velnias veikia iš esmės skirtingo tipo sakmėse. „*Velniškos prigimties*“ būtybe aitvarą pavadina J. Balys, nors kartu pripažista, jog jis téra „*suvelnintas*“ BIA2, 143, 144; kitaip sakant, „*Galimas dalykas, kad senais laikais lietuvių aitvaras ir kaukas [...] buvo kitokio pobūdžio mitologinės būtybės, tačiau vėliau, veikiant krikšcionybei, jos buvo suvelnintos*“ BIR2, 92–93. Panašios nuomonės ir P. Dundulienė: „*Ivedus krikšcionybę, aitvarai, kaip ir kitos pagoniškos dievybės ar dvasios, buvo degraduotos, paskelbtos demonais, piktosiomis jégomis. [...] Dabar prikergta jiems ir vagystė – esą vagiantys visokį turtą iš vienų žmonių ir nešantys tiems, kurie aitvarus prisivilioja*“ DndMR, 135. (GrmTAB, 73.) (Aitvarą ir jo likimą šiuo atžvilgiu galima būtų palyginti su senovės graikų *δαιμόνων*, kuris patiemis graikams buvo ir kaip angelas, dievų pasiuntinys ar net dievybė, o krikšcionims virto tik „demonu“, lo. *daemon*.) Kita vertus, kaip jau M. Pretorijaus paliudyta, „*aitvaras Perkūno, t.y. griaustinio, yra mušamas*“. Tokio pobūdžio duomenų esama ir tautosakoje: *Paskalvių kaimo melžėjos turėjo, eidamos į lauką, su valtimi per brastą ties kapinėmis pervažiuoti. Tai užėjo tokia vėtra, jog ji vandenį bei žemę podraug su savim nešė. Tai, sakoma, Perkūnas aitvarą vijosi. Jis vis rijo bei spjovė, kur tropijo vandenį arba žemę, vislab drauge émė ir vėl kitoj vietoj pylė bei krėtė. Tam nustojud, éjo melžėjos namo. Rado brastą ties kapinėmis užpiltą taip, kad sausomis kojomis pereiti negalejo, Perkūnas buvo spjaudams brastą užpyles; arba: Perkūnas vijo aitvarą. Aitvaras kavojos, veik lindo į kalnus, veik slėpēsi vandenye, ežeruose. Perkūnas jį vijo, apvertė kalnus bei mušė savo syla į vandenį, aitvarą užmušt norédams. Aitvaras rijo vandenį, spjovė prieš Perkūnq atsigyt norédamas. Perkūnas jam meté žemę prieš, jį nusloypė norédams. Taip atsitiko, kad ant žemės radosi daug ežerų bei kalnų. Sena pasaka yra: neva Raudonečių ežeras yra andai Perkūno išleistas, aitvaro vandeniu pildytas. Kur Perkūns žemę griebė, radosi ezerai, duobės. Aitvaras spjovė vandenį, pripildė tuomi duobes. Kur Perkūns drėbė žeme, ten stojo kalnai (J. Balys, pateikę šiuodu pasakojimus, patikslina, jog originale būta *atvars*)* BIR1, 191: Nr. 12.a, b; (LrkP, 125–126; DndMR, 132; DndŽ, 125). Kartą vakinės pamatė: jo senelis *pasiémės kiaušinienės bliūdą ir peni aitvarą, o tas juodas, kaip anglis, ir ilgas, lyg koks pagaištis, padabnas [panašus] į didelį žaltį – net liuobsi, kaip ryjės. Taip jis ir sakas: „Padék Dieve, kūmai!“ Tik tam čese*

sužaibavę... BIR4, 161; Nr. 93; LTs4, 533; Nr. 518 (čia ir būdingos aitvaro sāšajos su kiaušiniene, anglimi, pagalščiu, apie kurias toliau). Prasivėrusio dangaus spinduliai (viena iš būdingų žaibo sampratų) nutrenkia pinigus oru nešuši baltarusių ugninį žaltį LII, 363: Nr. 609. Taigi aitvaras tikrai gali turėti kai ką bendra su senosios lietuvių mitologijos velnui, būdingai persekojamu Perkūno. Kita vertus, aitvaras ir pats retsykiaiš palyginamas su žaibu, pavyzdžiu, *tik švyst – žaibo greitumu* UKS, 71: Nr. 140. (V. Krėvės-Mickevičiaus suliteratūrintuose ar tiesiog literatūriuose padavimuose jis tiesiog pasireiškia žaibo pavidalu ir netgi yra velnio priešas MT3, 17, 18, 22, 26, 38, 41, 47, 69–70; plg. TŽ3, 340. Apie šiuos V. Krėvės kūrinius bei juų įtaką žr.: VIMB, 138–139. Aškiai kartodama Krėvė ir P. Dundulienė teigia, esą aitvarai „nebjijo kryžiaus ir kitų krikščioniškųjų atributų, buvo visokių piktųjų dvasių priešai. Velniai irgi nuo juų bėgdavę“ DndMR, 135. Deja, taip kategoriškai tvirtinti jokie patikimi duomenys neleidžia.) I. Končiaus nuomone, prie aitvaro ryšio su žaibu galėjės prisdėti ir jo tapatinimas liaudyje su kamuoliniu žaibu LrkP, 125. Išties, pasak P. Višinskio, „Aitvaras pasirodo ugnies kamuoliu“ VšnR, 202; BIIHAXJK, 150. Kai kas yra matės aitvarą iš *snukio ugningus obuolius pirm savęs leidžianti* BsLP2, 231–232: Nr. 4/6. Arba kitąsyk žmogus *Staiga pamatė – iš kaimyno klojimo pakilo toks raudonas kamuolys. Tik švyst ir nusileido ant kito kaimyno klėties; pasirodė, žinoma, jog Tai aitvaras* VILD, 35.

Viesulas. Kartais aitvaras yra susijęs su vėju, viesulu (kuriuo šiaip jau mėgsta pasireikšti ir velnias) ar tiesiog su juo supanašėja. Vienoje sakmėje *suūžė vėjas, ir pasikorė kokia barzda ties aruodu. [...] Paskui tik vėl suūžė vėjas, ir toji barzda prapuolė. [...] O kai tas gaspadorius numirė, tai po namus vis kažin kas beldės: tol, kol tas aitvaras rado sau kitą gaspadorių* BIR4, 155: Nr. 70; VILD, 42. Kitoje sakmėje sėdėjo ant prieklėčio dvi merginos, tik *girdi jos, kaip kažkur lyg vėjas ūžia. Gi žiūri – vitinks, vitinks aitvaras...* BIR4, 153: Nr. 65. Vėl kitoje: ...*Kartą jos kaimynė paklausa:* „*Ką kūmytė padarai, kad tamstos tiek daug grietinės esti?*“ – „*Et, kūmyte, menki niekai: tik puodynės ištink viesulo su suktomis smiltelėmis, grietinės bus kaip mauro.*“ *Jos kaimynė taip ir padarė – teisybė, grietinės buvo labai daug. Tiktai į kelintą dieną, jai griebiant grietinę, iš kertės storu balsu sušuko: „Ar patiko?“ Žmona suprato, kad tai jos klausia aičvaras...* BIR4, 152: Nr. 61; RSPS, 324–325: Nr. 177. O vėl kitoje sakmėje aitvaras, kaip kad paprastai viesulas, pagunaumas peiliu: *Kartą išojom nakties. Ogi matom – atdriūksi aitvaras, kaip pagalštis, visas juodas, tik pakraščiai blizga. Tuoj nušokom nuo arklių ir nutarėm aitvarą pagauti. Vienas iš mūsų per kojos iššlyž [tarpupirštį] į žemę įbedė peili.* Aitvaras ir nusileido alksnių viršūnėn, net alksniai susiūbavo VILD, 35; VISV, 101. 1949 m. Gervelių k., Ignalinos r., užrašytoje sakmėje *Išejo vyras art. Kai susisuko viesulas –*

ir jau į ji. Jis kai duos peiliu – pragaišo peilis, o rudenį patė savo peili pas pirkli Rygoje, mat tasai, kuris vasarą pasivertęs viesulu lakstę, buvo aitvaras! VILD, 285; (TŽ3, 338). Plg. aukščiau minėtą galimybę sulaikyti aitvarą įsmeigiant peili į žemę. Panašią sakmę su aitvaru viesulu vaidmeny mini V. Krėvė-Mickevičius, pridurdamas ir kai kurias kitas jo viesuliškas apraiškas, „bet, – pasak jo, – aitvaras ne viesulas; tai rodo irgi žmonių patarlės: *nuléké kaip aitvaras, viesulą pasižabojęs; ne aitvaras, kad viesulą pasižabotai; su aitvaru nesusidési, jis keturiais viesulais joja; nujono, kaip aitvaras viesulu;* ir kitos“, taigi, kiek perdėta autoriaus nuomone, „viesulas yra tik aitvaro vergas, tarnas, bet ne pats aitvaras“ MT3, 4, 5; (DndMR, 125) (plg. aitvarą-viesulą Krėvės literatūriuose padavimuose MT3, 26, 32, 35, 37, 44–47, 58, 63–64). Paminėtinas šia dingstimi ir aitvaro pavadinimas ar atmaina *pusčius*, akivaizdžiai susijęs su *pustyti, pūsti*, tad vėlgi su vėju: *Būdavę kitąsyk pusčiai. Tie išpusstydavę grūdus kluojimuose: kaip kada vėtydami tik vienus pelus terasdavę* BsLP1, 260: Nr. 8/15; VILD, 52; VISV, 109. Su viesulu susijęs ir latvių aitvaras *pūķis*, pavyzdžiu, *pūķis laižas viesulī pār laukiem* „*pūķis laksto viesulu laukais; pavasarī, sējamā laikā, viesuli niekas cits nav, kā burvju gari jeb pūki un raganas* „*pavasarī, sėjos laiku, viesulai yra ne kas kita kaip burtininkų dvasios arba pūkiai bei raganos*“ StrBV2, 540, 541. Viesulas su aitvaru kartais supanašėja ir kai kuriaiš kitais požymiais, kaip antai savo „vejavaikišku“ charakteriu, pavagiamais pinigais ar grūdais, skraidančios gyvatės, slibino ar gaidžio išvaizda ir kt. (RzsV, 66; GrmTAB, 100–103.) Tačiau, J. Balio nuomone, vėjo, viesulu ypatybė aitvarui nėra iš prigimties būdinga, „*šis aitvaro ypatumas buvo tik vėliau jam priskirtas*“ BIA2, 142.

Išvaizda. Apskritai, N. Vėliaus žodžiais, „aitvaro išvaizdai lietuvių liaudies sakmėse ir tikėjimuose skiriama ypač daug dėmesio. Apie ją užsimenama maždaug šešiasdešimtyje procentų visų sakmių apie aitvarus“, ir „*pirmiausia į akis krinta aitvaro gebėjimas būti įvairaus pavidalo. Vienaipli jis atrodo skrisdamas, kitaip – gyvenamiose patalpose, dar kitaip – įsigijimo vietose*“ VIMB, 148.

Bernas, niekaip negalėdamas sumulti javų iš geldos (LPK 3478), sykį užsidegė šakalį, žiūri – gi juodas katinas atsisėdės ant klapatės ir vemiai grūdus BIR4, 159: Nr. 82; kitoje to pat tipo sakmėje aitvaras pasirodo kaip *katutis* BIR4, 159: Nr. 83. Kitas žmogus šiaip vasaroj *rytmetij, pirm sau lės tekėjimo, atvarą matęs, kuro galva katės galvos didumui prilygo, nuo kuros jis apie du sieksnu išsiėsdamas pasibaigę* BsLP2, 232: Nr. 4/7. Jei pamatai juodą katiną į geldą svirne ar kamaroj, į dubenį su varške ar pinigais vėmiant, tai nekeik jo, nes tai ne velnias [!] yra, o aitvaras turtus neša. Jei keiksi, tai jis supyks ir, pavirtęs žalčiu, užsiivinios žmogui ant kaklo ir *nusmaugs* BrëPP, 15. Neturtingas ūkininkas, niekaip negalėjęs prasikurti (LPK 3485), sykį

užėjo į jaujų ir žiūri – atskrenda kažin koks padaras, nei katė, nei paukštis, ir lesa jo grūdus, lesa po vieną grūdą ir sako: „Pūras, pūras...“ Prilesa ir vėl išskrenda. Tada tas žmogus suprato, kad tai buvo aitvaras, kuris kažkam kitam neše jo gera BIR4, 154: Nr. 68; VILD, 43–44; VISV, 100. Aitvaras galėjo pasiverst ir žvirbliu, ir katinu – ir nežinosi UKS, 71:

Nr. 140. Nors kitąsyk Apie aitvarą teip sako, kad jisai esąs kaip gyvatė, tikta ką jis labai raudonas ir daug ilgesnis ažu gyvatę. Skraidžioja po orą kaip paukštė BsJK, 368. Arba tai kirminas, ilgas kaip žaltys, ir lėkdavo oru LTs4, 529: Nr. 509; VILD, 36; VISV, 101. Aitvarai, sako, esą velniai, bet juos galima matyti tik paukščių paveiksle BsLP2, 230: Nr. 4/1. Kitąsyk gospadorius vėtęs kluojime žirnius. Apsistojės ir žiūrys – įlėkus varna, vieną grūdą paėmusi, sakanti: „Tai vieną grūdą paėmiau“. Antrą – „du“, trečią – „tris“ ir t.t., lig dešimties. Gospadorius kaip metęs jau su šluota – ta nulékdam a didžiausią krūvą žirnių palikus BsLP1, 258: Nr. 8/8; (BsJK, 208: Nr. 27; SIŠLSA, 145: Nr. 232). Arba štai aitvarui atlekiant, gaspadinė be sijono jį pasitikdavo, išgirdavo, kad kas tai ieško durų. Už tų durų laukdavo juodvarnis BIR4, 156: Nr. 75. Arba parlėkė du juodvarniu... BsLP13, 436: Nr. 199; VISV, 108. Kitąsyk žiū, Eitvars paveiksle juodo garnio grūdus nešąs, nors kita vertus, daugumas yra matę lekiant vakare per laukus kaipo balkį kokį. Tai teip tą aiškina, būk eitvars atlekiąs iš peklos paveiksle balkio... BsLP2, 230: Nr. 4/2. Arba štai dvi seserys sykiu abidvi didži užimą išgirdusės atsisuko ir pamatė aukšt savo galvą lyg šienkartę ruda pavidala su plokščiu prygaliu susitraukiant ir vėl išsitiesiant, ir tollyn belekiant BsLP2, 232: Nr. 4/9. Kitas žmogus kartą prieš saulėtekį pamatę kokių 6 m ilgą aitvarą lyg kokią šienkartę medžių aukštume belekiantį BsLP2, 234: Nr. 4/15. Antai ūkininkas kartą matęs per kalnuitį atvarą lekiant kokių 6 met[rų] aukštume, tam siai mėlyną, 20 m ilgą, prysakij kokia 0,20 m storą, ant užpakalio link nuolaidžiai laibesnį. Tasai nesiraitęs, bet visai ištisas, o veik su vienu, veik su kitu galu žemyn link supindamasis tollyn lėkės BsLP2, 235: Nr. 4/19. Aitvaras gali būti ir paprasčiausios skiedros pavidalo TD7, 128: Nr. 246. O kitąsyk aitvaras išlindo iš kubilo net mėlynas ir kaip pagaištis pro skliautų langelį išdūmė BIR4, 160: Nr. 87; LTs4, 539: Nr. 528. Kitas atvars buvęs kokia 10 m ilgs, prysakyje ant 0,40 m stors, ant užpakalio nuoleidus, o visas raudonai mėlynas išveizdėjo, lėkdams tik vienat su uodega skléksnojo BsLP2, 235–236: Nr. 4/20. Paprastai eitvaro pirmgaly sriūts kai buožis, o uodega kai pagaištis paskui driekiasi BsJK, 207: Nr. 23; SIŠLSA, 216: Nr. 372. Arba jis pats yra buožis – tai galva didelė, uodega kaip pagaištis, striūkciuodamas teip ir ain oru BsLP1, 259: Nr. 8/13. Šiuo atžvilgiu jis net prilyginamas buožgalviui: antai vienas žmogus matę medžų aukštume lekiantį bjaurų pavidala, lyg kokį varložgalvį, su ilga uodega... BsLP2, 231–232: Nr. 4/6. Kitąsyk matyti Sarniukai nedideli plasnoja greit, o kai jis vemiai ir kai neša, tai tada

panašus į žuvį; arba tai tiesiog kažin koks padaras, nei katinas, nei paukštis, labjau panašus į žuvį, paligas ir vin-giuojas kaip gyvatė VIMB, 150. (GrmTAB, 81.) Idomu tai, kad tarp gyvų padarų, su kuriais palyginamas ar kurių pavidalu pasireiškia aitvaras, aptinkame visų trijų pasaulio lygmenų klasifikatorius: paukščius – žinduolius – šliužus bei žuvis. Tai suteikia aitvarui tarpininko, mediatoriaus tarp pasaulio lygmenų požymiu.

(M. Gimbutienė, pasiduodama savo feministinėms idiosinkrazijoms, iš to, kad aitvaras gali pasireikšti paukščio – autorės noru, „paukštės“ – bei ugninės gyvatės pavidala, daro štai kokią išvadą: „Iš aitvaro inkarnaciją gana aišku, kad ši mitinė būtybė savo kilme siekia prieistorinius Deivės Paukštės–Deivės Gyvatės laikus, o lietuvių mitologijoje priklauso Laimos-Dalios / Giltinės-Mirties veiklos sferai. Savo antgamtiška veikla aitvaras giminės laumei“ GmbBM4, 34; (GmbDD, 52.).)

Gaidys. Vis dėlto iš gyvų padarų aitvaras dažniausiai turi gaidžio pavidalą. Jau pasak Jurgio Šavinskio, kaip matėme, aitvarai atrodo kaip „laukiniai skraidantys gaidžiai“. Kai kuriose sakmėse (LPK 3464, 3478) aitvaras irgi būdingai prilyginamas gaidžiui. Antai šeimininkas, patyręs, kad kažkur dingsta jo grūdai, nueina klojiman, apvožia puodu žvakę ir laukia;ogi neužlgo užgirdęs: ant prèslo ku ku ku, kaip gaidys. Pakeliąs puodą –ogi gaidys, toks baltas, kad lesa, kad lesa avižas, o gurklys, tai kaip kokia terba, gal daugiau kaip pūdas avižų pareit BIR4, 160: Nr. 86. Arba šeimininkų marti atidengė tą puodynę ir pamatė raudoną gaidį besédint ant viršaus ties gelda ir bevemiant grūdus in geldą BsLP14, 171: Nr. 82; VISV, 108. Arba šeimininkas puodą atvožęs, apšvietęs ir radęs tokį juodą gaidį raudonais brantais iš to aruodo grūdus belesantį BsJK, 230: Nr. 155; SIŠLSA, 224: Nr. 392. Pasiturinčios šeimininkės marti, niekaip negalėdama sumalti visų grūdų iš geldos, teip ir padariusi: atidengus puodą, žiūrianti – gaidys ant klabatės beveimiąs į geldą grūdus BsLP1, 256: Nr. 8/5; (BsJK, 207–208: Nr. 26; SIŠLSA, 143: Nr. 225). Panašiomis aplinkybėmis bernas pamatė ant kartelės betupintį gaidį, kuriam iš gerklės byréjo grūdai MT5, 111: Nr. 1252; (TD4, 289–290: Nr. 617, 618). Kitoje sakmėje šeimininko samdinė jaujoje pagavo gaidį, kuris prižadėjo jai duoti pilną pečių vyžų; po to ir suprato, jogei tas yra buvęs eitvars SIŠLSP, 42: Nr. 12. Arba pasiturinčio ūkininko samdinė tiesiog pamato tarp vištų nepažįstamą gaidį ir suprantą, jog tai aitvaras SIŠLSP, 43: Nr. 13. Arba bernas pamato aitvarus paveiksles gaidžių juodų žvilgančių SIŠLSP, 115: Nr. 93; o šeimininkė atidaro skrynią, žiūri – tupi skryniojuodas gaidys VILD, 38. Kartais dar patikslinama, jog tas gaidys buvo aitvaras ir vėmė grūdus į geldą BsLP13, 435: Nr. 198.

Kiaušinis. Ir išsirita aitvaras paprastai iš gaidžio (retkarčiai vištos) kiaušinio (LPK 3461). Kas norėdavo aitvarą turėt, tas laikydavo septynis metus juodą gaidį. Tas

gaidys, turėdamas septynis metus, dėdavo kiaušinį ir išperédavo aitvarą. Kiaušinis buvęs pailgas, o per vidurių sumauktas LTs4, 529; Nr. 509; VILD, 36; VISV, 101. Jei septynerių metų juodas gaidys padės raudoną kiaušinį ir žmogus, jį radęs, po pažaste nešiodams, duos jam išperėti, tai bus aitvaras BsLP1, 255: Nr. 8/1; MT5, 110; Nr. 1247. Jei gaidij septynis metus išlaikysi, tai jis padės kiaušinį. Tą kiaušinį reikia per metus nesioti po pažastimi – išsiperēs aitvaras, kuris neš pinigus MT5, 110: Nr. 1248. Gaidys, išlaikytas par devynelius metus, sudeda kiaušinį, iš kuria, saka, mažna esą išperėtie aitvaras BsLP1, 237: Nr. 109. Kiti pasakoja, būk dylikas metų gaidys kiaušinį padedas, iš to kiaušinio išperi eitvarą... BsLP2, 231: Nr. 4/2. Išlaikyk gaidij dylikas metų, jis sudės kiaušinį, iš kurio išsiperēs aitvaras TŽ3, 362; MT5, 111; Nr. 1250; BrčPP, 15. Pavyzdžiu: *Vienam žmogui gaidys padėjo kiaušinį. Kažin kas jam pataré padėti tą kiaušinį į lovą, kad per dyliką metų išsiperētu laimę. Per kiek laiko žmogus ir užmiršo apie kiaušinį. Kartą naktį pajuto, kad kažin kas kruta lovos gale. Žiūri – iš kiaušinio ritasi nė į ką nepanašus juodas sutvėrimas...* BIR4, 149: Nr. 48; arba štai vienam žmogui ...višta sudėjo tokj mažučiuką kiaušinėlį. Toji višta, padėjus tą kiaušinėlį, pratarė: „*Gaspadoriau, tau sudėjau mažą kiaušinėlį, tai tu imk šitą kiaušinėlį ir po pažascia nešiot*“ „Kam man jī po pažascia nešiot?“ – paklausė gaspadorius. „*Tik tu po pažascia nešiot tą kiaušinį dieną ir naktį*“. Jis nešiojo jī dieną ir naktį. Ir išsiskyrė iš to kiaušinėlio toks ledokas [velnias, nelabasis]. Tai paskui tas ledokas viskā tam žmogui nešiojo. Užtat tas žmogus tam ledokui pautienę kepav. Ledokas viskā jam nešē, ko tiktais norėjo: gūdū, varškės, sviesto, milčių, net pinigų. Šitokiu būdu, per tą vištą ir kiaušinėlį, tas žmogus praturo BIR4, 149: Nr. 49; DvPSO, 342: Nr. 113; arba: Sako, vienas žmogus išlaikė 15 metų juodą gaidij, tai jis padėjės kiaušinį. Paskui tą kiaušinį jis paėmės ir parnešęs lovą, pakisęs po šieniku [čiužiniu], kad gulint išsiperētū aitvaras, kuris galiausiai ir išsiperi, toks juodas lyg žibinkštélė BIR4, 153: Nr. 64; LTs4, 535: Nr. 521; VILD, 46. Arba apskritai Jei kuris kiaušinis ilgai neišskyyla, tai tame yra aitvaras MT5, 116: Nr. 1329. (VIMB, 153–154.) A. J. Greimo nuomone, tai, „kad patinas, o ne patelė, gali pagimdyti mitinę būtybę, gali būti išaiškinama kaip natūralaus proceso paneigimas ir viršgamtiškumo teigimas“ GrmTAB, 50, taigi transcendentinės prigimties užuomina. Šiuo atžvilgiu dar galima pridurti, kad „aitvarai yra ‘dukart gime’, pirmą kartą kiaušinio, o antrą – zoomorfinės būtybės pavidaluose“ GrmTAB, 81, o tai irgi pabrëžia jų antgamtišką, dvasinę prigimtį.

Maitinimas (kiaušiniene). Apie aitvaro maitinimą dažniausiai kalbama LPK 3466 ir 3477 tipų sakmėse. Jau skaitėme, kaip vaikino senelis pasiėmės kiaušinienės bliūdą ir peni aitvarą... Panašiai kita šeimininkė turėdavo kiek-vieną rytą iškept pautienės bliūduką ir aitvarą pašert LTs4, 529: Nr. 509; VILD, 36. Kiaušinienę esant aitvaro mègstamiau-

sią valgį pabrëžia net priežodžiai: *Patiko kaip aitvarui pau-tienė* BrčPP, 16; *Aitvaras neneštų, kad pautienės nemègtų* PPr, 281. (VIMB, 157–158.) Ir Baltarusijoje dar atmenama, kad „*яго любимая справа – яечня „jo mègstamas patiekalas – kiaušinienė*“ LP, 170: Nr. 190. Jau Pretorijus užsiminė, kad „aitvarui reikia duoti virto bei kepto ir bùtent tokio valgio, kurio dar niekas nèra ragaveš“. „*Ir iš tiesų, – pasak A. J. Greimo, – Aitvaro maistas susidea pagrindinai iš dviejų patiekalų: kiaušinienės, kepto maisto, ir košės, virto maisto*“, be to, „*kiaušinienė yra ypatinga bent dviem požiūriais: tai dažnai apeiginis patiekalas, pasiūlomas norint pagerbti svečius, bet tai drauge ir paukštinės kilmės maistas, pabrëžiantis savo ryšį su orine aitvaro prigimtimi*“ GrmTAB, 73. Tai savaip patvirtina aitvarą buvus dievą, „*dangaus gyventoją*“, kurio „*maitinimą*“ galima bùtų laikyti aukojimo palaiku. (Kitas yra, priežodžiai mini ir visai kitokį aitvaro „maistą“, pvz., *Surijo kaip aitvaras pakulas* PPr, 289; LTs5, 302: Nr. 3928; LKPŽ, 20; *Ryja kaip aitvaras pakulas*, tik čia šiaip jau aitvaru pavadinta visai kita mitinė būtybė – „*smakas*“, slibinas LPP1, 102: Nr. 82.)

Ugnis. Mìslėse raudoni kiaušiniai bùdingai mena žiurojančias anglis, žarijas, ugnį (Pilnas aruodas raudonu kiaušinių = žarijos krosnyje LTs5, 469: Nr. 5572; Juoda višta ant raudonu kiaušinių sèdi = katilas ant ugnies LTs5, 590: Nr. 6834; Raudoną kiaušinį višta juoda peri = puodas ant ugnies LTs5, 591: Nr. 6846 ir pan.); aitvaro mègstamojo kiaušiniene – tai ant ugnies kepti kiaušiniai; o gaidys, kaip kad šiuo atžvilgiu atkreipė dèmej ir A. J. Greimas GrmTAB, 50, – irgi žinomas ugnies simbolis (Raudonas gaidys, juoda skiauterė = gaisras LTs5, 469: Nr. 5569; Roudonas gaidukas didžiu balsu gieda = gaisras TŽ5, 590, 593: Nr. 344; Jei gaidys, užlékës ant stogo, gieda, lauk didelio gaisro TŽ4, 502 ir pan.). Taigi aitvaro sàsają su kiaušiniiais bei gaidžiu galima suprasti simboliškai – kaip jo sàsajos su ugnimi papildomą įvaizdį. Nes pagrindinė aitvaro raiškos ypatybè, persmelianti visus kitus jo požymius, išties yra jo ugningumas. A. J. Greimo žodžiai, ugnis yra „*viemas iš pagrindinių jo prigimtį sudarančių elementų*“ GrmTAB, 50. (SnyU, 41–42)

Keršija už nepagarbą aitvaras kone išimtinai ugnimi; kaip kad raše M. Pretorijus, „*prieš pasitraukdamas parastai uždegas namus, kur gyveno*“. Vienoje jau minėtoje LPK 3478 tipo sakmėje bernas, niekaip negalėdamas sumalti pusþūrio grûdų, vienasyk pamaté ant kartelës betupintį gaidij, kuriam iš gerklës byréjo grûdai. Iš pradžių bernas nusigando, o paskui paémė lazdą ir sudrožė tam gaidžiui. Bernui taip padarius, gaidys staiga virto ugnimi ir, nugriovęs pusę stogo, išdumé MT5, 111: Nr. 1252; (TD4, 290: Nr. 618). Arba merga kai duos gaidžiui pagaliu – liepsna tik išėjo UKS, 71: Nr. 140. Panašiomis aplinkybëmis marti atsi-nešé balaną, apsišvieté visur po kamarą ir pamaté ant kar-tés juodą gaidij. „*Ar šitaip, – sako, – aš jam parodysi!*“

Pasiėmė pagalj, kad pradėjo mušti gaidį, kad muša, kad muša. O gaidys kad rėkia: „Kut-kudij, kut-kudij...“ Ant gaidžio balso atlékė iš klojimo boba rékdama: „Ką tu, bestija, dirbi, čia mūsų laimė!“ Marti neklauso. Gaidys, matydamas, kad nieko nebus, kad léké rékdamas per langą, tai ir sudegino gyvenimą, t.y. sodybą BIR4, 158; Nr. 81; analogiškoje sakmėje paskui tas gaidys išlèkdamas ir uždegęs tuos namus, ir ta [vyro] motina sudegus BsLP1, 257; Nr. 8/5; (BsJK, 208; Nr. 26; SIŠLSA, 143; Nr. 225). Taigi ugnimi baudžia būtent aitvaras-gaidys. Ugnimi aitvaras būdingai baudžia ir LPK 3477 ti-po sakmėse: pavyzdžiu, aitvarai, patyrę, kad jiems vietoj valgio pridergta, nutaria, kad reikia tas ūkininkas uždegti, o patys pasislepia stebulėsc BIR4, 156; Nr. 75; (156–157; Nr. 76; VILD, 49) (panašiai baltarusių LPP, 170; Nr. 190); arba užpyko ledokai už tokias vaišes ir prieš pat gaidžiu giedojimą spruko pro kreigą, padegdami tą namą BIR4, 158; Nr. 79; arba tiesiog paskui ir uždegé tuos namus BsLP1, 256; Nr. 8/4; arba išmatomis pamaitinti aitvarai-gaidžiai užlékė ant stogo, suplusnojo, – ir užsidegė visos trobos SIŠLSP, 115; Nr. 93. Kitoje sakmėje šeimininkė išmetė virvagalį-aitvarą atgalia ranka gatvėn. Aitvaras užpyko ir sudegino trobesius ir visus turtus BIR4, 161; Nr. 92; LTs4, 532; Nr. 515. Kitoje sakmėje ne visi trobesiai, bet tos tiktais trobos sudegė, katrose tas eitvars [...] užsilaike SIŠLSP, 43; Nr. 12. Kitoje, užmušus aitvarą-gaidį, po trijų dienų ir sudegę tie namai SIŠLSP, 43; Nr. 13.

Aitvarą, kaip matėme, galima įsigyti angluko ar nuodėgulio pavidalu (LPK 3463). Pavyzdžiu: bernas perka aitvarą *kaip tabokierką*, paskui neiškentęs ją atidaro ir randa ten *dvi anglų*, kurias, pamanęs esą apgautas, išmeta, bet paskui toje vietoje randa prineštąs dvi kupetas grūdų BIR4, 151; Nr. 57; LTs4, 531–532; Nr. 513; VILD, 40; arba šeimininkė aitvarą namie aptinka kaip *tris anglų kupertikes* VILD, 36; arba *Aitvarą galima užsiauginti su vingriau* [vengro = žiniuonio] kombinacija. *Vingrius duos unglį...* UKS, 71; Nr. 141; arba *Kad pagauuna ledoką, tai anglion pavirsta* DvPSO, 340; Nr. 110 (plg. 342, 396; Nr. 113); arba: *Nuvažiavo jie į Rygą, o po turgū žmogus nešioja nedėgulį, t.y. velnią, aitvarą;* vyrai nusipirko, bet paskui pamanę esą apgauti, tad pakeliui įkišo nuodėgulį į pušies drevę, o po kelerių metų tą drevę rado pilną pinigų BIR4, 151; Nr. 56. Arba norint aitvarą prisi viloti, reikia *pripilti prapiestin anglų, ir jei taip iš eilės per tris naktis dingsta iš piesto angliai, tai reiškia, kad su ledoku galima sutikti* BIR4, 157; Nr. 79. (A. J. Greimo nuomone, tai, „kad jis gali egzistuoti kaip anglis, būti degimo procesu redukuotas į šią minimalinę egzistencijos formą ir atgimti iš naujo, turint galvoj taip pat, kad jis dažnai įsiavaizduojamas kaip paukštis“, leidžia „atstatyti palyginti aiškų lietuviškojo *Phoenixo* vaizdinį“ GrmTAB, 78.) Kartais ir būva aitvaras *kamine* BIR4, 160; Nr. 85 arba išleksia bei parlelia pro kaminą ir pan. VIMB, 168. Todėl jis būdingai suodinas, kaip kad aišku iš priežodžio: *Suodinas kaip aitvaras*

LPP1, 102; Nr. 84. O kaip jau matėme ir dar nesyk matysime, vienas iš būdingų aitvaro pavidalų yra *pagaikštis* (pavyzdžiu, *matom* – *atdirūksi aitvaras kaipлагаikštis...* VILD, 35; VISV, 101; kitas yk tiesiog *tas pagaikštis buvo aičvaras...* VILD, 51; *Kai pamatysi lekiant oru raudoną pagaikštį, žinok, kad aitvaras pinigus te neša* LKŽ1, 46 ir pan. VIMB, 148–149), arba *kačerga*, t.y. žarsteklis; antai J. Balys prisimena savo tévo žodžius: *Kaip ten yr, kaip ne, bet ir aš mačiau pastogę palekiančią „ugninę kačergą“* BIA2, 145. Visa tai irgi neabejotinai pabrëžia jo ryšį su ugnimi. Pagaliau, *Kai aitvaras pasirodo, žmogui užima kvapą, jaučiamas dūmų kvapas;* o *Raiste, kur aitvaro guléta, išdegusi žolė, lyg ugniavietė* BrēPP, 15.

Ir pasirodo aitvaras, kad ir kokio būtų pavidalo (iš šiaip jau irgi atkreiptinas dëmesys), dažniausiai ugninges (LPK 3468): sykį mergos žiūri – vitinks, vitinks aitvaras, *kaip pagaikštis, visas raudonas, kaip ugnis;* nors tai bent iš dalies priklauso ir nuo to, ką aitvaras neša, nes *jeigu aitvaras raudonas, tai su pinigais; jei neša baltą daiktą, tai ir aitvaras baltas;* o *jei aitvaras tuščias, tai suglebęs kaip mazgotę* BIR4, 153–154; Nr. 65; LTs4, 534; Nr. 519. *Aitvaras, kai eina dykas, tai šviesus kaip mėnulis, o pilnas – raudonas kaip liepsna, lankais rangos, kaip abrūsas [rankšluostis], tik švyst – žaibo greitumu* UKS, 71; Nr. 140. Kita vertus, *aitvaras kad pilnas oru lekia, tai tamsus, o kad tuščias – tai šviesus* BsLP1, 259; Nr. 8/13; (BsJK, 206; Nr. 23; SIŠLSA, 216; Nr. 372; SIŠLSP, 41; Nr. 10; TD7, 130; Nr. 252). Arba *Aičvaras kaip pilnas – mėlynas, o kaip dykas – šviesus smenga, t.y. lekia* LKŽ1, 32. Arba aitvaras, *kaip neša pinigus, išrodo nei ugninė kačerga* BsLP1, 255; Nr. 8/2. A. J. Greimo nuomone, „Ši pinigus nešančio Aitvaro ugninges pavidala – o pinigai, apie kuriuos eina kalba, yra, žinoma, auksiniai – reikia identifikuoti su ‘degančiais pinigais’“ GrmTAB, 77. Pinigai tautosakoje išties paprastai „dega“, todėl nenuostabu, kad ir aitvaras, nešdamas pinigus, yra ugninges (pasak A. J. Greimo, ir anglies pavidalas leidžia numanyti ryšį su auksiniais pinigais GrmTAB, 45). Nors nešulys gali būti nutylimas, o aitvaras vis tiek ugninges. *Mano tėvas, – pasakojo A. Vaičiulis, – matė lekiant aitvarą pro Žalakiškius. Jis buvo ugninis, visas raudonas, didumo kaip pagaikštis;* nors šiaip aitvarai yra visokio didumo ir spalvos: *kartais yra šviesus, dideli, o kartais raudoni kaip varis, kartais geltoni. Kada yra dideli, stori ir šviesus – tai tada jie javus neša, o kada maži – tai pinigus; jei varinius – tai raudoni, jei auksinius – tai geltoni* BIR4, 154; Nr. 66. *Aitvaras tai, sako, toks ugninis pagaikštis, ilgo žalčio paveikslė, oru lekia pasiuščiuodamas. Kuris neša raudonuosius [auksinius], tas raudonas, kuris neša sidabrinius pinigus, tai baltas, kuris neša kitą ką nors, tai bliednas [blyškus] arba pilkas* RSPS, 325; Nr. 179. Ir daug žmonių ji buvo matę vidurnakty lekiant taip ilgą, *kaip šienkartę, ir taip raudoną,* *kaip ugnį,* o apskritai, *kad jis pinigus nešé, tai jis raudons;* *kad javus, tai mėlynas;* *kad varškės, tai balts* Ltvn, 389. (Plg.

baltarusių: *Biečarom яго можна часам бычыць на небе, як ляціць вогненны, чырвоны – золата ясce, як цёмна, чорна – збожжа, снапы „Vakare jî galima kartais pamatyti danguje, kai lekia ugninis, raudonas – aukša neša, kai tamsus, juodas – grūdus, javus“* ЛП, 170: Nr. 190; pasirodo jis čia ir žalčio pavidalu ЛП, 363: Nr. 609.) Kitasyk aitvaras buvo kaip didelio kirmino arba gyvatės paveikslė, ilgumas nuo sieksnio, drūtumas kaip metų paršelis, o pilnas smetonos pririjęs buvo drūktesnis, kaip maišas grūdų pripiltas. Kai lėkė tuščias, tuokart uodega vyniojosi ir iš uodegos galo lėkė kibirkštys. Kai pilnas, taip slinko kaip maišas ant tvoros. Aukštyn į tą butą atlėkės, į kurį neša, līsdavo pro čiukurą į tą svirną...

BIR4, 154: Nr. 67 (dar pro čiukurą aitvaras išlektas *BIR4, 156: Nr. 76*). Šiaip aičvarai gyvena klėtėse, kamarose arba net pastogėse. *Išlekia per pastoges ar pazarabius [užlubius]. Prie turtingųjų žmonių namų daugumas yra matę išlekiančius ar išlekiančius ugninius pagaiščius* RSPS, 326: Nr. 181. (*VIMB, 150–151.*)

Aitvaras ir savaime ugninges, nepriklausomai nuo nėlio. Pasak Jurgio Šavinskio, kaip matėme, aitvarui „iš uodegos matyti žyrant ugnies kibirkštis“; liepsnojančių skrendant jį apraše ir A. Schleicheris. Pasak P. Višinskio, „Aitvaras pasirodo ugnies kamuoliu, panašiu į saulę arba į buožę; jei jis neša pinigu, tai iš jo uodegos žyra kibirkštys; kartais jis pasirodo liepsnos pavidalu“ *ВиШАХЖ, 150;* (*VšnR, 202*). Vienas ūkininkas naktį matė ant jų lekiant tokį didelį paukštį, ilgu kaklu, ir iš subinės kibirkštys lėkė, ir prie juų nutūpė; tatai buvo aitvaras, kuris jam nešė turta *BIR4, 155: Nr. 69*. Arba štai vaikis pamatė atlekiant paukštį, kuriam per uodegą švyt švyt liepsna ėjo *BIR4, 155: Nr. 72*. O vieno ūkininko duktė tiesiog pamatė ant kluono stogo raudoną aitvarą, taigi ugnies spalvos *BIR4, 155: Nr. 71*. Ir apskritai kartais *Aičvaras toks kaip pagalys – raudonas tok-sai* *LKŽ11, 254*. Vienas žmogus kartą matės vakare per orą lyg kulką lekiantį aitvarą, kuro užpakalij ugnings brūkis likęs, ale po pora akies mirksnų vislab prapuołę; panašiai kitas pamatė ugningą kulką katilaičio didume *BsLP2, 236: Nr. 4/22, 23*. Arba štai aitvaras tik sužibėjo kaip ugnis ir išlėkė per aukštinį *BIR4, 161: Nr. 90*. Kitasyk nusileido jaujon aitvarai, kaip trys ugninės žalgos, t.y. karty, vytys *BIR4, 157: Nr. 77*. Vienas žmogus atvarą lekiantį matė ilgą lyg šienkartę, visas lyg žéplianti geležis proraudonė išveizdėjo, prysakis labai stors buvo, užpakalis – plons, lekiant virguravo su ta plonaja uodega *BsLP2, 232: Nr. 4/8*. Kitas vėlgi matės a/ijtvarą visai ištisą lekiantį. Iš jo prysakio tryško ugnangi žarai. Jis buvo šienkartės storume ir kokių penkių metrų ilgs *BsLP2, 231: Nr. 4/5; BsJK, 53: Nr. 2*. Kitas irgi matės a/ijtvarą kai kokią šienkartę per šalia buto stovinčią liepą persidriekiant. Tas pavidals visas žérėjo, tik vien galva juoda buvo *BsLP2, 231: Nr. 4/4 (233: Nr. 4/13); BsJK, 53: Nr. 1*. Štie yra ilga raudona liepsna. Priešakis turi šunies pavidala, o antras

galas turi šluotos pavidala *TD7, 130: Nr. 252*. Apie vieną pasituriščią šeimą aplinkiniai spėdavo, kad jiems aičvaras turta nešqs. Kai kurie net matė, kaip ugninis pagaiščis padebesiais atlėkės ir į klėtį išlinęs *RSPS, 324: Nr. 176*. Z. Slaviūno informantės pasakojimu, Aš pati mačiau skrendančių aitvarą. *Dar piemenė būdama ganiau pamiskę galvijus, tai ir mačiau, kaip jis kalno link skrido. Jis buvo ugninis ir ilgas kaip gyvatė, skrido uždamas ir tarškėdamas* *SIVMR, 327*.

Meteoras. Todėl nenuostabu, kad aitvarai kartais tapinti su meteorais (krivantčiomis žvaigždėmis), antai T. Narbuto *NrbLM, 178*, jų pažodžiu i kartojusio L. A. Jucevičiaus *JcvR, 541*; J. Lelewelio *Llw, 457*. Jucevičius kitur dar priduria nuo savęs: „Oro aukštystėse degą meteorai, mūsų liaudies manymu, yra piktosios dvasios, išėjusios iš pragaro apvaginėti vargšų žmonių. Tokių piktųjų dvasių važių, sako, galima pirkti Rygoj iš vokiečių, o kartais Karaliaučiuj, Klaipėdoj ir Mintaujoj“ *JcvR, 180* (taigi meteoras aiškiai prilyginamas aitvarui, nešančiam savo šeimininkams iš kitų privogtų turtą). B. Buračo apibūdinimu, žmonės aitvarą „vaizduoja kaip šviesų kokį kūną, skraidantį padebesiais, lyg kokį meteorą ar šiaip kokią lekiantą šviesą“ *BrēPP, 15*. J. Balio nuomone, viena iš aitvaro apraiškų net kilme galinti būti susijusi su meteorais, ar meteoritais: „Aitvaro išsvaidavimas ugninio pagaiščio pavidalu galėjo atsirasti žmonėms netikėtai pamačius krentant meteoritus“ *BIR2, 92*. Apskritai Baliui „aitvaro kilmė aiški“: tai „pirmoj eilej meteorologiniai reiškiniai – krivantčios žvaigždės [būtent meteorai], šiaurės pašvaistė. Juk tai gyvi aitvarai!“ *BIA2, 145*, „toliau – iš kaminų kylą dūmai ir žiežirbos“ *BIA2, 146*. Pridurdamas kometas, Balij kartoja Z. Slaviūnas *SIVMR, 327*. O štai P. Dundulienės išsitikinimu, aitvaro vaizdinys stačiai esąs žmonių sukurtas „stebint krivantčius meteorus“ *DndŽ, 125; (DndMR, 131)*. Iš tiesų, *Kada žvaizde lak, švist par dangu, saka (žmonės): „eišvars su pinigais lak“* *GrmTAB, 77*. Arba štai žmogus prisipažista: *Kai, jaunas būdamas, jodavau nakties, tai kartu su kitais matydavau, kaip žvaigždės driūkt driūkt driūkt driekiasi tolyn tolyn. Tada šaukdavom: „Aitvaras! Aitvaras!“* *VILD, 35; VISV, 101*. Nors sasajų esama, vis dėlto toks „meteorologinis“ aitvaro kilmės aiškinimas, kaip kad pabrėžę ir N. Vėlius, yra perdėm supaprastintas *VIMB, 140*. Šiaip ar taip, tokios aitvaro sasajos aiškiai pabrėžia jo ugninę ir dangišką prigimtį.

Šviesa. Kito žmogaus prisipažinimu, Aš daug kartų aitvarą mačau, ale vis vienokį šviesų, lyg žvaigždė, kokia $1\frac{1}{2}$ metro ilga, prysakij 7 cm stora, užpakalinop visai į smailumą ištisusi taipo, lyg koks storas botkotis *BsLP2, 233: Nr. 4/11*. Nors tai gal ir ne daugiau nei palyginimas, nes aitvaras būdingai žiba, žéri, švyti. Todėl nenuostabu, kad Aitvarą žagariečiuos vadina „švitelis“, gruzdiečiuose šviesą, palei žemę ainančią, vadina „žaltvikša“, pas mus

(*Trumpaičiuose*), rodos, asmi girdėjės – „žaltviska“. Iš gruzdiečių J. Staponaitis iš sodžiaus Račių sakė, kad visas pats: tiek „aitvars“, tiek „švitelis“, tiek „žaltviška“ BsLP1, 260: Nr. 8/14; SIŠLSA, 145: Nr. 230; (VIMB, 144; GrmTAB, 78, 105; DndMR, 131). (Prisiminkime A. Schleicherį, apie aitvarą teigusį, jog „galimas daiktas tų pasakojimų priežastis yra žaltvykslės fenomenas“.) Vienas žmogus prisipažista: *Kitą kartą atvarą visai pagal žemę lekiantį mačiau. Tasai visas žvilguodis buvo* BsLP2, 235: Nr. 4/17; LTS4, 533: Nr. 517. Kito aitvaro spalva ménėsio šviesai prilygo BsLP2, 232: Nr. 4/7. Kitas buvo šviesbaltis, lyg ménulis, galva boso didume užpakaliop link nusismailinus, su dar ilga oboliuota uodega, tartum ugningos kulkos ant uodegos užvertos BsLP2, 235: Nr. 4/18. Arba galva buvo raudona, šviesi kaip ménuso, uodega pilka, kaip driežo tokios mados, ilgumas – uolekčio SIŠLSP, 118: Nr. 100. (Prie pastarųjų pavyzdžių galima pridurti, kad „būdvardis šviesūs yra pastovus tautosakos tekstu ménulio epitetas“ JsnMJM, 483, tad ir aitvaro palyginimas su ménuliu gali būti tik pavaizdi priemonė jo šviesumui pabrėžti.) *Aičvaras – lekia tokia ilga kaip kačerga pašvaistė, tas vienas galas tokia uodega* LKŽ17, 464. Arba per dangų lėkė šviesus kaip kačerga. Drykt, drykt ir nudryksėjo LTS4, 533: Nr. 516. Arba štai žmogus, eidams nekurį vasaros vakarą su savo draugais, vienu sykiu pamatęs atvarą šviesgeltoną, ilgą ir storą lyg šienkartę į rytus belekiantį BsLP2, 234: Nr. 4/14. Kitas matęs vasaroj pavakare baltai šviesų daikta plaštakos platume, apie 1 m ilgia susitraukiant (susiriečiant) ir vėl išsitiesiant per medžių viršūnes teipo tolyn besidriekiantį BsLP2, 234: Nr. 4/16. Kitas matę nekurį vakarą atvarą lekiant. Tasai labai šviesus buvęs, su smailu snukiu, už kuro pailgs lyg nupampusi kulta jo pilvs buvo, prie to vėl plona uodega BsLP2, 233: Nr. 4/10. Kitas vėl matęs rytmétij labai šviesų atvarą lyg kokia šienkartę ant kaimyno kiemo nusileidžiant ir prapuolant BsLP2, 236: Nr. 4/21. Kitur tiesiog Vieną vakarą lėkė ilga šviesa, ji įlėkė į tą skūnią TD7, 130: Nr. 252.

Aitvaras ne tik pats šviesus, švytintis, bet ir jo pasirodymas būdingai susijęs su nušvitimu, ryškia šviesa. Pavyzdžiui, aitvaras *tik padrykt, padrykt pro sodą svirno link. Nušvito net žemė, o virš mūsų galvų toks kaip rankšluostis šviesus, beveik gelsvas, padrykt, padrykt ir nutūpė ant svimo* LTS4, 534-535: Nr. 520; LFCh, 86-87: Nr. 160; VILD, 40; VISV, 103. Arba aitvarui išlekiant, tik nušvitę nušvitę, suūžę ir prapuoļę BIR4, 160: Nr. 86. Kitą žmogus, pamatęs aitvarą, pasakoja: *Atmerkiu akis, gi net nusigandau, misliau: „Klėtis dega, kad šviesu apie kubiliq“*. Ale pamačiau: aitvaras atsistojęs kad sukas, kad sukas, kaip girnapusė po kubiliq BIR4, 160: Nr. 87; LTS4, 539: Nr. 528. Arba štai belaukdamas aitvaro *Kartą Musteikis sėdi ir mato – pasirodė šviesa* VILD, 45; VISV, 106; kitą žmogus, Šviesa tikta švystelėjo VILD, 45. Prisiminus aitvarą kaip ugningą kulką katilaičio didume (žr. aukščiau), išpūdį daro žmogaus pa-

sakojimas, kaip vieną vakarą *jam namon einant ir pipkį berūkant, pipkis pradėjo žibėt. Jį vos nutvérus – ir rankos [žibėjo], tartum pipkio šviesybę prie rankų prilipo. Paskui ir barzda pradėjo žibėt, nuo kuros šviesybę benubraukiant, rankos šviesybę lyg apkrestos tapė. Tuomžyg ir pečiai pradėjo žibėt, ir jis visas didžioj šviesybėj beesas pasijutęs. Atsisukęs jis išvydęs visai žemai šalia savęs ugningą kulką katilo didume tolydžiaus tolyn besitraukiant* BsLP2, 237: Nr. 4/24. Panašiai kitas žmogus su saviškiais vakare valteleje iš Tilžės parsūrdams, netoli namų didelioj šviesybėj pasijutęs. *Apsidairęs pamačęs lyg vynplėčkę, baltą lyg ménutį, neaukštai nuo žemės pro juos su kaklu pro pirm prasitęsiant. Prie jos dugno, tarytum su teip pat šviesu šnūru prikabinta, dviejų kumščių didumo raudona kulta paskui driekusis. Didė šviesa be jokių žaru buvus ir po kokio 1½ minuto, ant žemės nusileidama, prapuolus* BsLP2, 237: Nr. 4/25. (Šia aitvaro pasirodymo ypatybe savo suliteratūrintuose ir tiesiog literatūrinuose padavimuose pasinaudojo V. Krėvė-Mickevičius: „Tik vienu metu lyg sužaibavo, lyg jo svirnelis užsidegė, taip sušvito aplinkui“; „Vėl sušvito, ir kaip juosta šmoksterė[jo] per dangų“ TŽ3, 340; „staiga sušvito visas kiemas“; „staiga sušvito aplinkui“ MT3, 16, 41)

Antropomorfinis pavidalas. Sulig Jurgio Šavinskio pranešimui, kaip matėme, aitvarai esą „dvasios, kai kada pasirodančios žmogaus pavidalu“. Ir pasak M. Pretoričiaus, aitvaras „esas iš išvaizdos kaip žmogus, su neįtikėtinai didelėmis rankomis ir pėdomis“. K. Capellerio XIX a. pabaigos Mažojoje Lietuvoje užrašymu, aitvaras žmogišką pavidalą turėjo Ltvn, 389. Tautosakoje jis kartais irgi antropomorfiškas: antai viena tarnaitė ant aukšto pamačiusi vyrytį su mėlyna sermėga ir raudona keputaite ant pantelio sėdinčią BsLP2, 236: Nr. 4/21. Kitą žmogus, samdinę Tik duris pravėrė – kad pamatė senį didelį, kuprotą, apželusį, baisu pažiūrėti. Tai buvo aičvaras RSPS, 324: Nr. 176. Arba štai: *Ale bet tas aitvaras vis ten beslankiodamas apé tą gaspadorių, ir jam pagailėjo jo, ir jis émęs pasivertė in jauną virą ir atejo jis pas tą gaspadorių per berną* BsLP14, 169-170: Nr. 81. (Žmogaus pavidalu – „jaunas, gražus bernelis“ ar „jaunas, augalotas vyras“, kartais „geltonplaukis“, kartais „čigonas“, o kitą žmogus, pamatęs aitvarą, nusileidęs žemėn, paprastai apsireiškia V. Krėvės-Mickevičiaus literatūrinuose padavimuose MT3, 17, 22, 32, 35, 36, 39, 43, 45, 54, 57, 61-62, 78; Krėvė kartoją P. Dundulienė DndMR, 133-134; DndK, 67; DndŽ, 136, tačiau tokis Krėvės aitvaras su autentiškais tautosakos duomenimis, kaip pabrėžę J. Balys, turi ne ką bendra BIA2, 142-143). Kitą žmogus aitvaras pasirodo kaip kažkas raudonas – lyg tai žmogus, lyg paukštis VIMB, 153.

Angelas. T. Narbutas užsimena apie kažkokias „Prūsijos kronikas“, esą pasakojančias, kaip XIII a. ką tik pasikrikštijusius prūsus apnikę aitvarai (*Succubis et Incubis*), o pagonių žyniai aiškinę, jog tai „aukštieji dievai užsiundę

tas piktas dviasias kaip bausmę už atsisakymą šlovės ir tikėjimo“^{178–179} (nors žinia, net jei neprasi manyta, gana abejotina, nes neaišku, kas iš tikrujų buvo pavadin ta žodžiais *Succubis et Incubis*, o jokių patikimų duomenų apie aitvarą prūsų tradicijoje nėra išlikę). Šiuo atžvilgiu įdomūs būtų sakmių teiginiai apie tai, kad aitvarus velniai siūsdavo žmonių monyt arba kad aitvarai tiesiog yra atsiradę iš susisiekimo velnii su žmonėmis VIMB, 156, jei už „velnių“ vardo įtartume slypint senuosius dievus. Aitvaras tąsyk būtų lyg koks dievų pasiuntinys, savotiškas senojo tikėjimo „angelas“. Panašiai A. J. Greimo nuomone, kadangi, pagal archajinę pasauležiūrą, „pats atradimo faktas galėjo būti išaiškinamas tiktais kaip dovana, priklausanti nuo adresanto suverenaus noro“, tai ir aitvaro atradimas, vadinasi, „priklauso gryna nuo nežinomo, bet aktyvaus veiksmio, atsiunčiančio aitvarą“^{GrmTAB, 83, 84}, kaip kad angelas yra siunčiamas Dievo.

Šiaip ar taip, B. Buračo apibendrinimu, „aitvaras ne sas nei blogas, nei geras. Kas jį myliš ir gerai prižiūri, tam jis didelius turtus sukraunąs. Kuris aitvaro negodojā, nemyli, tam jis pikta daras, kartais net skaudžiai kerši-jas“^{BrčPP, 15}. Ir Z. Slaviūnas aitvaro būdą apibendrina panašiai: „Aitvaras esas žmonių bičiulis – pas ką prijunksta, tam neša visokių daiktų“, tačiau „aitvaras geras tol, kol jam esi geras“^{SIVMR, 327}. (Ir Baltarusijoje pabrėžiamas: *Але яго траёба шанаваць „Tačiau jí reikia gerbt“* LPP, 170; Nr. 190.) Bet juk tą patį bent iš dalies galima pasakyti apie kiekvieną dievybę (netgi krikščioniškajį Dievą, už tam tikrų elgesio normų nesilaikymą grasinantį įvairiomis bausmėmis ir pragaru). N. Vėliaus duomenimis, apskritai „didesnėje lietuvių liaudies sakmių dalyje yra vaizduojamos žmonėms tarnaujantis aitvaras. Šeimininkai jį laiko savo namuose, gerbia ir maitina“^{VIMB, 157}. Vienoje sakmėje pabrėžiama, kad jis nebijo pašventinimo: *Aitvaras, nepažinęs, ar šventyta, ar ne, lunkus vis nenustojęs vilkës*; ir paskui dar priduriamas: *Mat jis neša iš didžiausios malonies*^{BsLPI3, 369; Nr. 164}. O V. Krėvės-Mickevičiaus teigimu, aitvaras tiesiog esas „ne piktoji, bet geroji dvasia, žmogui palanki, drauginga“^{MT3, 8}; tai jis nesyk pabrėžē savo literatūriuose padavimuose („gali jam pasiskusti, visus savo vargus papasakoti – išklausys, padės ir išgelbės“; „aš žmonėms pikta nedarau“; „juk aš ne pikta dvasia, kuri žmonėms kenkia“; „Aš esu aitvaras ir niekados žmonėms pikta nedarau be reikalo“)^{MT3, 39, 54, 62, 78}. Plg. priežodij, ištisies liudijantį teigiamą i aitvarą požiūri: *Apsidžiaugę, lyg su aitvaru būtų susidraugavęs*^{PPr, 281}. Todėl aitvarą, juoba turint galvoje minėtus jo kaip mediatoriaus požymius, galima būtų laikyti savotišku lietuvių „hermiu“ ar „merkurijumi“ (plg. Merkurijaus įsivaizdavimą skrai-dančio ugninio žalčio pavidalu viduramžių alchemijoje), ar net ištisies lietuviškuoju „angelu“ (istorijos eigoje „nu-

puolusiu“ ligi demono). Juoba kad savo funkcijomis bei išvaizda aitvaras iš dalies ir atitinka senovės graikų „Geraijų daimoną“, *Ἀγαθός δαίμονων* VIMB, 167.

Tam nepriėštarautų ir pagrindinė aitvaro funkcija – nešti vienokias ar kitokias gėrybes VIMB, 160–164, kurių tik pats materialiausias įvaizdis yra maistas bei pinigai (A. J. Greimas antai yra atkreipęs dėmesį į „jo parūpi-namų pinigų transcendentinę kilmę“^{GrmTAB, 79}). Pasak priežodžiu, *Neša pinigus kaip aitvaras; Gal jam aitvarai prineša?* ir pan. LPP1, 102: Nr. 82; (LKPŽ, 20). Bet kartais jis (kaip, beje, ir angelas šiuolaikine jo samprata) tiesiog įkūnija sėkmę: *Kam sekasi, tam ir aitvaras neša*^{LPP1, 102: Nr. 86}. Kaip laimė ir sėkmė tad *Ir aitvaras ne visados pinigus neša*^{LPP1, 101: Nr. 80; PPr, 186}. Aitvaras pavadinamas ir *skalsinu, skalsiniku*, o tai reiškia, kad jis ne šiaip neša iš kito privogta turtą, kas gal atitinka jau iškreiptą jo įvaizdį (nors plg. būdingą graikų Hermio ryšį su vogimu bei vagimis), o tiesiog *duoda skalsą*, ir tai, N. Vėliaus nuomone, yra jo seniausia, pirminė prasmė VIMB, 171–172 (pavyzdžiu, žmogus žiūri, kad ant bičių avilio trys smilgos padėtos. *Tai, matai, jų tokia skalsa būdavo, kaip trijų vežimų* VILD, 46; VISV, 106). Plg. ir nesyk jau probėgsmiais užsimintą jo pavadinimą tiesiog *laime*; ir Gudžiūnuose, Kėdainių r., užrašytą jo pavadinimą *laimykas* LKŽ7, 55; (GrmTAB, 73, 104). Galiausiai nenuostabu, kad pastarųjų laikų kasdieniame suvokime aitvaras jau gali eiti ir visai žemiškų sėkmės priežasčių metafora: *Aitvaras visiems darbštie(sie)ms turtus neša*^{LPP1, 101: Nr. 77; PPr, 27; LTs5, 346: Nr. 4689; Aitvaru turtėjau, kol prakaitą liejau PPr, 27; *Tinginiui né aitvaras neprineš* PPr, 53; LKŽ1, 46. Nes *Ir aitvaras veltui pinigų neneša*^{LPP1, 101: Nr. 80; PPr, 294}. Be to, *Ir aitvaras turtų neprikraus, jei kišenė skylėta*^{PPr, 186}; *Aitvaras neatneš, kad savo naturėsi*^{LPP1, 101: Nr. 80; PPr, 161}; nes *Turtingam ir aitvaras neša*^{LPP1, 102: Nr. 86; PPr, 301; LTs5, 186: Nr. 1889; LKŽ1, 46. (GrgMAF, 151; BgR3, 340.) Kiekvienas žino: jei Dievas nepadės, – dirbk nedirbęs, vark nevargęs (kaip toje sakmėje apie Dievą ir artoją).}}

Aitvaras kartais tiesiog ir pavadinamas angelu. Antai vienoje LPK 3477 tipo sakmėje, aitvarams padegus namus, patiemis pasislėpus stebulėje, o bernui stebulę užkalus ir įmetus į ugnį, šeimininkė bėgiojo aplink degančius namus, *rékdama: „Kad ir viskas sudegtų, kad tik aniuolėliai nesudegtų!“ Bet aniuolėlių jau nerado, todėl užpuolė berną: „Tu prakeiktas, per tave aniuolėliai sudegė – eik šalin nog mūsų!“*^{BsLPI3, 436: Nr. 199; VISV, 108–109}. O vienoje LPK 3478 tipo sakmėje, bernui užmušus aitvarą-gaidį, šeimininkė rado šalia girnų užmuštą gaidį, kuris buvo aitvaras ir vėmė grūdus į geldą. *Ūktvérė [ūkininko žmona] atbėgo rékdama: „Oi, tu neprietéliau, tu užmušeit mum aniolėli*^{BsLPI3, 435–436: Nr. 198 arba angelėli}^{MT5, 111: Nr. 1251}. Kitoje sakmėje batsiuviui kažkas naktinis ēmė už jį dirbti darbą – siūti batus, ir tokius, kad už juos gaudavo dvigubai;

vieną kartą, norėdamas sužinoti, kas taip daro, pasilikoję sergēti. Ir pamatė nakties viduryje atlekiant du aniuoliukus. Radę ant stalelio padėtą darbą, sėdosi ir dirbo ^{BIR4, 163: Nr. 97} (nors ši sakmė iš dalies veikiau primena pasakojimus ne apie aitvarus, bet apie kaukus). Poroje J. Elisono pateiktų pasakų (ATU 555) panašū į aitvaro vaidmenį atlieka pats Dievas. Vienoje *Gyveno neturtingi žmonės, kurie nieko neturejo valgyti. Pradėjo jie prašyti Dievą, kad jiems primalyt pilnas girnas miltų. Dievas primale;* kitoje neturtinga moteriškė Dievo Senelio paprašė: „*Duok mums tiek grūdų, kad kai tik ateičiau prie girnų malti – jos būtų visuomet pilnos...*“ „*Gerai! Bus!*“ – tarė senelis, kuris mat buvo Dievas ^{MT9, 120: Nr. 294, 295}.

Aitvaras ir kaukas. N. Vėlius pagrįstai yra atkreipęs dėmesį į tai, kad „Sakmės apie aitvarus ir kaukus turi daug bendrų bruožų. Pasitaiko, kad tame pačiame siužete figūruoja čia aitvaras, čia kaukas“, tačiau „sakmių apie aitvarus žinoma visoje Lietuvoje“ ir jų užrašyta apie tūkstantį, o „sakmių apie kaukus užfiksuota vos kelios dešimtys ir tiktais Žemaičiuose“ ^{VIMB, 129; (BIA1, 104)} („Sakmės, kuriose aitvaras vadinas kauku, sudaro apie 15 procentų visų sakmių apie aitvarus“ ^{VIMB, 145}). Vis dėlto jau M. Pretorijus, kaip matėme, jautė reikalą pabrėžti juos griežtai skiriantis. Pasak jo, kaukučiai gyvena apacijoje, o aitvaras – „viršuje, virš žemės“. Jau buvo užsiminta apie aitvaro gyvenamają vietą pastogėje ir išleikiama pro pastoge, lubas, čiukurą, kaminą. Ir palyginimas sako: *Apsigyveno kaip aitvaras palepėj* ^{BréPP, 16}, taigi viršuje, viršutinėje namo dalyje (simboliškai atitinkančioje dangų). N. Vėliaus apibendrinimu, „aitvaras labiau susijęs su dangumi, ugnimi, virtu ir keptu maistu, paukščiais, arkliais..., o kaukas – su žeme ir vandeniu, žaliu maistu, gyvuliais, amatais“ ^{VIMB, 196}. N. Vėlius lietuvių aitvarą ir kauką šiuo ir kitais atžvilgiais, beje, gretino su indoeuropiečių dievais dyniais, ypač (atsižvelgdamas į aitvaro ryšį su arkliais ^[GrmTAB, 89]: suvelia karčius, pasiverčia arklį šukomis ir kt.) su vedų Ašvinais ^{VIMB, 193–197}. Priminę daragi „žirgelius“ (lékius) ant kraigo, pro kurį išleikia bei išleikia aitvaras, N. Vėliui pritarė V. Ivanovas su V. Toporovu ^{ИВНТпРJБК, 167–172}. A. J. Greimas irgi pabrėžė kaukų ir aitvaro tarpusavio opoziciją bent keletu požymių: „kaukai yra chtoninės būtybės, tuo tarpu aitvaras yra orinė būtybė“; „kaukai maitinasi žaliu maistu [...] tuo tarpu aitvaras – virtu arba keptu maistu“; panašią opoziciją sudaro „kauko padėta skiedra“ ir „aitvaro palikta anglis“; „pirmasis gali išriedėti iš kuilio pauto, antrasis išsiperi, panašiose sąlygose, iš gaidžio kiaušinio“; „aitvaras yra drauge ugnies ir oro padaras“, o „kaukas, savo ruožtu, susideda iš kitų dviejų pagrindinių elementų: žemės ir vandens“ bei kt. ^{GrmTAB, 36, (39), 45, 49, 57, (75–76, 83)}. Kauką su aitvaru atitinkant mitologinę „dvinarę struktūrą“ pabrė-

žė ir G. Beresnevičius: „Dvinarės struktūros baltuose apskritai ypač populiarios ir užima mazginus mitologijos taškus. Dvinariškumas gali pasireikšti ir dangaus bei pozemio valdovų diadoje, ir pačiame žemiausiam mitologijos sluoksnyje, turiu omeny kauką ir aitvarą, prieštarinę ir drauge per opozicijas susijusią diadą; galimas dalykas, anksčiau šios lietuviško folkloro mitinės būtybės turėjo dievybių rangą. Kaukas yra neabejotinai chtoniška būtybė, barzdota (kitas kauko vardas – barzdukas), jie gyvena po žeme, atrodo kaip maži žmogeliukai, neša naują, gėrybes, jie maitinami pienu, alumi, kitokiais gėrimais. Akivaizdžiai kauką reikia priskirti kairiajam šios opozicinės poros poliui, tuo tarpu aitvaras yra visiškai prieštarinės kaukui, tipiškas dešiniojo poliaus astovas – jis gyvena virš žemės, skrieja oru, panašus į ugninę gyvatę ar ugninį pagaištį, aitvarai maitinami virtu ar keptu (atitinkamai: karštį perėjusiu) maistu. Jei kairysis šios poros asmuo susijęs su žeme (požemiu), dešinysis su viršumi, dangumi, jei kairysis barzdotas (chtoniškumo požymis), dešinysis tikrai bebarzdis (ugninė galva!), jei kairysis siejamas su vandeniu, skysčiais, dešinysis – su ugnimi. Tokią pačią diadą matome Velnio (kairysis polius) ir Dievo (dešinysis) atveju“ ^{BrsnEŽK, 104–105}. Tai irgi nepriestarauja aitvarą galėjus būti savotišku senovės lietuvių „angelu“. Ir būtent aitvarui, matyt, iš tikrujų yra skirta Valančiaus žinia (1848 m.), kurioje tasai pavadintas „dievaičiu“ (nors ir akivaizdžiai supainiotas su kauku): „Išvydė lekiant oru pagal netoli žemės ugnį, sako dievaitį Kauką nešant grūdus...“ ^{VlnR2, 338}.

VARDO ETIMOLOGIJA

Matyt, seniausias mus pasiekęs žodžio *aitvaras* aiškinimas priklauso Jonui Lasickiui, pasak kurio, pats aitvaro pavadinimas reiškiąs jį gyvenant *už tvorą*, taigi esąsusijęs su žodžiu *tvora*. Lasickiu sekdamas, *aitvarą* esant *tvorą* saugotoju, kaip matėme, aiškinimo ir Jurgis Šavinskis. Tokį aiškinimą pasigavo ir T. Narbutas, pasak kurio, aitvaras „paprastai užgula miegančias moteris, tykoja jų už tvorą, todėl pavadintas *Ajtveras*, pagal žodį ‘užtvorinis’“ ^{NrbLM, 178}. Narbutą pažodžiu kartoja L.A. Jucevičius ^{JevR, 541}. Nesiprišina tokiam aiškinimui, dar palyginimui pridurdamas *tvartą*, ir A. Mierzyńskiš ^{Mrz, 46}. Šis aiškinimas neturi nieko bendra su tikrove ir įdomus yra nebent istoriškai (dar mažiau vertas yra J. Dovydaičio spėjimas iš *ai*, *tveria* ^{JsksSLM, 69–70; VIMB, 131}). (Nors plg. pasakojimą, esą aitvaras, kai buvo pilnas, *taip slinko kaip maišas ant tvoros* ^{BIR4, 154: Nr. 67}.)

Moksliinių *ait(i)varo* etimologijų esama keleto. Pasak J. Basanavičiaus, etimologinė žodžio reikšmė esanti „klajojanti ugnis“, ir jis esąsusidėtas iš dviejų dėmenų: **aiti-* „ugnis“ (atitinkančio sanskrito *athar-* „ugnis“

žodyje *atharvan* „ugnies apeigas atliekantis žynys“, avestos *ātar-* „ugnis“, graikų *αἴθω* „deginu, (už)degū“ + *varas* „klajojės“, šaknies veiksmažodžio *varyti* BsLP12, 444: Nr. 109. K. Būga, V. Jaskiewiczius, M. Vasmeris palaiko E. Lidéno iškeltą mintį *aitvarą* esant sudurtiniu žodžiu, kurio pirmasis dėmuo *aiti-* esas vienos šaknies su baltų **aitā* „svirnas, klėtis“ (pastarasis rekonstruoojamas remiantis baltiškos kilmės suomių *aitta*, karelų *aitta*, vepesu *ait'*, estų *ait* „svirnas, klėtis“ bei slavų **jata* „spiečius, būrys, banda; tvartas, svirnas, ūkinis statinys“), o antrasis -*varas* – su ide. **uoros* „sargas“ (la. *vērties* „žiūrėti“, gr. *θυρ-ωρός* „durų sargas“ ir kt.) BgR3, 336–337; ФсмЭСРЯ4, 568. Pamini K. Būga ir kitą, H. Günterto spėtą pirmojo dėmens sąsają su sen. indų *éta-*, avestos *aéta-* „blizgantis, žeruojantis, švytintis“, tačiau laiko ją ne tokia priimtina BgR3, 337. Taigi *aitvaras* būtų maždaug „svirno sergėtojas“. Šią etimologiją pirmaja nurodo ir E. Fraenkelis, bet paminėti ir dar dvi kitas: vieną – ką tik minėtą H. Günterto spėjimą, kurį irgi laiko neįtikinamu, kitą – savo paties, pasak kurio, pirmasis *ait-var-o* dėmuo galės būti susijęs su oskų *aeteis* (gen.sg.), graikų *αῖσσα*, avestos *aéta-* „dalis“ (ide. **ai-* „duoti, teikti“), o antrasis – su lie. *varyti*, *varas* „jėga, prievara“, la. *vara*, *vare*, prūsų *warri(e)n* „jėga“, rusų *вог* „vagis“, *нровопа* „apsukruolis“ (taigi *aitvaras* būtų maždaug „dalį duodanti galia“); be to, *aitvaro* trumpiniu (Kurtzform) E. Fraenkelis laiko žodį *áitas* „vaikštikas, padauža, nenuorama“ FrLEW, 4; (БибСИСТ, 71). (SBLKL, 214; KrcEP, 22; VIMB, 146; DndMR, 131–132). (Sudurtiniu žodžiu *aitvaras* < *aiti-varas* laikė ir P. Skardžius, tik nieko nepasakė apie jo dėmenų kilmę SkrR1, 404, 429.)

Visos šios etimologijos turi rimtų trūkumų. Antai lie. *ait(i)-* su iranėnu *ātar-* sieti neleidžia fonetika, ir tik netiesioginė sąsaja teižanoma su graikų *αἴθω* (pastarieji du tarpusavy šiaip jau irgi nėra susiję). Slavų **jata* pastaruoju metu aiškinamas kitaip ƏCCЯ8, 182–183, taigi Lidéno etimologijos atveju pirmasis *ait-var-o* dėmuo remtusi lietuvių kalboje visai nežinomu, tik pagal spėjamą seną skolinį suomių kalboje rekonstruojamu žodžiu, o antrasis – su ide. žodžiu, irgi neturinčiu lietuvių kalboje atitikmenų. Basanavičiaus, Fraenkelio pateiktas antrojo dėmens aiškinimas, siejantis šį su gerai žinomais baltų kalbų žodžiais (dar plg. *varas* reikšme „varovas, varytojas“ LKŽ18, 130), yra kur kas patikimesnis (todėl, kaip matysime, daugelio palaikomas), bet štai pirmasis dėmuo Fraenkelio vėlgi mėginamas susieti su ide. šaknimi, baltų kalbose daugiau jokių atitikmenų neturinčia.

Dar vieną aiškinimą pasiūlė O. Trubačiovė. Jis *ait(i)varą*, kartu su lenkų žodžiu *poczwara* „baidyklė, pabaisa, šmékla, košmaras“, kildino iš jo paties rekonstruoto iranėnu demono vardo **pati-vāra-* (rytu iranėnu **paiti-vara-*, skitų-sarmatų **pacvara*); didžiausias šio aiškinimo

trūkumas yra tas, kad patį iranėnų demono vardą auto-rius rekonstravo remdamasis tik šiais dviem lietuvių ir lenkų žodžiais ТрбСИЛО, 67–71. Tačiau prieš galutinai šį aiškinimą atmetant, reikėtų atidžiau panagrinėti tokius lietuvių žodžius kaip *páitvéras* „kas išdykės, pasileidės“ ir *patvāras* „išdykėlis“ (pastarasis šiaip jau irgi laikomas polonizmu iš le. *potwora* „baidykė“ ar *potwór* „pabaisa“, betgi reikšme jiedu abu kur kas artimesni *aitvarui* nei lenkų žodžiams; plg. aiškų skolinį *pačvora* „šmékla, baidykė“ iš minėto le. *poczwara*) LKŽ9, 28, 127, 641. O. Trubačiovo aiškinimą tarp galimų nurodo ir V. Ivanovas su V. Toporovu, nors kitu atveju pasisako už minėtają antrojo dėmens sąsają su *varyti* MHM1, 55; MC, 26.

O. Trubačiovo *aitvaro* etimologija neįtikino J. Kazlauską, pirmajį dėmenį paméginusio kildinti iš lie. *áitas* „vaikštikas, padauža“ VIMB, 146–147 (atvirkščiai nei Fraenkelis), taip pat Z. Zinkevičiaus. Pastarojo žodžiai, tai „labai abejotinas iranizmas, nes *áit(i)varas* greičiausiai susidarė pačioje lietuvių kalboje: *áit(i)-* galima sieti su *áitas* ‘vaikštikas, padauža, nenuorama’ (: *eiti*), o -*varas* – su *vāras*, la. *vara*, pr. *warri(e)n* ‘jėga’“ ZnkLKII, 184–185. P. Dundulienės apibūdiniimu, antroji „žodžio *aitvaras* dalis (*varas*) reiškia dinamišką jėgą, t.y. nepaprastai greitą judėjimą“ DndMR, 131–132.

Iš dalies panašiai *aitvarą* aiškinėjo ir A. J. Greimas: jo nuomone, „nėra abejonės, kad tai sudėtinis žodis *aiti-varas*, kurio abu elementai, atskirai paimti, lengvai atpažįstami ir gali autonomiškai funkcionuoti. Daiktavardis *aitas* reiškia ‘nenuoramą’, ‘padaužą’, taigi „atitinka, savo pasaulietiška prasme, ir paties Aitvaro būdo bruožams“ GrmTAB, 85; o vardo antrajį elementą Greimas (painokai ir kiek prieštariningai) siūlė sieti arba su *varyti*, la. *vara*, vare „jėga“, arba su *virti*, arba su metalo pavadinimu *varis*, arba netgi su žodžio *aki-varas* antruoju dėmeniu GrmTAB, 99–100 (šis remiasi veiksmažodžiu *vérti* RzsSG, 88).

Žodži *áitas* su *aitvaru*, kaip matėme, siejo ir E. Fraenkelis, tik laikė jį pastarojo trumpiniu, nors jau K. Būga šį žodži grindė veiksmažodžiu *eiti*: jo apibrėžimu, *aitas* – tai tiesiog „kas eina, éjėjas“ arba „kas vis eina ir eina = padauža“ BgR2, 99; BgR3, 810; plg. posakį *aitais nueiti* (ir pan.) „niekais išvirsti“, pvz.: *Aitais éjo*, *aitais ir nuejo* Linkuva, Pakruojo r. LKŽ1, 44. Taigi ne *aitas* yra *aitvaro* trumpinis, bet *aitvaro* pirmasis dėmuo gali remtis savarankišku žodžiu *aitas*, turinčiu veiksmažodžio *eiti* šaknį. Be minėtų J. Kazlausko, Z. Zinkevičiaus bei A. J. Greimo, ir V. Mažiulis mano *aitvaro* pirminę reikšmę buvus „greitai bėgantis“ MZPKEŽ1, 59. (Tokį aitvaro aiškinimą paremtų ir Baltarusijoje užtinkamas jo pavadinimas *xym*, siejamas su *xymki* „greitas“ ЛП, 170, 466: Nr. 190, kurį galima būtų spėti esant *aito* vertiniu ar net fonetine reinterpretacija.)

Iš tikrujų dauguma palyginimų bei priežodžių pabrėžia aitvaro greitumą bei „lakstymą“: *Greitas kaip aitvaras*

LPP1, 101: Nr. 79; PPr, 284; LTs5, 131: Nr. 953; BrčPP, 16; LKPŽ, 20; (LKŽ1, 32); *Nulėkė kaip aitvaras pakluoniais* BrčPP, 16; *Laksto kaip aitvaras; Lekia kaip aitvars; Išlėkė kaip aitvars; Bėgioja kaip aitvaras* ir pan. LPP1, 101: Nr. 81; (PPr, 287; LTs5, 130: Nr. 942; LKPŽ, 20; LKŽ1, 44; DkžT2, 238: Nr. 569); *Atbėgo kaip aitvarą pasižabojęs* PPr, 281; FŽ, 4; *Blaškosi kaip aitvaras; Daužosi visur kai aičvaras* LPP1, 101: Nr. 81; (LKPŽ, 20; LKŽ1, 32); *Dūksta kaip aitvaras kluone* BrčPP, 16 bei pan. Frazeologizmai *kaip aitvaras, kaip aitvarą pasižabojęs* reiškia greitai bėgiantį, lakstantį: *Koleki kaip aitvaras?*; *Ko taip lakstai kaip aitvaras?* FŽ, 4; frazeologizmas *aitvaras nešioja* reiškia „greitai vaikščioja, laksto“ FŽ, 4 (*Ar tave aitvaras po visus laukus nešiojo?* LPP1, 102: Nr. 82; LKŽ1, 46). Kaip tik tokį frazeologizmų pagrindu A. J. Greimas mėgino paaikiinti aitvaro sąsajas su vėju, viesulu GrmTAB, 100–101. Ir pats žodis *aitvaras* turi perkeltinę reikšmę „nenuorama, padauža“, plg. dar *aitvariukštis, aitvarininkas „išdykėlis“* LKŽ1, 46. Neretai aitvaras būtent „eina“: *Daugums sakos matę aitvarą einant* SIŠLSA, 144: Nr. 229; *Eina kai eitvars; Eina kaip aitvaras; Eina išsiskėtęs kaip aitvaras; Eina kaip aitvaras per laukus* ir pan. LPP1, 101–102: Nr. 81; (LKPŽ, 20; LKŽ1, 46); *Eina kaip aitvaras medžių viršūnėmis* LPP1, 102: Nr. 81; PPr, 283; LKPŽ, 20 ir t.t. (Viename tokio tipo priežodyje, beje, aitvaras pavadintas keistu vardu *videlis*, būtent: *Aina kaip videlis [aitvaras]* LPP1, 101: Nr. 81.) Pagaliau aitvaras gali ir *áidytis „belstis, trankytis“* (plg. *áidytojas „kas tranko, beldžia“; aídininkas „pramuštgalvis, triukšmadarys“*), pvz.: *Nesiádyk kaip aitvaras!* LKŽ1, 34; LPP1, 102: Nr. 81. (GrgMAF, 152–153; BgR3, 340.) Šiaisiai panašiai priežodžiai remdamasis K. Grigas iškėlė klausimą: „Ar nenaudinga būtų į šią frazeologiją atsispindinčią aitvaro savybę atsižvelgti mitologijos tyrinėtojams? Iki šiol mitologų ir kalbininkų nesutariama dėl žodžio *aitvaras* etimologijos. Vieni autoriai [...] komponento *ait-* reikšmę linkę sieti su *aitra* ‘karštis’, ‘užsidegimas’, o kiti aiškina jį žodžio *aitas* ‘vaikštikas’, ‘padauža’, ‘nenuorama’ reikšmėmis. Aitvarą mininti frazeologija, atrodo, gali paremti antrajį etimologijos variantą, ir to nevertėtū ignoruoti“ GrgMAF, 153.

Taip, bet nevertėtū ignoruoti ir to, kad ši aitvaro ypatybė pabrėžiama iš esmės tik frazeologijoje, kuri savo ruožtu remiasi jau perkeltine, buitine aitvaro kaip „padaužos“ reikšme, o mitologinėse sakmėse jis įdėm ugninas; pagaliau frazeologija atskleidžia ir greitumo ryšį su ugnimi: *Greits kaip kibirkštis; Lékiau, tai lékiau, net vyža ugnį skélé;* *Kad eina, net vyžos ugnį skelia* LTs5, 131: Nr. 955–957 (aitvaro sąsajos su vyžomis jau buvo užsimintos, ypač LPK 3471 tipo sakmėse). Todėl, N. Vėliaus nuomone, pirmajį *ait-var-o* dėmenį vis dėlto „reikėtų sieti ne su *aitas* ‘vaikštikas, padauža, nenuorama’, kuris tikriausiai yra vėlyvesnis vedinys iš aitvaro“ – čia N. Vėlius seka E. Fraenkeliu, – „o veikiau su žodžiais *aitra* ‘karštis, užsidegimas’, *aitrus* ‘karštas, smarkus’“ (ir toliau su ide. šaknimi **ei-* /

**oi-* „degti, švytėti“ BgR3, 337–339), juoba kad „šitoks *aitvaro* pirmojo komponento kildinimas iš dalies sutampa su H. Günterto teiginiu, kad jis priklausas senovės indų *éta*-, avestos *aēta-* ‘blizgantis, žeruojantis’ žodžių grupei. Taigi *aitvaras* reikštų degantį, švytinčią varą“ VIMB, 181 (čia turimas omeny *varas* „kartis“ vėlgi remiasi veiksmažodžiu *vérti*, ne *varyti*, nors ir jo „semantika, – N. Vėliaus žodžiais, – siejasi su aitvaru“ VIMB, 147). Pridurkime, kad *aitra* dar turi reikšmę „pasiutimas, patrakimas“, nesunkiai motyvuojančią ir aitvaro „lakstymą“ LKŽ1, 44–45. Tokios etimologijos atveju *ait-varas* būtų arba „ugninga, žeruojanti kartis“, o tai visiškai atitinka jo īvaizdį (plg. „pagaikštī“, „šienkartę“); arba, antrajį dėmenį siejant su *varyti, vāras*, la. *vara*, pr. *warri(e)n* „jėga“, – „ugninga jėga“. Pastaroji etimologija paremtu ir Greimo siūlymą „isivaizduoti šią dievybę kaip ugninę jėgą, galinčią, kaip kad to geidé viduramžių chemistai [alchemikai], operuoti brangių metalų transformacijas“ GrmTAB, 78, nors pats, kaip matėme, aitvaro vardą Greimas aiškino kiek kitaip. (Tokios etimologijos atveju paminėtina jau J. Lelewelio 1863 m. iškelta Lw, 457, o pastaraisiais laikais A. Uždavinui vėl atėjusi į galvą *aitvaro* „filosofinė etimologija“ – jo, pavadinto *aitvarių* [plg. „Volfenbiutelio postilės“ dgs. gal. *Eitwarius*], palyginimas su ugninguoju, švytinčiu graiku „eteriu“, *αἰθέρ* UžDPš, 189, siejamu su ta pačia ide. šaknimi **ei-* / **oi-* „degti, švytėti“, kuriai šiaip jau priklauso ir Basanavičiaus paminėtas graikų *αἴθω* PKIEW, 11–12; FrsGEW1, 37–38.)

Etimologijos, laikančios *aitvarą* sudurtiniu žodžiu ir pirmajį jo dėmenį siejančios arba su *aitas, eiti*, arba su (ugninga, žerinčia) *aitra*, o antrajį dėmenį – su *varas* „kartis“ arba *vara* „jėga“, atrodo pačios įtikimiausios, geriausiai pagrįstos mitinių apie jį vaizdinių. Neprieštarautų jos ir aitvaro kaip mediatorius, savotiško „angelo“ sampratai.

Kadangi, A. J. Greimo žodžiais, „Aitvaras, kuris absorbuoja, pergabena ir išvemia teikiamas gérybes“, pasireiškia „kaip jų transformatorius“, nes būtent „jame, jo vidinėje erdvėje, ugniai veikiant, vyksta tie mūsų jau aptarti sušilimo, fermentacijos ar virimo procesai“, ir kadangi tuo būdu „jis pats yra kulinarinės kultūros valdovas taip kaip, pavyzdžiu, Vaižgantas yra vestimentarinės kultūros valdovas“ GrmTAB, 76, taip pat atsižvelgiant į Greimo spėjimą antrajį *ait-var-o* dėmenį galint būti tiesiogiai susijusį su žodžiu *virti* GrmTAB, 99 (plg. *varùs* „kuriame greitai užverda“ LKŽ18, 341–342; la. *virt*, *värít*, sl. **variti* „virti“ ir kt.), tai, pirmajį dėmenį podraug siejant su *aitrus* „karštas, kaitrus“, lygia greta galima būtų pasiūlyti dar vieną pusėtinai įtikinamą *aitvaro* aiškinimą, sulig kuriuo jis būtų maždaug „(k)aitriai verdantis“.

Be žodžio *aitas*, A. J. Greimas, aiškindamas *ait-var-o* pirmajį dėmenį, dar atkreipė dėmesį į veiksmažodį *áitauti* „raminti, glostyti, maldyti“ bei „papirkinėti, užglostyt“:

„Prisiminę visus mūsų surinktus duomenis apie šios dievybės savivališką, pavydžią, keršaujančią, nenumatomą elgseną, matome, kad abi pagrindinės žodžio *aitauti* reikšmės visiškai atitinka elgesio tipus, kurių laukiama iš žmonių, sueinančių į santykius su Aitvaru ir norinčių išlikti jo malonėje: turint galvoje jo ekscesyvų ir kaprizingą charakterį, reikia viskā daryti, kad jis nuraminus, numaldžius; turint galvoje, kad jis yra iš esmės amoralus ir elgiasi vien pagal savo piktą ir kerštingą ūpą, norint prie jo pristatyti, reikią jį užglostinti ir papirkinti“ *GrmTAB*, 86. Greimą kartoj P. Dundulienė *DndMR*, 131–132. Tačiau tokios sąsajos geriausiu atveju vertos dėmesio tik „filosofinės etimologijos“ teisėmis.

Tiesa, W. Smoczyńskiški pastaruoju metu išsakė dar vieną, tiek formos, tiek semantikos požiūriu mažai įtikimą spėjimą – žodį *aitvaras* (*aitivaras*) esant kilus iš daiktavarčio **ativaras*, o ši – iš veiksmažodžio *at(i)-varyti* *SmSEJL*, 5. Aitvaras rasi būtų visokių turtų „atvarytojas“.

Būta mėginimų *aitvaro* skoliniu laikyti suomių namų bei laukų dvasios pavadinimą (mot. g.) *ajattara*; J. Balio žodžiais, „Jei tai būtų tiesa, turėtume liudininką, jog aitvaras lietuviuose yra labai senas“ *BIA1*, 104, siekiantis baltų bendrybės laikus. Tačiau patį aitvaro vaizdinį Balys laiko esant velyvą ir netgi perimtą iš germanų *BIA2*, 144, nors tai visiškai neįtikėtina, su tuo griežtai nesutinka ir N. Vėlius *VIMB*, 140.

Vardynas. Asmenvardžių su žodžiu *aitvaras* Lietuvuje nepaliudyta (nebent plg. tokias pavardes kaip *Eičas*, *Eičius* bei pan. *LPŽ2*, 563 greta *eičiukas* „kipšas, aitvaras“). Tik kelios pravardės: *Aitvaras* „judrus“, *Aičvaras* „greitai vaikšto“ *LP*, 141. Vietovardžių su *aitvaru* irgi palyginti reta: tik du kaimai *Aitvariškiai* Simno apl., Alytaus r. *LATŽ*, 4, ir *Aitvaro* griovys Užvenčio r. *VIMB*, 147. Gal dėl to, kad sąsaja su aitvaru (bent jau pastaraisiais amžiais) turi neigiamą atspalvį (plg. *aičvarynė* „aičvarų vieta, prakeikta vieta“ *LKŽ1*, 32)? Tokį argumentą betgi neigtų *kauko*, *velnio* populiarumas vietovardžiuose. Galgi aitvaras, būdamas lakus, tiesiog menkai tesusijęs su žeme ir jos vietomis.

Pagrindinė literatūra: *VIMB*, 129–181; *GrmTAB*, 72–109; *BIA1*, 104–111; *BIA2*, 141–146; (*BIR2*, 92–93, 230, 277; *SlvMR*, 324–327; *GrgMAF*, 146–154; *MHM1*, 55; *MC*, 26; *BrsnRŽ*, 43; *ME2*, 269; *GmbDD*, 52–55; *DndMR*, 132–135; *DndK*, 67; *DndŽ*, 125, 136).

SUTRUMPINIMAI:

BgR1–3 = BŪGA, K. *Raštai*. Sudarė Z. Zinkevičius, I–III. Vilnius, 1958–1961.
BIA1 = BALYS, J. Aitvaras. Iš: *Gimtasai kraštas*, 1934, 2, p. 104–111.
BIA2 = BALYS, J. Aitvaras. Iš: *Gimtasai kraštas*, 1934, 3–4, p. 141–146.
BILTS1–2 = BALYS, J. *Lietuvių tautosakos skaitymai*, I–II. Tübingen: Patria, 1948.
BIR1–5 = BALYS, J. *Raštai*, I–V. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2004.
BrčPP = BURAČAS, B. *Pasakojimai ir padavimai*. Vilnius: Mintis, 1996.

BRMŠ2 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, II: *XVI amžius*, sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.

BRMŠ3 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, III: *XVII amžius*, sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.

BRMŠ4 = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, IV: *XVIII amžius*, sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

BrsnEŽK = BERESNEVIČIUS, G. *Eglė žalčių karalienė ir lietuvių teogoninis mitas*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.

BrsnRŽ = BERESNEVIČIUS, G. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*. Vilnius: Aidai, 2001.

BsJK = *Juodoji knyga*, surinko Jonas Basanavičius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

BsLP1–2 = *Lietuviškos pasakos*, surinko Jonas Basanavičius, I–II. Vilnius: Vaga, 2001–2003.

BsLP1–4 = *Lietuviškos pasakos įvairios*, surinko Jonas Basanavičius. Vilnius: Vaga, 1993–1998.

DkŽT2 = DAUKANTAS, S. *Žemaičių tautosaka*, II: *Pasakos, patarlės, mīslės*. Vilnius: Vaga, 1984.

DndK = DUNDULIENĖ, P. *Lietuvių liaudies kosmologija*. Vilnius: Mokslas, 1988.

DndMR = DUNDULIENĖ, P. *Senovės lietuvių mitologija ir religija*. Vilnius: Mokslas, 1990.

DndŽ = DUNDULIENĖ, P. *Žalčiai lietuvių pasaulėautoje ir dailėje*. Vilnius: Mintis, 1996.

DvPSO = *Pasakos, sakmės, oracijos*, surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis. Vilnius: Vaga, 1973.

FrLEW = FRAENKEL, E. *Lithuanisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.

FrsGEW1–2 = FRISK, H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter–Universitätsverlag, 1960–1970.

GmbBM1–10 = GIMBUTIENĖ, M. *Baltų mitologija 1–10*. Iš: *Mokslas ir gyvenimas*, 1989, Nr. 1–10.

GmbDD = GIMBUTIENĖ, M. *Senovės lietuvių deivės ir dievai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.

GrgMAF = GRIGAS, K. *Mitologijos atgarsiai lietuvių frazeologijoje*. Iš: *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra: istoriniai ir teoriniai aspektai (Senovės baltų kultūra 2)*. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 1992.

GrmTAB = GREIMAS, A. J. *Tautos atminties beieškant; Apie dievus ir žmones*. Vilnius: Mokslas–Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1990.

JcvR = JUCEVIČIUS, L. A. *Raštai*. Vilnius, 1959.

JskSLM = JASKIEWICZ, W. C. *A Study in Lithuanian Mythology: Juan Łasicki's Samogitian Gods*. Iš: *Studi Baltici*, a cura di Giacomo Devoto, ed. Leo S. Olschki. Accademia Toscana di Scienze e Lettere, 1952.*

JsnMJM = JASIŪNAITĖ, B. *Maldeles į jauną ménulį Rytų Lietuvos folklore: etnolinguistinės aspektas*. Iš: *Baltistica*, XLI(3). Vilniaus universiteto leidykla, 2006.

KrcEP = KARACIEJUS, J. *Etimologinės pastabos* P. Skardžiaus „Lietuvių kalbos žodžių daryboje“. Iš: *Lietuvių kalbotyros klausimai*, XXXVIII. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1997.

LATŽ = *Lietuvių TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinydas*, II. Vilnius: Mintis, 1976.

LFCh = *Lietuvių folkloro chrestomatija*, parengė Bronislava Kerbelytė. Bronė Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1996.

LKPŽ = *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, sudarė K.B. Vosylytė. Vilnius: Mokslas, 1985.

LKŽ1–20 = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius, 1956–2002.

Llw = *Polska dzieje i rzeczy jedy rozpatrywane przez Joachima Lelewela, V. Poznań*: Nakladem księgarń Jana K. Župańskiego, 1863.*

LP = BUTKUS, A. *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Eesti, 1995.

- LPP1 = *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, I, tomą parengė Kazys Grigas ir kiti. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
- LPŽ1–2 = *Lietuvių pavardžių žodynas*, atsakingasis redaktorius A. Vanaagis, I–II. Vilnius: Mokslas, 1985–1989.
- LrkP = LAURINKIENĖ, N. *Senovės lietuvių dievas Perkūnas kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
- Lsc = LASICKIS, J. *Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus*. Vilnius: Vaga, 1969.
- LTs4 = *Lietuvių tautosaka*, IV: *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*, medžiagą paruošė: L. Sauka, A. Seselskytė, N. Vėlius, K. Viščinis. Vilnius: Mintis, 1967.
- LTs5 = *Lietuvių tautosaka*, V: *Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai, medžiagą paruošė K. Grigas*. Vilnius: Mintis, 1968.
- Ltvn = *Lietuvininkai: Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus devynioliktajame amžiuje*. Vertė Vytautas Jurgutis, paruošė Vacys Milius. Vilnius: Vaga, 1970.
- ME2 = *Mitologijos enciklopedija*, II. Vilnius: Vaga, 1999.
- Mrz = Jan Łasicki: *Zródło do mitologii litewskiej*, ocenil Antoni Mierzyński. Kraków, w drukani uniwersyteckiej, 1870.*
- MT1–10 = *Mūsų tautosaka*, red. prof. Krėvė-Mickevičius, I–X. Kauñas: Hum. m. fak. Tautosakos komisijos leidinys, 1930–1935.
- MŽPKEŽ1 = MAŽIULIS, V. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, I. Vilnius: Mokslo–Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1988.
- NrbLM = NARBUTAS, T. *Lietuvių tautos istorija*, I: *Lietuvių mitologija*. Vilnius: Mintis, 1998.
- PKIEW = POKORNY, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.
- PPr = *Patarlės ir priežodžiai*. Vilnius, 1958.
- PretP1–3 = PRETORIJUS, M. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*, I–III. Vilnius: Pradai–Lietuvos istorijos institutas, 1999–2006.
- RSPS = *Lietuvių raštojų surinktos pasakos ir sakmės*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Vaga, 1981.
- RzsSG = RAZAUSKAS, D. Semiotikos greimas ant mi(s)tokos piešno. Iš: *Kultūros barai*, 2007, Nr. 1 (straipsnis be autoriaus ir be vyriausiojo redaktoriaus † Bronio Savukyno žinios iškraipytais).
- RzsV = RAZAUSKAS, D. *Vėjukas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skity atitikmenį (osetinų waejug / waejyg)*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- SbLKL = SABALIAUSKAS, A. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslo, 1990.
- SchILS = P. Profesoriaus Schleicherio laiškai sekretoriui apie moksliškes kelionės į Lietuvą rezultatus. Iš: *Tautosakos darbai*, VI–VII (XIII–XIV). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
- SkrR1 = SKARDŽIUS, P. Raštai, I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1996.
- SIŠLSA = Šiaurės Lietuvių sakmės ir anekdotai, surinko Matas Slančiauskas. Vilnius: Vaga, 1975.
- SIŠLSP = Šiaurės Lietuvių sakmės ir pasakos, surinko Mato Slančiausko bendradarbiai. Vilnius: Vaga, 1985.
- SLT = *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: Priežodžiai, patarlės, mīslės*, paruošė Jurgis Lebedys. Vilnius, 1956.
- SlyMR = SLAVIŪNAS, Z. Liaudies papročiai ir mitiniai įvaizdžiai Mažydo raštuose. Iš: *Tautosakos darbai*, VI–VII (XIII–XIV). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
- SmSEJL = SMOCZIŃSKI, W. *Slownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Universytet Wileński, 2007.
- SnvU = SENVAITYTĖ, D. *Ugnis senojoje lietuvių tradicijoje: Mitologinis aspektas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2005.
- StrBV1–2 = STRAUBERGS, K. *Latviešu būramie vārdi*, I–II. Rīgā: Latviešu folkloras krātuvės izdevums, 1939–1941.
- TD1–7 = *Tautosakos darbai*, spaudai paruošė Dr. J. Balys, I–VII. Kauñas, 1935–1940.
- TŽ1–5 = *Tauta ir žodis*. Red. prof. V. Krėvė-Mickevičius, I–V. Kaunas, 1923–1928.
- UKS = *Utenos krašto sakmės*. Parengė Leonora Buičenienė, konsultavo Bronislava Kerbelytė. Utena: Utenos spaustuvė, 1999.
- UždPŠ = UŽDAVINYS, A. Pasaulio šventumas. Iš: *Ikikrikščioniškosios Lietuvos kultūra: Istoriniai ir teoriniai aspektai (Senovės baltų kultūra 2)*. Vilnius: Kultūros ir meno institutas, 1992, p. 189.
- VIChMP = VĒLIUS, N. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinė velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
- VILD = Laumių dovanos: *lietuvių mitologinės sakmės*. Paruošė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vaga, 1979.
- VIMB = VĒLIUS, N. *Mitinės lietuvių sakmų būtybės: laimės, laumės, aitvarai, kaukai, raganos, burininkai, vilktakiai*. Vilnius: Vaga, 1977.
- VISV = *Sužeistas vėjas: Lietuvių liaudies mitologinės sakmės*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Vytyrus, 1987.
- VlnR1–2 = VALANČIUS, M. Raštai, I–II. Vilnius: Vaga, 1972.
- VšnR = VIŠINSKIS, P. Raštai. Vilnius: Vaga, 1964.
- ZnkLK1 = ZINKEVIČIUS, Z. *Lietuvių kalbos istorija*, I. Vilnius: Mokslo–Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1984.
- БНВСИСТ = БЕНВЕНИСТ, Э. *Словарь индоевропейских социальных терминов*. Москва: Прогресс, 1995.
- ВиШАХЖ = ВИШИНСКИЙ, П. Антропологическая характеристика жмудинов. Iš: *Mūsų tautosaka*. Red. prof. Krėvė-Mickevičius, X. Kaunas: Hum. m. fak. Tautosakos komisijos leidinys, 1935.
- ИвнТпрДБК = ИВАНОВ, В. В., ТОПОРОВ, В. Н. К проблеме лтш. *Jumis* и балтийского близнечного культа. Iš: *Балто-славянские исследования 1982*. Москва: Наука, 1983.
- ЛП = *Легенды и паданы*, складальникі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі; 2-е выданне, дапоўненае і дапрацаванае. Мінск: Беларуская навука, 2005.
- МНМ1–2 = *Мифы народов мира: Энциклопедия*, I–II. Москва: Советская энциклопедия, 1980–1982.
- МС = *Мифологический словарь*, главный редактор Е.М. Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1991.
- ТрбСИЛО = ТРУБАЧЕВ, О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений. Iš: *Этимология 1965*. Москва: Наука, 1967.
- ФсмЭСРЯ1–4 = ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева, I–IV. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
- ЭССЯ1–32 = *Этимологический словарь славянских языков: Православный лексический фонд*, под редакцией О.Н. Трубачева. Москва: Наука, 1974–2005.

* Už suteiktus man žvaigždute pažymėtus šaltinius nuoširdžiai dėkoju Pranui Vildžiūnui.

Aitvaras in Lithuanian Mythology

Dainius RAZAUSKAS

The paper introduces this Lithuanian mythological being *Aitvaras* “Kite”. Firstly, it is discussed based on historical Lithuanian religious and mythological sources from the 15th to 19th centuries. The author goes on to draw on the folklore. He enumerates the types of folk stories in which *Aitvaras* is featured. Then, using historical sources, folklore and professional research he singles out the main its characteristics. Finally, he discusses the confusing etymology of the word *Aitvaras*.

Ligų etiologijos Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos kaime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje

Veronika GRIBAUSKAITĖ

Straipsnio objektas: ligų aiškinimai, paplitę Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos kaime XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje. Straipsnio tikslas – suklasifikuoti tiriamajame regione sutinkamas liaudiškias etiologijas pagal Georgo Fosterio sistemą bei charakterizuoti dažnai pasitaikančius ligos vaizdinius. Lyginamasis metodas. Išvada: skirstant liaudiškias etiologijas pagal Georgo Fosterio pasiūlytą principą, pastebima, kad personalistinės etiologijos atspindi archajinės kultūros pasauležiūrą ir bendrą visuomenės lemties, sveikatos ir gerovės supratimą, o natūralistinės pažymi svarbius liaudies medicinos tradicijų bei ligos suvokimo pokyčius.

Prasminiai žodžiai: liga, personalistinės etiologijos, natūralistinės etiologijos, Rytų Lietuva, Vakarų Baltarusija.

Ivadas

Kiekvienoje kultūroje, nepriklausomai nuo joje vystaujančios medicinos tradicijos, gydymo procesas yra tiesiogiai susijęs su ligos priežasties suvokimu. Ligos aiškinimas daro įtaką tolesnei medicininei veiklai: gydančiųjų asmenų, gydymo būdų bei prevencinių priemonių pasirinkimui. Atsižvelgdama į šią problematiką, straipsnyje nagrinėsi Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos regione dažnus ligos iavaizdžius. I pasirinktą objektą siekiu pažvelgti iš teorinės perspektyvos.

Ilgą laiką tyrinėjės bei lyginės išairių tautų medicinos tradicijas, Georgas Fosteris pasiūlė ligų etiologijas skirstyti į personalistines bei natūralistines.¹ Pagal šią teoriją, personalistinės etiologijos remiasi nuostata, kad ligas sukelia tam tikras aktyvus, savo tikslu siekiantis subjektas. Šiuo subjektu gali būti žmogus, antgamtinė būtybė arba dievybė. Ligonis šiuo atveju traktuojamas kaip ligos sukėlėjo agresijos auka arba bausmės objektas. Natūralistinės etiologijos, priešingai, išreiškiamos nuasmintomis sąvokomis. Tikima, kad ligas sukelia ne tikslinai veikiančios piktosios būtybės, bet neutralūs reišiniai ar aplinkybės.²

Šiame straipsnyje plačiai paplitusias liaudiškias etiologijas bandysiu priskirti personalistinei arba natūralistinei kategorijai. Taip pat paméginsiu nustatyti dominuojantį ligų aiškinimo principą.

Chronologiniu aspektu darbas apima XIX a. pabai-

gą ir XX a. pirmąjį pusę. Tiriamojo arealo pasirinkimą lemė istorinis kontekstas. Ilgalaikiai Rytų Lietuvos bei Vakarų Baltarusijos kultūriniai kontaktai darė įtaką ir liaudies medicinai. Nepaisant etninių skirtumų, tyrinėtos sferos panašumai leidžia traktuoti Rytų Lietuvos bei Vakarų Baltarusijos sritis kaip vientisą regioną, turintį bendrą liaudies medicinos tradiciją.³

Straipsnis parengtas, remiantis išvairaus pobūdžio medžiaga. Visų pirma naudotasi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje etnografų paskelbtais šaltiniais. Šiuo laikotarpiu pirmenybė buvo teikta etnografinės medžiagos rinkimui bei publikavimui, todėl dažniausiai autoriai apribodavo tik gausios informacijos pateikimui.⁴ Kiek plėčiau liaudies medicina bei su ja susiję tikėjimai pristatyti išvairose lokaliniše monografijoje.⁵

Svarbiu šaltiniu tapo Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus archyve saugomi duomenys⁶ bei lauko tyrimų medžiaga, surinkta VPU IF istorijos speciabybės studentų mokomųjų praktikų metu.⁷ Analizuojant Vakarų Baltarusijos padėtį, straipsnį papildė ir autorės Ašmenos apylinkėse surinkta informacija.⁸

Siekiant suteikti straipsniui platesnį teorinį kontekstą, darbe panaudoti analitinio pobūdžio darbai: Georgo Fosterio straipsnis „Disease Etiologies in Non-Western Medical Systems“ („Ligų etiologijos nevakarietiškoje medicinos sistemose“), Ramūno Trimako daktaro disertacija „Žmogaus sveikatos samprata lietuvių folklore“.⁹

Personalistinės etiologijos

Analizuodami personalistines etiologijas, pastebime, kad jų pagrindą sudaro tam tikri archetipiniai ligos vaizdiniai. Liga išsivaizduojama kaip kažkas svetima ir visiškai nebūdinga žmogaus organizmui, ji suvokiama kaip nepriklausoma išorinė jėga, turinti savo valią bei polinikus. Šie vaizdiniai išgauna aiškią išraišką personifikacių, kai liga žmonių sąmonėse tampa gyva būtybe bei igyja skirtinges pavidalus.

Dažniausiai buvo personifikuojamos epideminės ligos (maras, cholera), suteikiant joms moterišką išvaizdą. Gerai yra žinomas lietuvių sakmės apie maro mergas (ponias), važinėjančias karietomis ir šaukiančias žmones vardais arba klausiančias, ar žmonės miega.¹⁰

Įdomu, kad Baltarusijos folklore daugybinj (vienuoli-
kos, dvylikos ar net septyniasdešimt septynių seserų)
pavidalą igauną maliarija (baltar. *mpacią*),¹¹ o lietu-
vių *drugys* turi vyrišką personifikaciją.¹² Panašiai abie-
juose kraštuose buvo įsivaizduojama cholera – tai keista
moteris, vaikščiojanti po kaimus; kur jinai pasirodo,
ten ir suserga žmonės.¹³ Ramūnas Trimakas pastebi,
kad lietuvių sakmėse šis įvaizdis būdingas tiek chole-
rai, tiek marui. Taigi galima daryti prielaidą, kad bal-
tarusiai ir kitos etninės grupės šių ligų taip pat beveik
nediferencijavo, tuo labiau kad tą patvirtina ir istori-
nai duomenys. Pirmoji choleros epidemija Europoje
kilo tik XIX a. Savo padariniais, ypač plitimo tempu,
tradicinės kaimo bendruomenės nariams ši liga galėjo
kelti asociacijas su maru.¹⁴

Tyrinėjamu laikotarpiu personifikuoti ligos vaizdin-
iai sutinkami daugiausia iki XX a. pirmojo ketvirčio,
tačiau kai kur jie išliko ir ilgiau. Pavyzdžiui, Gervėčiuose
užfiksuoti tikėjimai, kad liga pasirodo kaip „didelė
balta pana“,¹⁵ Pelesos apylinkėse – kaip vienplaukė,
baltais drabužiais apsirengusi moteris, kuri vaikščioja
netoli namų arba juose pačiuose.¹⁶

Nagrinėdami etnografinę medžiagą dažnai susiduriame su specifiniais vaizdiniais, kai liga neturi aiš-
kaus pavidalo, tačiau suvokiamą kaip gyva būtybę, įsi-
brovusi į žmogaus organizmą. Tokie vaizdiniai ryškiai
atsispindi gydymo būduose, kurie buvo nukreipiami
ne į ligonį, o į pačią ligą. Pavyzdžiui, ligos buvo išvara-
mos iškratant, nupučiant, nuprausiant bei nušluostant.¹⁷ Taip pat buvo bandoma perkelti ligą į kokį nors
objektą – medį, rūbą, gyvulį arba atiduoti ją kitam as-
meniui.¹⁸ F. Wereńko šiuo atveju išskiria dvi esmines
liaudiškos terapijos kryptis, siekiant paveikti ligą. Pir-
moji rėmėsi principu „*blogi išvaryti blogiu*“ (baltar.
„*błahoje błahim wyhaniać*“).¹⁹ Pavyzdžiui, ligonis bu-
vo girdomas karčiaiš nuovirais, norint suteikti ligai
nepatogumą ir taip priversti ją išeiti. Tačiau, kaip bu-
vo tikima, toks poveikis galėjo turėti ir neigiamą pa-
sekmių, – liga galėjo dar labiau supykti. Todėl antroji
kryptis rėmėsi priešingu principu – įtikti ligai, steng-
tis jos nejšeisti.²⁰ Pavyzdžiui, Rytų Lietuvos ir Vaka-
rų Baltarusijos regione ilgą laiką gyvavo tikėjimai vi-
diniu kaltūnu. Teigta, kad vidinis kaltūnas gali apa-
kinti žmogų, susukti jam kaulus ar net atimti protą.²¹
Tam, kad vidinis kaltūnas nepakenktų, jam specialiai
leisdavo išeiti į išorę suveldami plaukus. Kad plaukai
greičiau susisuktų, jų neplaudavo, tepdavo augalų
nuovirais, grietine, medumi, vašku ir pan.²² Plaukų
buvo negalima kirpti, nes tikėta, kad liga grįžtų į vidų
dar piktesnė. Tyrinėjamojo laikotarpio antrojoje pu-
sejė įsivyravo nuomonė, jog plaukai į kaltūną susive-

lia savaime dėl išgąscio, tačiau draudimas nukirpti kal-
tūną galijo ir toliau.²³

Personalistinėms etiologijoms priskiriami ir tikėjimai,
kad ligas gali sukelti paties individu netinkamas
elgesys. Tai galėjo būti įvairių draudimų pažeidimai bei
moralinių normų nepaisymas. Šiuo atveju liga buvo
traktuojama kaip aukštesnio pasaulio bausmė. I šią gru-
pe patenka ligos kaip Dievo siuštos kančios už nuodē-
mes vaizdinys. Dėl christianizacijos poveikio liga galė-
jo būti suvokama ne tik kaip Dievo bausmė, bet ir kaip
jo siuštas išbandymas, atgaila žemėje. Tokia samprata
neretai pasireikšdavo „valstietiškuoju fatalizmu“²⁴ –
kas žmogui lemta, to neįmanoma išvengti. Tačiau to-
kie vaizdiniai per mūsų tiriamąjį laikotarpį ilgainiui ny-
ko ir apie XX a. vidurį jau sutinkami retai. Zarasu,
Vilniaus, Ašmenos bei kituose rajonuose responden-
tai dažniausiai teigė, kad ligas su Dievo bausme siejo
tik ankstesnės kartos arba kaimo davatkos.²⁵

Dar vieną personalistinių etiologijų kategoriją su-
daro tikėjimai, kad ligas sukelia tamsiojo pasaulio at-
stovai – velnias bei piktosios dvasios. Vieną tokį at-
vejų minėjo respondentė iš Baltarusijos. Ji pateikė iš-
samų pasakojimą apie apsėstą merginą bei teigė, kad
šiek tiek pažinojo nukentėjusią. Anot respondentės,
jauna mergina smalsaudama paskaitė vadinančią juo-
dają knygą ir tokiu būdu netycia išsaukė piktąją dva-
sią. Si ją apsėdo bei kankino apie metus. Aplinkiniai
nematė išsaukto demono, tačiau galėjo stebėti savai-
me judančius daiktus, girdėti keistus garsus. Tuo tarpu
pati nukentėjusioji matė tamsų būtybės siluetą. Demo-
nas visą laiką buvo šalia, respondentės žodžiais, ne-
duodamas merginai ramybės – neleisdavo jai miegoti,
valgyti, tampydavo po namus ir pan. Prasidėjo fizinis
išsekimas. Suprantant antgamtinę ligos kilmę, visų pirm-
ia pagalbos buvo kreiptasi į kunigą. Dievo tarnas iš
pradžių skeptiškai reagavo į pasakojimus ir pirmiausia
nusiuntė į merginos namus klericą. Šiam, tik atida-
rius namų duris, nežinia iš kur tiesiai į kaktą pataikė
supuvusi bulvė, kas aiškiai buvo dvasios išdaiga. Jau
vėliau atėjus kunigui ir pašventinus namus, dvasia nurimo,
bet, kaip paaiškėjo, tik trumpam. Po mėnesio de-
monas atnaujino savo kenksmingą veiklą. Nepadėjus
Bažnyčiai ir jos atstovui, toliau buvo ieškota kitokios
pagalbos. Merginą nuvežė pas raganių, kuris su ta pa-
čia knyga sugebėjo *atskaityti* (baltar. k. *адчытмаў*), t.y.
išvaryti piktąją dvasią bei gražinti ją į pirmykštę buvei-
nę.²⁶ Panašių pasakojimų aptikta ir Astravo rajone.²⁷

Nagrinėjant personalistines etiologijas, neišvengia-
mai susiduriame su tikėjimais, kad ligas gali sukelti ne
tik antgamtinės būtybės, bet ir žmonės – asmenys, tu-
rintys blogas akis, raganos bei raganai.

Blogų akių vaizdinių Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos regione buvo traktuojamas dvejopai: kaip duotybė bei kaip paties individuo ar tam tikrų asmenų nulemta savybė. Abi sampratos egzistavo lygiagrečiai ir iš etnografinės medžiagos matyti, jog net toje pačioje gyvenvietėje galėjo gyvuoti skirtinges blogų akių kilmės interpretacijos. Taigi pirmuoju atveju tikėta, kad žmogus jau gimsta su šia anomalija ir negali turėti tam jokios įtakos. Vilniaus, Ašmenos rajonuose, Gervėčių apylinkėse neretai be ypatingų paaiškinimų teigta, kad žmogus tiesiog toks gimsta.²⁸ Taip pat Gervėčiuose pasakota, kad tai galėjo būti žmonės, gimę paskutinią valandos minutę,²⁹ Trakų apylinkėse – gimę su dantimis,³⁰ o Dieveniškėse – gimę esant jaunam ménuliu.³¹ Antruoju atveju aptariamo reiškinio suvokimo ištakų reikėtų ieškoti socialiniuose konfliktuose, kadangi labai dažnai nužiūrėjimas buvo siejamas su pavydu bei pavydžiu pagyrimu. Pavyzdžiu, Zarasų apylinkėse teigta, kad „*pavydnykų asu bloga akis*“.³² Taip pat neretai buvo manyta, jog kiekvieno žmogaus gyvenime pasitaiko akimirką, kai jis gali nužiūrėti.³³ Ir Lietuvoje, ir Baltarusijoje buvo paplitęs tikėjimas, kad blogos akys įgyjamos dėl motinos kaltės – jai atskirus kūdikį nuo krūtinės, bet pasigailėjus ir vėl pradėjus žindytį, jis užaugęs turės blogas akis.³⁴ Tačiau kai kuriuose prie Lietuvos, pasienio ruože esančiuose Baltarusijos kaimuose teigta atvirkščiai, kad tokie vaikai, t. y. atžindai, labiausiai bijo blogos akies.³⁵

Neretai blogos akys bei nužiūrėjimas buvo tapatinami su raganavimu.³⁶ Jeigu socialinėje plotmėje kildavo įtarimų, kad toks asmuo tyčia siekia pakenkti kitų žmonių sveikatai, gyvuliams bei derliui, jis neabejotinai bendruomenėje pelnydavo raganos arba raganiaus reputaciją.

Nagrinėjant kitus tikėjimus, susijusius su raganavimo fenomenu, susiduriame su to meto visuomenėje vyrausia pozicija, kad raganos, raganiai bei burtininkai savo antgamtinges galias įgaudavo sudarę sandėrį su veltiu. Tradicinėje kaimo bendruomenėje stengtasi vengti kontaktų su tokiais asmenimis, kadangi tikėta, kad jie gali prišaukti įvairias nelaimės. Analizuodami etnografinę medžiagą, matome, kad dažnai teigta, jog raganos atima karvėms pieną, naikina pasėlius, taip pat susargdina žmones.³⁷

Apibendrindami turime pastebėti, kad personalistiniu principu besiremiančios liaudiškosios etiologijos neretai atspindi bendrą pasaulio suvokimą. Tradicinės kaimo bendruomenės narius vienijo elementariausias fizinis išlikimas,³⁸ o sveikatos bei ekonominių išteklių (gyvulių, derliaus) praradimas sudarė esmines grėsmes šios bendruomenės gyvavimui. Liga šiuo atveju buvo

tapatinama su kitomis nelaimėms. Iš etnografinės medžiagos matyti, kad tiek liga, tiek gyvulių gaišimas, tiek blogas derlius galėjo būti aiškinami raganavimu, nužiūrėjimu ar velnio darbu.

Natūralistinės etiologijos

Klasifikuojant etnografinę medžiagą, į natūralistinių etiologijų kategoriją patenka aiškinimai, ligą siejantys ne su tikslinga ligos sukėlėjo veikla, bet su tam tikromis objektyviomis aplinkybėmis. Šiame poskyryje apžvelgime kai kurias liaudiškasias etiologijas, kurios ligos priežastimi nurodydavo įvairius natūralius veiksnius.

Tiriamajame areale daug natūralistinių etiologijų buvo susijusios su gyvosios bei negyvosios gamtos veiksniais. Pavyzdžiu, publikuotoje bei rinktoje etnografinėje medžiagoje dažnai minimi gyvačių bei šunų įkandimai. Aiškinta, kad ligas sukelia ir įvairūs atmosferos reiškiniai. Blogas oras galėjo sukelti peršalimą, anginą, plaučių uždegimą, kūno galūnių nušalimą. Vėjas, kaip tikėta, galėjo atnešti ne tik peršalimą, bet ir radikulitą, dantų skausmą ar net paralyžių.³⁹ Tačiau patyrinėjus etiologijas, kildinančias ligas iš vėjo, nuodugniau, išaiškėja jų personalistinė kilmė.

Iš XIX a. pabaigos etnografinių šaltinių matyti, kad tuo metu gyvavo vaizdiniai, jog vėjo sūkuriuose gyvena velnias, galintis pakenkti žmogui. M. Federowskis užfiksoval padvējo ligos (lenk. k. *padwianie*, baltar. k. *naðzeū*) aiškinimą: „*Kai smarkus vėjas ką nors perpūs, tai velnias į tą žmogų įsikibs ir niekas jam išskyrus žiniuonį nepadės*“. („*Jak lichi wiecier kaho padwieje, to czort uchopisie u taho czalawieka i nichco jemu rady ni daść, aprocz zna-chara*“).⁴⁰ Panašų tikėjimą Gardino apylinkėse užraše E. Romanovas: „*Vėjo sūkurio bijo. Kai jis atlekia, sėda ant žemės ir žegnojas, kad velnias negalėtų pakenkti*“.⁴¹ Lygiai taip pat manyta ir apie Zarasus: „*Kai pamatam vėsulų, tai raikia nuo ja bėgt i žegnotis, be ti aina velnias*“.⁴²

Personalistines tokius tikėjimus ištakas patvirtina ir mitologija: maras buvo personifikuojamas kaip juoda moteris, valdanti vėjo stichią.⁴³ Tiriamajame regione ilgai gyvavo slaviškos kilmės maro sinonimas *pavietré* (lenk. k. *powietrze*), o terminas *pavietrytis* reiškė krėstis liga.⁴⁴ Tačiau nepaisant personalistinės kilmės, aukščiau minėtų ligų etiologija ilgainiui virto natūralistine, palaiptiniui jos nustojo būti siejamos su nežemiškomis jégomis, o buvo siejamos tik su gamtos reiškiniu.

Ménulis – dar vienas gamtos objektas, pagal tikėjimus galėjęs tapti ligų priežastimi. Teigta, kad vaikai suserga užsisapnavimu arba *lunatizmu*, ménuliu juos apžibinus. Toks vaikas miegodamas atsikelia, vaikšto, laipioja per tvoras, stogus. Buvo draudžiama vaikščiojančių šaukti, nes pabudęs jis galis nukristi ir susižeisti.⁴⁵

Kai kurios ligos buvo aiškinamos tam tikrais žmogaus organizmo pokyčiais. Etnografinę medžiagą rinkęs F. Wereńko pateikia tokį aprašymą: „*Ivairių ligų esmė skiriasi. Vienoje viskas priklauso nuo gendantčio kraujo, kitoje – nuo kraujo sujaudinimo, trečios esmė slypi vidaus organų irime, pavyzdžiui, sako: „viduriai pūna“, „plaučiai genda“ ir pan.*“⁴⁶ Liaudies medicinos tradicija vidinius patologinius procesus galėjo traktuoti tiek kaip ligas, tiek kaip sveikatos sutrikimų priežastis. Kartais sudėtinga atskirti ligos priežastį nuo jos simptomų. Pavyzdžiui, galvos skausmas, nemiga, susigraužimas buvo suvokiami kaip *nervų ligos*, bet jos galėjo būti aiškinamos ir kaip kylančios *nuo nervų*.

G. Fosteris emocinių būsenų išprovokuotus sveikatos sutrikimus priskiria prie natūralistinių etiologijų.⁴⁷ Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos regiono etnografinėje medžiagoje dažnai minimas *išgąstis, nusigandimas*. Neretai teigta, kad jis sukelia sunkias ligas, tokias kaip rožė, epilepsija, kaltūnas, tačiau ir pats nusigandimas galėjo būti traktuojamas kaip liga. Nors nagrinėjamuoju laikotarpiu išsigandimas dažniausiai buvo suvokiamas kaip netycinis, atsitiktinis susirginimas, randame užuominą, jog kažkada jis turėjo personalistinę kilmę ir buvo siejamas su nužiūrėjimu bei piktoxiomis dvasiomis.⁴⁸

Kaip dažnesnę ligų priežastį Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos regiono gyventojai pažymėdavo ir sunkų darbą. Daug kartų buvo minėtas *trūkis*, kitaip dar vadintas *parušenija, pasirušinimu*. Ši liga buvo apibūdinama kaip įvairūs skausmai, atsiradę po sunkaus kėlimo, kaip manoma, dėl vidaus organų padėties pakitimo.

Mūsų manymu, šiai etiologijai artimos ir įvairaus pobūdžio atsitiktinės traumos – lūžiai, išnarinimai, susižeidimai ir pan. Žinoma, kalbant apie natūralistines etiologijas, reikia pažymeti, kad iš pirmo žvilgsnio atsitiktinė nelaimė galėjo būti traktuojama kaip raganavimo, nužiūrėjimo ar piktyų būtybių veiksmų rezultatas. Šiuo atveju ligos aiškinimas turi būti priskiriamas personalistinėi kategorijai.

Išvados

Rytų Lietuvos bei Vakarų Baltarusijos liaudies medicinos tradicijoje etiologijos nesudarė griežtos darnios sistemos. Viena etiologinė konstrukcija galėjo aiškinti daugybę skirtinę ligą, taip pat lygiagrečiai galėjo egzistuoti nemažai tos pačios ligos paaškinimų. Siekdami susisteminti tiriamajame regione gyvavusias etiologijas, pasitelkėme tam tikrą teorinį skirstymą pagal personalistinį bei natūralistinį principus.

Tradicinėje kultūroje sutinkamos personalistinės etiologijos išreiškė savo išskirtinę ligos mitologiją. Analizuo-

jant gausybę lygiagrečiai egzistavusių, kartais net prieštaringų aiškinimų, pastebima, kad visi jie turėjo bendrą vidinę struktūrą. Personalistinė etiologija nusakydavo įprastos pasaulio tvarkos pažeidimą bei nurodydavo į destruktyvių jėgų išveržimą iš svetimo pasaulio. Šios etiologijos atspindi archajinės kultūros pasaulėžiūrą ir bendrą visuomenės lemties, sveikatos ir gerovės supratimą.

Tradicinės kaimo bendruomenės atstovai visus gyvenimo įvykius bei reiškinius suvokdavo kaip glaudžiai susietus priežasties–pasekmės ryšiais. Jų pasaulyje retai likdavo vietas atsitiktinumui. Tačiau nagrinėjant natūralistines etiologijas, XX a. pirmosios pusės liaudies medicinoje pastebimi ženklūs pokyčiai. Kai kurios personalistinės etiologijos palaipsniu nyksta arba virsta natūralistinėmis. Daugėja ligos aiškinimų, kuriuose lemiamą vietą užima atsitiktinumo faktorius. Šie pokyčiai žymi svarbų žmonių pasaulėžiūros bei visos liaudies kultūros poslinkį.

NUORODOS:

1. FOSTER, G. Disease Etiologies in Non Western Medical Systems. Iš: *American Anthropologist*, 1976, Vol. 78, nr. 3, p. 773–782.
2. FOSTER, G. Min. veik., p. 775.
3. GRIBAUSKAITĖ, V. Moters veiklos specifika liaudies medicinoje: Rytų Lietuva ir Vakarų Baltarusija. Iš: *Liaudies kultūra*, 2006, nr. 3, p. 28–32.
4. FEDEROWSKI, M. *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej: Materiały do etnografii słowiańskiej*. T. 1. Warszawa, 1897; WEREŃKO, F. Przyczynek do lecznictwa ludowego. Iš: *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. T. 1. Kraków, 1896; ROMAHOB, E. *Материалы по этнографии Гродненской губернии*. T. 1. Вильна, 1911.
5. TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Gervėčiai*, p. 357–369; GUCEVIČIŪTĖ, R. Liaudies medicina. Iš: *Kernavė*. Vilnius, 1972, p. 231–248; VĒLIUS, N. Tautosakinis personažas ir jo prototipas. Iš: *Gervėčiai*. Vilnius, 1989, p. 346–356; DAMSKYTĖ, V. Senojo liaudies medicina. Iš: *Dieveniškės*. Vilnius, 1968, p. 170–176; TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Kernavė*, p. 378–379.
6. Lietuvos istorijos instituto Etnologijos skyriaus archyve saugomi Lietuvių mokslo draugijos aprašai (LMD) bei Lietuvių tautosakos archyvas (LTA).
7. Medžiaga rinkta 2002–2005 m. pagal D. Gricevičiūtės ir J. Šukio sudarytą klausimyną „*Liaudies medicina*“ (*Apie metodiką ir metodines priemones: medžiaga etnografinei praktikai*. Sud. J. Mardosa. Vilnius, 2002.). 47 aprašai iš Vilniaus, Šalčininkų ir Zarasų rajonų saugomai VPU Baltų proistorės katedroje.
8. Medžiaga rinkta 2003–2004 m. pagal D. Gricevičiūtės ir J. Šukio sudarytą klausimyną „*Liaudies medicina*“. 15 aprašų saugoma asmeniniame archyve.
9. TRIMAKAS, R. *Žmogaus sveikatos samprata lietuvių folklore*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2003.
10. Ten pat, p. 8.
11. БАНДАРЧЫК, В. К., МІНЬКО, Л. И. *Грамадскі быт і культура сельскага насяльніцтва Беларусі*. Мінск, 1993, p. 128; WEREŃKO, F. Min. veik., p. 166.

12. TRIMAKAS, R. Min. veik., p. 9.
13. TRIMAKAS, R. Ten pat, p. 9.; *Беларуская міфалогія. Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько і інш.* Мінск: Беларусь, 2006, p. 525; БАНДАРЧЫК, В. К., МІНЬКО, Л. И. Min. veik., p. 128.
14. TRIMAKAS, R. Min. veik., p. 9.
15. TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Gervēčiai*, Vilnius, 1989, p. 359.
16. BALKUTĖ, R. Pelesos krašto liaudies medicina. Iš: *Lydos krašto lietuvių*. Kaunas, 2002, T. 2, p. 354–355.
17. DUNDULIENĖ, P. *Lietuviai etnologija*. Vilnius, 1991, p. 192; МІНЬКО, Л. И. Знахарство. Минск, 1971, p. 57.
18. WEREŃKO, F. Min. veik., p. 102; GUCEVIČIŪTĖ, R. Liaudies medicina. Iš: *Kernavė*, Vilnius, 1972, p. 243.
19. WEREŃKO, F. Min. veik., p. 106.
20. WEREŃKO, F. Min. veik., p. 106.
21. FEDEROWSKI, M. Min. veik., p. 390.
22. ŚLIWIŃSKA, K. *Medycyna w Polsce – problemy zdrowotne naszych przodków w literaturze epoki baroku*. Fragment pracy magisterskiej. Warszawa, 2001. <http://www.pfm.pl/u235/navi/182728/back/182718>; FEDEROWSKI, M. Min. veik., p. 390.
23. Respondentai iš Vilniaus, Šalčininkų, Zarasų r. VPU baltų proistorės katedra.
24. WEREŃKO, F. Min. veik., p. 102–103.
25. Respondentai iš Vilniaus, Šalčininkų, Zarasų r. VPU baltų proistorės katedra.
26. Respondentė iš Zamostianų k., Ašmenos r. Asmeninis archyvas.
27. VĒLIUS, N. Tautosakinis personažas ir jo prototipas. Iš: *Gervēčiai*. Vilnius, 1989, p. 350.
28. DANILEVIČ, Ž. Tikėjimai bloga akimi Vilnijoje. Iš: *Istorija*, 2004, LIX–LX, p. 150; Respondentė iš Žiupronių k. Ašmenos r. Asmeninis archyvas; TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Gervēčiai*, p. 363.
29. TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Gervēčiai*, p. 363.
30. Raganos, burtininkai. (Peteriškės k., Aukštadvario v., Tr.) LTA 1288/42.
31. VĒLIUS, N. Senujų tikėjimų liekanos. Iš: *Dieveniškės*, p. 360.
32. Raganos, burtininkai (Mikalajūnų k., Zr.) LTA 1418/788/.
33. DANILEVIČ, Ž. Min. veik., p. 150.
34. Ten pat, p. 150; DUNDULIENĖ, P. *Akys lietuvių pasaulėjautoje*. Vilnius, 1992, p. 13–15; TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Gervēčiai*, p. 363–364; WEREŃKO, F. Min. veik., p. 133; Raganos, burtininkai (Dainava, Armoniškio par. Lydos aps.). LMD III 99 b (63); (Sabalunkų k.. Salako v., Zr.) LTA 1541/66/.
35. DANILEVIČ, Ž. Min. veik., p. 150.
36. *Беларуская міфалогія*. Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько і інш. Мінск: Беларусь, 2006, p. 496; DAMSKYTĖ, V. Senojo liaudies medicina. Iš: *Dieveniškės*. Vilnius, 1968, p. 176.
37. GRIBAUSKAITĖ, V. Min. veik., p. 31.
38. TRIMAKAS, R. Min. veik., p. 8.
39. Respondentai iš Vilniaus, Šalčininkų, Zarasų r. VPU baltų proistorės katedra.
40. FEDEROWSKI, M. Min. veik., p. 397.
41. РОМАНОВ, Е. *Материалы по этнографии Гродненской губернии*. Т. 1. Вильна, 1911, p. 46.
42. (Rakėnų k., Salako v., Zr.) LTA 1779/121/7.
43. *Беларуская міфалогія*. Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько і інш. Мінск: Беларусь, 2006, p. 559.
44. TRIMAKAS, R. Min. veik., p. 8.
45. Respondentai iš Vilniaus, Šalčininkų, Zarasų r. VPU baltų proistorės katedra; respondentai iš Ašmenos r. Asmeninis archyvas.
46. WEREŃKO, F. Min. veik., p. 102.
47. FOSTER, G. Min. veik., p. 775–776.
48. *Беларуская міфалогія*. Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько і інш. Мінск: Беларусь, 2006, p. 497; TRINKŪNAS, J. Senieji tikėjimai. Iš: *Kernavė*, p. 379.

Disease Etiologies in Eastern Lithuanian and Western Belarusian Villages at the Beginning of the 20th Century

Veronika GRIBAUSKAITĖ

Irrespective of the dominant medical tradition in any culture the process of cure is directly related to the understanding of the nature of a disease. The explanation of the disease decides the choice of cure providers, ways of treatment, and preventive measures. Considering this, the paper focuses on frequent images of disease in the region of Eastern Lithuania and Western Belarus. The problem is approached from a theoretical point of view.

George Foster conducted a long term comparative study of medical traditions in different countries and classified disease etiologies into personalised and naturalistic. According to this theory, personalised etiologies are based on the belief that diseases are caused by an active and determined subject. The subject can be a human or supernatural being as well as a deity. In this instance the patient is treated either as a victim of violence or an object of punishment. Conversely, naturalistic etiologies are described using impersonalised concepts in the belief that diseases are caused by neutral phenomena and circumstances.

In Eastern Lithuanian and Western Belarusian folk medical tradition etiologies did not constitute a coherent system. One etiological construction could explain many different diseases, while one disease could have a number of explanations. In an attempt to systematise etiologies in the given region, a theoretical classification based on both personalised and naturalistic principles was devised.

Personalised etiologies in traditional culture signified a certain mythology of a disease. The analysis of numerous parallel and sometimes contradictory explanations of one disease has showed that they shared a common inner structure. Personalised etiology used to describe the violation of the usual order and referred to destructive forces that erupted from the other world. These etiologies reflect the archaic world view and general interrelated understanding of the fate of society, health and wellbeing.

Representatives of traditional rural community saw all the events and phenomena of life as closely ruled by cause and effect. There was little room for chance in their world. However, the analysis of naturalistic etiologies at the beginning of the 20th century detects important changes. Some personalised etiologies gradually become extinct, while others developed into naturalistic ones. Explanations of diseases in which chance played an increasingly bigger part became more frequent. These changes indicate an important shift in people's world-view and the entire folk culture.

Būti mama: vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje 1945–1970 metais

Dalia MARCINKЕVIČIENĖ

Straipsnio objektas – biografiniai interviu su Lietuvos moterimis, kurių vaikai gimė po 1945 m. ir kurių priežiūra vyko sovietinės sistemos sąlygomis. Tikslas – pristatyti moterų galimybes suderinti šeimą ir valstybės apmokamą darbą, atskleidžiant labiausiai paplitusias vaikų priežiūros strategijas sovietinėje Lietuvoje 1945–1970 metais. Metodas – kontent (interviu turinio) analizė, verifikuojama su kitais publikuotais istoriniais šaltiniais. Straipsnyje teigiamas, kad sovietinėje visuomenėje, kurioje didesnė laiko dalį užėmė pastangos įveikti nuolatinis materialinius trūkumus, kurioje buvo menkai išvystytos vaikų priežiūros institucijos, o tėvo vaidmuo neigavo bent kiek ryškesnės įtakos šiems procesams, vaikų priežūrai buvo taikomi tradicinėi kaimo bendruomenei išprasti būdai ir naujos, sovietmečio realijų diktuotos priemonės. Straipsnyje keliamas hipotezė, kad vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje nebuvos palankios kurti emociškai artimus tėvų ir vaikų santykius.

Prasminiai žodžiai: sovietinė šeima, šeimos politika, vaikų priežiūra.

Ivadas

Po Antrojo pasaulinio karo populiarus ir prestižą lemiantis gyvenimo būdas Vakarų Europos šalyse tapo neatsiejamas nuo moters – namų šeimininkės ir rūpestingos mamos įvaizdžio, kuris buvo propaguojamas žurnaluose, radio laidose bei palaikomas įstatymais ir vyriausybės nutarimais. Daugumoje pokario valstybių priimti teisės aktai moteris, auginančias vaikus, išskyre kaip atskirą socialinę grupę, kurią reikalina valstybės priežiūra ir pagalba. Nors ir su išlygomis, Europos šalyse joms buvo pripažinta teisė į motinystės atostogas, sveikatos apsaugą ir vis didėjančias pinigines išmokas vaikams prižiūrėti.¹ Kita vertus, pokario vyriausybės Vakaruose nesiekė ir neturėjo tikslų padėti moterims suderinti darbą ir šeimą, pripažindamas jas esant arba motinas, arba apmokamas darbuotojas.² Iki pat XX a. septintojo dešimtmečio vidurio vyras kaip šeimos maitintojas nulemdavo tradicinius lyčių vaidmenis, kurie pirmiausia radikaliai keitėsi Šiaurės Europos šalyse.

Po Antrojo pasaulinio karo SSSR klostėsi skirtingi socialiniai vyrų ir moterų vaidmenys, taip pat ir kitokios šeimos ir darbo įsipareigojimų derinimo galimybės. Sovietų Sajungoje moterų užimtumas valstybės apmokamuose darbuose buvo pradėtas nuosekliai vykdyti nuo pirmojo penkmečio, 1929 m. Jų dalyvavimas darbo rinkoje buvo be-

precedentinis ir vargai lygintinas su bet kuria Vakarų Europos šalimi. SSSR žlugimo pabaigoje, 1989 m. sovietinėje Baltijos respublikose daugiau nei 80 nuošimčių moterų dirbo visą darbo dieną ir, kaip ir kitose sovietinėse respublikose, stengėsi atlkti propagandos joms primestus darbuotojos-žmonos-motinos vaidmenis.³

Šio straipsnio tikslas – pristatyti moterų galimybes suderinti šeimą ir valstybės apmokamą darbą, atskleidžiant labiausiai paplitusias vaikų priežiūros strategijas sovietinėje Lietuvoje 1945–1970 metais. Straipsnis įrodo, kad visuomenėje, kurioje didesnė laiko dalį užėmė pastangos įveikti nuolatinis materialinius trūkumus, kurioje buvo menkai išvystytos vaikų priežiūros institucijos, o tėvo vaidmuo šeimoje neigavo bent kiek ryškesnės įtakos šiems procesams, vaikų priežūrai buvo taikomi tradicinėi kaimo bendruomenei išprasti būdai ir naujos, sovietmečio realijų diktuotos priemonės. Straipsnyje keliamas hipotezė, kad vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje nebuvos palankios kurti emociškai artimus tėvų ir vaikų santykius.

Tyrimas baigiasi XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžia, kai europinėje SSSR dalyje formavosi nauja pažiūra į moters kaip motinos misiją. Pagrindinis straipsnio šaltinis yra interviu su moterimis, autorės atlkti 2000–2005 metais įvairiuose Lietuvos regionuose. Dalis interviu publikuoti studijoje „Priaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.“⁴ Kiti straipsnyje cituojami interviu saugomi Vilniaus universiteto Lyčių studijų centro Lietuvos moterų atminties archyve.

Valstybės parama dirbančioms motinoms Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse

1967 m. Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse moterys sudarė apie trečdalį darbo rinkos.⁵ Moterų dalyvavimą darbo rinkoje Airijoje, Didžiojoje Britanijoje ir Vokietijoje lydėjo neigiamą pažiūrą į dirbančią motiną. Britų valdžia nedviprasmiškai teigė, kad būtų neteisinga skatinti motinas dirbtį apmokamą darbą, nes dėl to neretai kenčia jų vaikų sveikata ir priežiūra. Airijoje iki pat 1980 m. dirbančios ištekėjusios moterys gaudavo mažesnį atlyginimą, menkesnes socialines išmokas ir negaudavo nedarbingumo pašalpos. Jų uždirbtoms pajamoms buvo taikomi didesni mokesčiai, o iki 1977 metų ištekėjusi airė negalėjo dirbtį valstybės tarnautoja. Šios britų ir airių vyriausybės nuostatos ir teisiniai apribojimai ribojo dirbančių motinų

galimybes suderinti šeimą ir darbą. Menkas vaikų darželių tinklas dar labiau komplikavo dirbančių moterų padėtį. 1940 m. Velse ir Anglijoje buvo tik 14 vaikų darželių, o karo pabaigoje jų kiekis išaugo iki 1300 (su 62 000 vietų). Tačiau karui pasibaigus per vienerius metus vaikų darželių kiekis sumažėjo iki 914; šeštojo dešimtmecio viduryje darželių sumažėjo dar per pusę, o to pačio dešimtmecio pabaigoje – dviem trečdaliais. Iki pat XX a. septintojo dešimtmecio vidurio Vokietijos žiniasklaida pabrėždavo demoralizuojančią motinos darbo įtaką šeimai, ypač jei ji dirbdavo pramonės įmonėse. Mažiau nei 50 nuošimčių ištekėjusių vokiečių dirbo apmokamą darbą. Tarp jų tik 26 nuošimčiai dirbo visą darbo dieną.⁶

Dirbanti motina nepalankiai buvo vertinama ir Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, nors socialinė šalies politika buvo paremta sovietine ideologija. Nežiūrint į tai, kad VDR 1946 m. rugpjūčio 17 d. dekretu buvo uždrausta lyčių diskriminacija, vokiečių vyrai nepritarė moterų reikalavimams gerinti socialinių paslaugų kokybę ir išplėsti ikimokyklinių istaigų tinklą. Jie aktyviai pasisakė prieš valdžios raginimą priimti moteris į tradiciškai vyriškas darbo vietas ir už vienodą darbą mokėti joms vienodą atlyginimą.⁷ Kita vertus, jei nenorėjo prarasti valstybinės pensijos moterys Vokietijos Demokratinėje Respublikoje buvo priverstos ieškoti apmokamo darbo.

Tačiau moterų išitraukimas į darbo rinką Vakarų ir Šiaurės Europoje nuolat didėjo, ir ikimokyklinės vaikų istaigos tapo bene svarbiausia pagalba dirbančioms motinoms. Nuo pat septintojo dešimtmecio pradžios jų steigimas daugumoje Vakarų ir Šiaurės Europos šalių tapo svarbiu klausimu. Kai kuriose šalyse vaikų darželių ir lopšelių steigimą numatė nacionaliniai įstatymai, o jų igvendinimą kuravo specialios komisijos ir ministerijų padaliniai. Danijoje vaikų priežiūros istaigų kūrimas buvo privalomas pagal Vaikų priežiūros įstatymą, priimtą 1964 m. 1971 m. Suomijos vyriausybė priėmė Vaikų darželių aktą ir reikalavo bet kuriam vaikui suteikti galimybę lankytis ikimokyklinę vaikų priežiūros instituciją. Palyginti su kitomis Skandinavijos šalimis, Norvegija ikimokyklinės istaigas kūrė lėtai. 1975 m. Norvegijoje darželius lankė tik 11 nuošimčių ikimokyklinio amžiaus vaikų. Italijoje vaikų priežiūros institucijos pradėtos steigti 1968 m. ir iki 1971 m. vyriausybė planavo šalyje įsteigti 3800 ikimokyklinių istaigų. Ekspertų nuomone, darželių steigimas Italijoje labiau buvo siejamas su siekiu tinkamai vaikus lavinti ir švesti, o ne su pagalba dirbančiai motinai. 1972 m. Švedijos Vaikų centro komisija vietines savivaldybes įpareigojo visus norinčiuosius aprūpinti vietomis darželiuose. O 1975 m. priimtas įstatymas dėl ikimokyklinio vaikų lavinimo savivaldybes įpareigojo į darželius priimti visus šešerių metų amžiaus vaikus. Ypač platus masto programą Švedijos vyriausybė numatė 1976–1980 metams. Per ketverius metus ikimokyklinėse vaikų istaigose buvo planuojama sukurti

100 000 naujų vietų.⁸ Nors vyriausybės teikė skirtingą socialinę pagalbą, o kai kurios Vakarų ir Šiaurės šalys apskritai neigė motinų poreikį derinti darbą ir vaikų priežiūrą, nė vienoje iš jų vaikus auginančios motinos nepatyrė „dvigubos naštos“ slėgio, žinomo to meto SSSR.

Moterys, darbas ir valstybės politika sovietinėje Lietuvoje

Netrukus po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje buvo pradėtas igvendinti sovietinis lyčių lygibės modelis. Pasak propagandininkų, moters socialinė integracija turėjo būti vykdoma ištraukiant ją į viešąją sferą, o moters finansinę nepriklausomybę privalėjo užtikrinti valstybės apmokamas darbas. Sovietiniai ideologai tikėjo, kad dalyvaujančios darbinėje, socialinėje ir kultūrinėje veikloje už šeimos ribų Lietuvos moterys susitapatinis su darbininkės ir visuomenininkės vaidmeniu, o euforinė motinystės propaganda skatins jas gimdyti kuo daugiau vaikų ir gerins demografinę šalies situaciją.⁹ Jau 1945 m. lietuviški dienraščiai tikino, kad moterys privalo igvendinti visus daugiau valstybės joms priskiriamus vaidmenis ir domėtis šeimos, darbo kolektyvo ir socializmo statybos reikalaus.¹⁰ Šis stalinietiškas raginimas nenustojo propagandinės reikšmės ir Nikitos Chruščiovo valdymo metais.

Ragindama moteris suderinti įspareigojimus šeimai ir darbui, sovietinė valdžia siūlė savo pagalbą trimis pagrindinėmis kryptimis: įteisindama socialinių pašalpų mokėjimą vaikus auginančioms motinoms, suteikdama apmokamas motinystės atostogas, plėtotada vaikų priežiūros institucijų tinklą ir socialinių paslaugų tarnybą darbą. Panasus paramos motinoms ir vaikams modelis buvo diegiamas visose to meto komunistinio bloko šalyse ir neišveniamai skatino moterų ištraukimą į darbo rinką. 1941 m. Vengrijoje apmokamą darbą dirbo 20 nuošimčių moterų, o 1955 m. Vengrijos Liaudies Respublikoje šis kiekis siekė 45 nuošimčius, 1965 m. jis išaugo iki 60 nuošimčių. Moterų užimtumą darbo rinkoje skatino valstybės parama motinoms. 1955 m. 28 nuošimčių vengrų vaikų lankė darželius. 1960 m. šis rodiklis išaugo iki 34 nuošimčių, o 1965 m. 50 proc. vengrų vaikų lankė ikimokyklinės vaikų istaigas.¹¹ O iki pat 8 dešimtmecio pradžios sovietinėje Lietuvoje, kaip ir visoje europinėje Sovietų Sajungos dalyje, vaikų lopšelių ir darželių tinklas buvo nepalyginti menkesnis nei bet kurioje kitoje europinėje vadinojoje liaudies demokratijos respublikoje. Buitinių paslaugų kokybę buvo apgailėtina, o vyro pagalba ir iniciatyva šeimoje beveik nepastebima. XX a. šeštajame dešimtmetyje SSSR 80 nuošimčių darbingo amžiaus ir turinčių mažų vaikų motinų dirbo valstybinį darbą ir tik 13 proc. vaikų nuo vienerių iki šešerių metų amžiaus galėjo lankytis ikimokyklinės istaigas. 1965 m. šis rodiklis miesto vaikams išaugo iki 22,5 proc., ir darželius bei lopšelius lankė mažiau nei 12 proc. kaimo vaikų.¹²

Kasdienėje kovoje už išgyvenimą šeimos ir darbo sunderinimas sovietinėje Lietuvoje buvo paliktas asmeninei moters iniciatyvai ir išradingumui. Neretai esminj klausimą – vaikų priežiūrą ir auginimą – moterys išspręsdavo savo ir savo vaikų sveikatos bei skurdaus santuokinio gyvenimo sąskaita.

Sovietiniai paramos šeimai įstatymai

Dar karui nepasibaigus SSRS Aukščiausiosios tarybos prezidiumas 1944 m. liepos 8 d. priėmė įsaką „Apie valstybinę pagalbą nėščioms moterims, daugiavaikėms ir vienėšoms motinomis, apie motinystės ir kūdikystės globos susitirpinimą, apie garbės vardo „Motina-didvyrė“ nustatymą, ordino „Motinos šlovė“ ir medailio „Motinystės medalis“ įsteigimą.“ Naujają įsaką sovietinė propaganda pristatė kaip beprecedentę motinystės ir kūdikystės apsaugą SSRS. Jis dirbancių nėščių moterų atostogas pailgino iki 77 kalendorinių darbo dienų, numatė pinigines pašalpas po gimdymo, siekė išplėsti vaikų lopšelių-darželių tinklą ir steigti motinos ir vaiko namus. Remiantis įsaku nenormalaus gimdymo ir dyvių gimdymo atveju atostogos buvo pratęsiamos dar dviem savaitėms. Įsakas esant 12 savaičių nėštumui taip pat draudė skirti moterims papildomus darbus, o žindynė per visą žindymo laiką buvo apsaugota nuo darbo naktinėje pamainoje. Remiantis įsaku kickviena mieste gyvenanti ir kūdikio besilaikanti moteris, pradedant šeštuoju nėštumo mėnesiu, ir žindynė per keturis žindymo mėnesius galėjo tikėtis gauti papildomo maisto: sviesto, cukraus, kruopų ir pieno. Įsakas numatė vienkartines išmokas kūdikio kraitelei sudaryti ir pašalpas motinomis, pagimdžiusioms kūdikių: kūdikiui gimus mieste valstybė numatė 120 rublių piniginę išmoką naujagimio kraitelei sudaryti, o kaimuose įsakas reikalavo išduoti motinomis ne mažiau kaip 10 vienetų tekstilės ir pramonės gaminių.¹³

Tačiau 1944 m. įsake numatytos vienkartinės ir mėnesinės piniginės išmokos nebuvò universalios ir motinas bei vaikus skirstė pagal tam tikras kategorijas. Vienišoms motinomis vienkartinės ir mėnesinės išmokos buvo mokamos kiekvienam joms gimusiui vaikui, pradedant pirmuoju. Daugiavaikėms motinomis ir našlėms vienkartinės ir mėnesinės išmokos buvo mokamos tik pradedant trečiuoju vaiku ir vėliau gimusiems vaikams, o pirmiems dviem vaikams išmokos negaliojo. Išmokos buvo mokamos tik nuo antrųjų vaiko gyvenimo metų iki jam sukaks 5 metai. Vienkartinės išmokos dydis už trečiąjį vaiką buvo 400 rublių, o mėnesinė išmoka nemokama. Už ketvirtąjį vaiką buvo mokamos vienkartinė 1300 rublių ir mėnesinė 80 rublių išmokos. Už penktąjį vaiką – atitinkamai 1700 rublių ir 120 rublių. Už šeštąjį – 2000 ir 140 rublių, už septintąjį – 2500 ir 200 rublių, už aštuntąjį – 2500 ir 200 rublių, už devintąjį – 3500 ir 250 rublių, dešimtąjį – 3500 ir 250 rublių ir už kiekvieną vėliau gimusių – vienkartinė 5000 rublių ir mėnesinė 300 rublių išmokos.¹⁴ 1945 m. birželio mén. Kauno

mieste daugiavaikių ir vienišų motinų pašalpomis pasinaudojo 193 moterys. 90 proc. išmokų buvo išduotos moterims darbininkėms.¹⁵

Įsakas iš esmės buvo palankus daugiavaikėms šeimoms ir vienišų motinų vaikams, Nors spauda teigė, kad įsakas yra pati humaniškiausia ir beprecedentė motinų ir kūdikių apsauga pasalyje, jis nenumatė jokios – nei vienkartinės, nei mėnesinės – finansinės paramos vieną ir du vaikus auginančiai dviejų tėvų šeimai, kurių sovietinėje Lietuvoje buvo dauguma.

1944 m. įsakas taip pat numatė garbės apdovanojimus daugiavaikėms motinomis. Pagimdžiusioms ir išauginusioms dešimt ir daugiau vaikų motinomis buvo suteikiamas „Motinos didvyrės“ garbės vardas. Motinai, auginančiai devynis vaikus, buvo įteikiamas I laipsnio ordinis „Motinystės šlovė“. Atitinkamai motinai, auginusiai aštuonis vaikus, buvo įteikiamas tas pats II laipsnio ordinis, septynis – III laipsnio, šešis vaikus – I laipsnio medalis „Motinystės medalis“, o motinai, auginusiai penkis vaikus, buvo – tas pats II laipsnio medalis. 1945 m. liepos mėnesį „Motinos didvyrės“ žvaigždė buvo gavusios penkios lietuviės. 171 motina buvo apdovanota ordinu „Motinystės šlovė“ ir medaliu „Motinystės medalis“.¹⁶

1956 m. balandžio 1 d. SSRS Aukščiausiosios tarybos prezidiumas dar kartą pailgino nėštumo ir gimdymo atostogas nuo 77 iki 112 kalendorinių dienų. Tuo nutarimu visoms pagimdžiusioms motinomis, išskyrus kolūkietes, buvo suteikiamos apmokamos aštuonių savaičių atostogos iki gimdymo ir tiek pat savaičių atostogų po gimdymo.

Ikimokyklinės vaikų įstaigos

Nors 1944 m. įsakas numatė ženkliai išplėtoti ikimokyklinių įstaigų tinklą, tačiau iki pat aštuontojo dešimtmecio pradžios to padaryti nepavyko. Vaikų lopšelių ir darželių ypač trūko pirmaisiais pokario metais. 1947 m. Kauñe, antrajame pagal dydį Lietuvos mieste, veikė tik penki vaikų lopšeliai (iš viso 260 lovų). O tais pačiais metais Kauñe buvo registruotos 2349 motinos, turinčios teisę į vienkartinę ir mėnesinę pašalpą po gimdymo (vienušos arba daugiavaikės motinos, turinčius tris ir daugiau vaikų).¹⁷ Padėtis nesikeitė ir vėliau. 1954 m. pagrindiniame Lietuvos kompartijos laikraštyje „Tiesa“ buvo rašoma, kad respublikos kolūkuose vaikų darželiai apskritai beveik nesiegiami. Moterys skundėsi, kad kolūkių administracijos priima nutarimus įkurti vaikų lopšelius-darželius ir įsega juos į bylą. Neretai tokiemis fiktyviems darželiams buvo skiriamos patalpos, nuperkami vaikiški baldai ir net apmokomas personalas, tačiau toks sezominis darželis niekada nepradėdavo veikti.¹⁸

1960 m. Vilniuje buvo paduoti 2500 gyventojų prašymu priimti vaiką į ikimokyklinę įstaigą, tačiau patenkinti buvo galima tik 500 programų.¹⁹ Sovietinė spauda piktinosi, kad net tokiose stambiose tekstilės įmonėse kaip Telšių

„Mastis“ ir „Kauno audiniai“ arba pieno pramonės, mai-tinimo įmonėse, kuriose moterys sudarydavo apie 75 proc. visų darbininkų, vadovybė nesistengė iškurti vaikų lopšelių ir darželių. Bergždžiai paspartinti ikimokyklinių vaikų steigimą ragino mokslininkai, pateikdami apskaičiavimus. 1960 m. respublikinė spauda iš sajunginio laikraščio „Kom-somolskaja pravda“ perspausdino straipsnį apie vaikų darželių naudą. Publikacijoje buvo rašoma, kad vaiką atidavus į ikimokyklinę ištaigą, laiko sąnaudos buities darbams šeimoje sumažėja 2–3 valandomis per dieną. Straipsnyje taip pat buvo pastebima, kad vieno vaiko išlaikymas ikimokyklinėje ištaigoje valstybei kainuoja apie 300 rublių, o tėvai už vaiko išlaikymą darželyje moka tik 70 rublių.²⁰

1959 m. SSSR CK ir SSSR Ministrų taryba priėmė nutiramą „Dėl priemonių ikimokyklinėms vaikų ištaigoms toliau vystyti, ikimokyklinio amžiaus vaikų auklėjimui gerinti“. Įsakas numatė iki 1965 m. išplėsti lopšelių-darželių tinklą „iki neregėto masto“ ir žadėjo ikimokyklines ištaigas statyti arčiau gyvenamujų miestų rajonų. 1961 m. vasario 6 d. Lietuvos SSR Ministrų taryba patvirtino vaikų lopšelių-darželių nuostatus, jų struktūras, vaikų priėmimo tvarką, ištaigų finansavimą ir atskaitomybę.²¹ Respublikos vyriausybė numatė padidinti ikimokyklinių ištaigų statybų finansavimą. 1960 m. tam buvo numatyti 7 milijonai rublių, 1965 m. – 25 milijonai rublių. Per 1959–1965 metus vaikų lopšeliuose ir darželiuose buvo planuojama sukurti 25125 vietas.²² Tačiau šiems LSSR vyriausybės planams nebuvo lemta išsi-pildyti, todėl beviltiška motinų, auginančių mažus vaikus, padėtis beveik nepasikeitė. Išimtis sudarydavo šeimos, kurių vyras ar žmona užimdavo kiek svarbesnes darbines pareigas ar privilegiuotas visuomenines pozicijas. Natalija Jankauskienė (g. 1937 m.), septintojo dešimtmečio viduryje dirbusi karinę įrangą gaminusioje gamykloje Vilniuje ir buvusi jos moterų tarybos pirmininke, pasinaudojo savo išskirtine padėtimi. Ji pasakojo: „Kai 1960 m. gimė sūnus Ričardas, į darbą išėjau po trijų mėnesių. Su vyru dirbome pa-mainomis. Tik atbėgam, apsikeiciame, nes gamykla buvo labai arti namų. Ričardą į darželį aš atidaviau dviejų su puse metų, o dukrą Margaritą į lopšelį – vienerių metukų. Darželis buvo labai geras, mūsų gamyklos darželis. Aš tada buvau moterų tarybos pirmininkė ir juos ten „ištaisiau“. Tai buvo labai labai didelė laimė. Labai didelė laimė vaikus „ištaisyti“ į darželį, nes buvo didžiulė problema. Aš išnaršiau visą Vilnių, kad kitų gamyklos moterų vaikus „ištaisyčiau“ į darželius. Jų buvo labai mažai, o eilės patekti į juos – milžiniškos“.²³ Dažnai motinos net nesulaukdavo, „kada ateis eilė“ patekti įvaikams į ikimokyklinę ištaigą, nes vaikai sulaukdavo mokyklinio amžiaus ir pradėdavo lankytis pirmą klasę.

Nesant užtekinai dieninių vaikų lopšelių ir darželių, Lietuvos tėvai buvo skatinami savo mažamečius vaikus atiduoti į kitas vaikų auklėjimo ištaigas, t.y. į savaitinius vai-kų darželius ir mokyklas-internatus. Šiose vaikų priežiūros ištaigose vaikai buvo apgyvendinami stacionariai, ir die-

nai, ir nakčiai. Septintojo dešimtmečio pradžioje sovietiniai pedagogai ypač žavėjos edukacine mokyklų-internatu perspektyva. Spauda teigė, kad 1960 m. SSSR mokyklose-internatuose gyveno pusė milijono vaikų, o 1965 m. juose buvo planuojama apgyvendinti 14 kartą daugiau (2,5 milijonų) vaikų. Šias vaikų ištaigas sovietiniai ideologai lyginė su vaikų miesteliais, dydžiu nenusileidusiais tuometinei Romai ir Rio de Žaneiro.²⁴ Siekiant didinti mokyklų-internatų kiekį 1959 m. buvo priimtas SSSR CK ir SSSR Ministrų tarybos nutarimas „Dėl priemonių mokykloms-internatams vystyti 1959–1965 m.“ Aptardami įsaką, Lietuvos žurnalistai pažymėjo, kad mokyklas-internatai yra bene viena geriausią vaikų auklėjimo priemonių ir ypač vykusi komunistinės visuomenės kūrimo forma. Lietuviškoje spaudoje buvo pabrėžta, kad vis daugiau tėvų savo vaikus nori atiduoti į mokyklas-internatus.²⁵

Septintuoju ir aštuntuoju dešimtmečiais savaitinius darželius ir mokyklas-internatus dalis motinų taip pat vertino kaip vieną iš tinkamų ir joms kartais prieinamų vaikų priežiūros būdų. Rūta Skatikaitė, gimusi 1952 m., savo vai-kų priežiūrą savaitiniame darželyje suvokė kaip jiems daromą skriaudą, bet, kita vertus, ir kaip didelę valdžios pagalbą moterims. Ji pasakojo: „Tais atvejais, kai nebūdavo artimų žmonių, galinčių pasirūpinti vaikais, Lietuvoje vis tiek buvo galima siekti mokslo ir karjeros. Žinoma, tuomet kentėjo vaikai, kaip maniškiai. Aš visus tris savo vai-kus pagimdžiau besimokydama neakivaizdiniu būdu uni-versitete. Man tek davdu kartus per metus važiuoti į se-sijas, rašyti kursinius darbus, be to, aš dirbau. Todėl vai-kus dažnai palikdavau savaitiniame darželyje“.²⁶ Vieni-šoms motinoms valdžia apskritai patardavo vaikus atiduoti auklėti į vaikų namus su teise vėliau juos atsiimti.²⁷

Artimų žmonių pagalba

Nesant galimybės patekti į vaikų lopšelį-darželį ar sa-vaitinį darželį, motinai tek davdu ieškoti giminų pagalbos. Artimų žmonių parama prižiūrint vaikus buvo reikalina-ja ir tuomet, kai mama dirbo ilgas nenormuotas valandas arba dėl itin žemų atlyginimų buvo priversta uždarbiauti ke-lioise darbovietėse.

Donaldas Filteris mini, kad 1950–1964 metais kasmetinis algų didėjimas SSSR tesiekė vos 3 proc. O moterų atlyginimai, kaip ir kitose sovietinio bloko šalyse, buvo maždaug 60 proc. mažesni nei vyru.²⁸ Todėl, kankinamos nuolatinių materialinių nepriteklių, moterys ieškojo darbo su kiek įmanoma didesniu uždarbiu. Brangiausiai ap-mokamas moters užsiemimas kolūkyje buvo darbas kar-vių fermoje. Fiziškai itin varginantis, prasidėdavęs labai anksti ryte (apie 4–5 val.) karvių melžimas su pertraukomis trukdavo visą dieną ir baigdavosi vėlai vakare (apie 6–7 val. ir vėliau).

Buvusi kolūkio buhalterė Apolonija Birutė Paliulienė (g. 1934 m.), ilgai dirbusi karvių melžėja, pasakojo: „Buvo

taip: vieną vaiką atidaviau mamai, už kokios pora kilometrus, o kitą auginau pas tą tetą, nors naktį 3 valandą išeidavau į fermą. Tos, kurios nedirbo, vaikus žiurėjo pačios, o aš norėjau dirbtį, bijoju darbą prarasti, man tai buvo esminis dalykas, gyvybinis klausimas, nes turėjau pinigų iš kažkur paimti. Buvau labai taupi, labai siekiau geresnės ateities. (...) Visą laiką dirbdavau po du ar tris darbus“.²⁹

Moterys, priverstos dirbtį nenormuotas darbo valandas ir negalinčios ar nenorinčios vaikų atiduoti į savaitinius darželius, dažniausiai kreipdavosi pagalbos į kelis giminaičius ir vaikų priežiūrą „padalydavo“ tarp kelių „auklių“. Ilgametės sovietinės Lietuvos ministrų tarybos pirmininko pavaduotojos ir užsienio reikalų ministrės Leokadijos Diržinskaitės (g. 1921 m.) vaikus nuolat augino mama arba anyta, o vėliau jais rūpinosi antrasis moters vyras. 1948 m. L. Diržinskaitėi išvykus dirbtį į Šiaulius, vaikai buvo palikti jos mamai. Gimusių trečiąjį vaiką prižiūrėjo anyta, o L. Diržinskaitėi išvažiuojant į partinę mokyklą Vilniuje, vaikai likdavo pas giminaitę. „Vaikus taip ir dalijomės“, – pasakojo L. Diržinskaitė.³⁰

Rūtą Skatikaitė ir jos būsimą vyra užaugino močiutės. Interviu moteris pasakojo, kad daugumos motinų epizodiškai praleistas laikas su savo vaikais ir nuolatiniai darbiniai įsipareigojimai už šeimos ribų neretai formavo pabréžtinai pagarbius ir kiek emociskai šaltus santykius su vaikais. Ji prisiminė: „Mano buvusio vyro mama (g. 1926 m.) dirbo mokytoja kaime. Išeidama į mokyklą, ji pamaitindavo sūnų ir palikdavo jį savo mamai. Paskui parbėgdavo per pertrauką, vėl pamaitindavo. Paskui per kitą pertrauką vėl parbėgdavo... Visą kitą laiką su vaiku buvo jos mama. Net mintis nebūtų šovusi į galvą reikalauti, kad tėvai su vaikais leistų laiką. Aš net neįsivaizduoju, kad galėjau pasakyti savo mamai: „Mama, aš noriu, kad tu su manimi leistum laiką“. Tai būtų šventvagiška, tai būtų per didelis egoizmas. Tai būtų toks dalykas, kurio apskritai negali norėti. Tai būtų buvę blogiau, nei pareikalauti, pavyzdžiu, nupirkti dviratį“.³¹

Epizodiškai vaikų priežiūrai atsidėti galėjo ir moterys, dirbančios pamaininį darbą. 1970 m. respublikinis žurnalas „Tarybinė moteris“ iniciavovo viešą žurnalo skaitytojų moterų apklausą apie šeimą, darbą ir laisvalaikį. Atsakymus redakcijai atsiuntė 1291 moteris. Darbininkės žurnaliui rašė, kad labiausiai pavargsta dirbdamos trečioje, naktinėje, pamainoje, nes darbas naktį atimdavo visas jėgas. Dažna minėjo: „Kokia penktadienį pavargus grižtu iš darbo, tokia pirmadienį į jį nueinu“.³² G. M., 1960 m. dirbusi Kuro aparatūros gamykloje Vilniuje, intervju pasakojo apie pastangas suderinti pamaininį darbą ir vaikų priežiūrą: „Aš dirbau po pietų, vyras – iš ryto. Tad po pietų užmigdydavau vaikus, palikdavau juos užrakintame bute ir raktą paslepavau pašto dežutėje. Kai gamykloje organizavo darbą trimis pamainomis, dirbdavau ir šeštadieniais. Tuomet pareidavau iš naktinės pamainos, o vaikai jau bū-

davo atsikėlę ir šaukdavo: „Mamytė, valgyti norime“. Tuomet ruošdavau valgi, skalbdavau, plaudavau indus, viską darydavau. Kai vyras pareidavo iš darbo, išvesdavo vaikus į kiemą, ir aš kiek numigdavau. O 11 val. vakaro vėl išeidavau į naktinę pamainą. Taip dirbdavome kas savaitę: vieną savaitę naktinėje pamainoje, kitą – po pietų, o trečią – rytinėje pamainoje. Bet vėliau aš nebegalėjau ištverti ir ėmiau ieškoti kito darbo“.²³

Vaikai su „raktu ant kaklo“

Vaikai, kurių motinos dirbo nenormuotas darbo valandas ir neturėjo nuolatinės artimųjų pagalbos, dalį laiko neišvengiamai praleisdavo vieni, be suaugusiuų priežiūros. Šiuos vaikus pagal ant kaklo kabančius buto raktus buvo lengva atpažinti visų sąjunginių respublikų gatvėse ir namų kiemuose. Išeidami į darbą, tėvai nuolat ir nuolat kartodavo vaikams pagrindines saugaus elgesio su duju prietaisais ar elektros įranga taisykles, nes jie turėdavo savarankiškai šildyti maistą ir rengtis mokyklai. Net sovietiniai žurnalistai rašė, kad kabantys ant vaikų kaklų raktai neleido motinoms ramiai dirbtį. Lietuviško savaitraščio žurnalistė rašė: „Moteris didesnę savo laisvalaikio dalį atiduoda šeimai. Jos širdis nuolat nerami, ypač kai yra mažų vaikų. Laimei, jei namuose liko senelė arba vaikas lanko prailgintos dienos grupę mokykloje. Priešingu atveju jam ant kaklo kabinamas buto raktas, duodama šimtai nurodymų, kaip elgtis su dujomis, degtukais, elektra – ir keiliauk! Tas raktas šimtapūdžiu akmeniu guli ant motinos širdies. Namuose pietūs, indai, skalbiniai, parduotuvės ir t.t. Moters darbo diena dažnai trunka 14–15 valandų“.³⁴

Ne pagal metus savarankiškiems vaikams tekdayo paklusi kankinančiai drausmei ir besalygiškiems nurodymams. Motinos, paliekančios vaikus vienus ir nuolat bijančios dėl jų saugumo, neretai pasmerkdavo save kasdieniam itin griežtam ir gana grubiam elgesiu su mažamečiais. Natalija Jankauskienė (g. 1937 m.) pradžios mokyklą lankantį sūnų palikdavo vieną namuose. Nors dėl privilegiuotos padėties gamykloje moteris turėjo daugiau galimybų kontroliuoti namuose paliktą vaiką, tačiau baimė formavo komandinį elgesį su sūnumi: „Kai aš dirbau profesajungoje, turėjau galimybę palikti kuriam laikui darbo vietą. Reikėjo paprašyti viršininko ir galėjau trumpam išbėgti. Aš išbėgdavau per pietų pertrauką iki namų, surasdavau Ričardą (sūnų) lauke, parvesdavau namo, patikrinavau atliktus namų darbus ir išleisdavau jį į mokyklą. Ir vėl bėgdavau į darbą. Būdavo tokia disciplina! Bet aš buvau per didelė rėksnė. Labai jau griežta savo vaikams buvau, siaubingai griežta. Tuo laiku net televizija mus filmavo kaip pavyzdingą šeimą“.³⁵

Vaikai prižiūri vaikus

Nesant kitų alternatyvų, tėvai vaikų priežiūrai taikydavo įprastą tradicinės valstiečių šeimos būdą. Vyresni vaikai

prižiūrėjo jaunesnius brolius ir seseris. Tokiais atvejais vairai tapdavo atsakingi už mažesniųjų priežiūrą ir saugumą. Janina Žižienė, g.1946 m., padėjo motinai auginti du jaunesnius brolius: „Mes su broliais sugyvenome gerai. Aš juos prižiūrėdavau ir po to eidavau į mokyklą. Aš privalėjau virti valgyti ir prižiūrėti jaunesnius brolius. Mama labai sunkiai dirbo fermoje. Tada darbas fermoje būdavo nemechanizuotas ir ji labai pavargdavo. Ji dirbo kiekvieną dieną, jokių išeiginių nebuvvo, nuo ryto iki nakties. Vėliau labai pablogėjo jos sveikata. Kai buvau 11 metų amžiaus, mamai pripažino vėžį“.³⁶

Pernelyg sudėtingos suaugusių žmonių pareigos ir atsakomybė ne tik temdė vaikystę, bet galėjo komplikuoti vaikų tarpusavio santykius šeimoje. Elena Steponavičienė (g. 1928 m.), auginusi dvi dukras, kurių vyresnioji padėjo motinai, prisimena: „1961 m. mano vyresnioji dukra Ona pradėjo lankyti Vievio vidurinės mokyklos pirmą klasę. Aš tuo metu įsidarbinau siuvykloje. O mažoji dukra Gražina augo uždaryta namuose. Pradžioje mes turėjome auklę, bet kai Gražinai suėjo šeši metukai, aš ją užrakinavau namuose iki vyresnė dukra grįš iš mokyklos. Mat aš dirbau dviem pamainom. Na, vyresnioji dukra grįždavo iš mokyklos, atrakindavo ir pavalydindavo seserį. Taip ir gyvenom... Tačiau dukros tarpusavyje nesutardavo. Vyresniųjų vaikai kviesdavo į lauką žaisti. O aš sakydavau: „Užmigdyk Gražiną, tuomet galési eiti į lauką“. Tai Ona pradėdavo sūpuoti lovutę ir liepdavo Gražinai užsimerkti. Mažylė užsimerkdavo, bet kai Ona jau lėkdavo per duris – pradėdavo rékti. Aš ir vėl sakydavau: „Ona, grįžk atgal!“ Ji pykdavo ir sakydavo: „Na, tu maža rupūžė, neleidi man pažaisti!“ Vyresnioji dukra buvo man kaip auklė, nes ir tévai mane taip užaugino. Aš pati daug dirbau ir vaikams laiko nelikdavo“.³⁷

Kai kurios jaunos mamos pasirinkdavo savo mamų pagalbą, bet tuomet joms dažnai tekdavo palikti vyrą ir išvykti į kitą miestą ar vietovę. Ši vaikų auginimo praktika ypač populiarė Lietuvoje tapo devintajame dešimtmetyje, kai motinystės atostogos buvo ilgos, o jaunos šeimos dažnai neturėjo tinkamų gyvenimo salygų. Petronėlė Aldona Adomonienė (g. 1929 m.) tuojo po gimdymo išvyko pas mamą: „Mūsų buvo labai mažas vieno kambario butelis. Gimus dukrai netrukus išvažiavau pas mamą. Nors nebuvvo legalu, bet kažkaip aš su savo įmonės direktoriumi susitariau ir išbuvau pas mamą 10 mėnesių. Paskui aš grįžau pas vyrą, o vaiką palikau pas mamą. Po to gavome didesnį butą ir vaiką atsivežėme. Tačiau reikėjo samdyti auklę, nes patekti į darželį buvo labai didelės eilės“.³⁸

Dirbančios namų šeimininkės

1959 m. atlikto sajunginio gyventojų surašymo duomenimis, SSSR buvo nemažai žmonių, nedirbančių valstybiame darbe. Pasak statistikos, 1959 m. SSSR gyveno 119 821 618 darbingo amžiaus žmonių, iš jų 27 milijonai niekur

nedirbo.³⁹ Nors statistika neišskiria, kokią nedirbančių dalį sudarė moterys, tačiau iš spaudų praslysdavo faktai, kad ekonomine prasme moterų darbas namuose šeimai buvo vertingesnis nei jos atlyginimas, gaunamas už valstybinį darbą.⁴⁰ Tam, kad galėtų likti namuose prižiūrėti savo vaikų ir be valstybės apmokamo darbo išgyventi finansiskai, šios moterys užsiimdavo nelegalia namudininkyste.

Angelikos Grikšienės (g.1958 m.) motina pati prižiūrėjo savo vaikus ir nelegaliai pagal užsakymus siuvo privatiams klientams. Ji pasakojo: „Tėtis dirbo pieninėje šešias dienas savaitėje. Žinau, kad šeštadieniais darbas trukdavo iki 3 valandų dienos. Už mėnesį darbo jis gaudavo 60 rublių. Atskaičius mokesčius, likdavo 58 rubliai, labai gerai atsimenu tą skaičių. Mama, kadangi mes buvome su broliu maži, norėjo daugiau laiko mums skirti ir nenorėjo palikti mūsų tuščiuose namuose. Todėl ji néjo dirbtį į fermą, nes tuomet būtų reikėjė išeiti tamsoje ir grižti tamsoje. Visą laiką būtų atėmės darbas, ir mama to labai bijojo, nes norėjo būti su mumis. Ji mokėjo siūti ir paslapčia siuvo. Tačiau siūti buvo labai pavojinga, nes visi viską sekė ir galėjo iškusti. Galėjo iškusti ir tie, kurie atnešdavo medžiągą ir prašydavo siūti rūbą. Mama nuolat bijojo. Jei kas atnešdavo didesnį medžiagos gabalą, mama ji slépdavo palėpėje. Jei kas ateidavo į namus, kai mama siuvo, ji dėdavosi tą rūbą ant savęs ir sakydavo, kad siuva sau. Vieną kartą buvo atėjė tikrinti ir, ieškodami medžiagą, viską išvertė. Bet mama vis tiek siuvo ir „dasidurdavo“. Paprastai siūdavo anksti rytę, nes bijojo, kad dieną aplink gyvenę žmonės išgarsis nuolat burzgiant mašiną. Tėvas mašiną nuolat tepdavo, kad tik ji tyliau dirbtų. Viskas buvo daroma su didele baime ir mes, vaikai, jautėme tai. Mama vis siuvo ir liepdavo mums: „Eikite į kiemą ir pažiūrėkite, ar nateina svetimas žmogus“. Mes turėjome nuolat sekti, žiūrėti ir persiimdamo tomis baimės nuotaikomis“.⁴¹

Motinos, kurios norėjo pačios prižiūrėti savo vaikus, bet drauge siekė išsaugoti valstybės mokamą algą, galėjo tikėtis tik pačio paprasčiausio fizinio ir nekvalifikuoto darbo. Gimus dukroms Viktorija Varganienė (g. 1931 m.) tapo kiemsarge. Ji prisiminė: „1955 m. gimė pirmoji dukra Marytė, 1958 m. – antroji dukra Eugenija, o 1963 m. – sūnus Romanas. Labai sunkus buvo gyvenimas. Į darželį vaikų nepriėmė, nes Klaipėdoje apsigyvenome neseniai. Samdėme auklę, tačiau vaikai pradėjo sirgti. Keičiau auklę, bet jie ir vėl sirgo. Tuomet pati pradėjau dirbtį kiemsarge, kad galėčiau prižiūrėti vaikus. Rytais keldavausi 4 val. Šluodavau šaligatvius ir gatves. Po to grįždavau namo ir prižiūrėdavau vaikus. Kai vaikai paaugo, vesdavausi ir juos į gatves“.⁴²

Likti namuose buvo priverstos ir moterys, auginusios negalią turintį vaiką. Iki pat septintojo dešimtmecio pabaigos Sovietų Sąjungos socialinė politika buvo tokia, kad neigaliems vaikams ir jų šeimoms neteikdavo jokios pagalbos, todėl Monika Jonynaitė-Makūnienė beveik du dešimt-

mečius praleido namuose su sūnumi, kuriam reikėjo nuolatinės priežiūros. Moters pastangos integruotis į visuomenę sulaukdavo sovietinių valdininkų priešpriešos. Ji pasakojo: „Jam tada (negalią turinčiam sūnui – D. M.), 1961 metais, buvo devyneri metai. Iki to laiko gyvenau su juo ir niekas nepadėjo... Niekas... absoliučiai. Buvo tokia Fainbluvienė, socialinio aprūpinimo skyriaus vedėja. Prašiau jos, kad į vaikų globos namus Genutį priimtų. Verkiau kruvinom ašarom, o ji sako: „Tai ką, jūs norit, kad valstybė jūsų vaiką išlaikytų?“ Atsakė, ir viskas. Taip ir vėl likau su trim vaikais ir dviem tėvais, o 1962 m. pradėjau galvot apie jo atidavimą į invalidų namus. Maniau, šeimai bus lengviau gyvent, išeisiu dirbt. Tada antram sūnui Jonui jau buvo aštuoneri, o dukrai Nijolei – treji. Kadangi vedėja nesileido į šnekas, per pažintis patekau pas vykdomojo komiteto pirminką. Jis uždėjo rezoliuciją ir gavau siuntimą į vaikų invalidų namus Kaune. Išmaudžiau, švariai aprengiau ir nuvežiau vaiką. Po 11 dienų aplankiau, tai neturėjo net kelnaičių, pilni kirkšniai žemiu. Kas gi ten sužiūrės? Grupėj 23 vaikai, viena prižiūrėtoja. Visi tokie: vienas kitam košę ant galvos krečia... Tais laikais socialiniai reikalai buvo visai apleisti, niekas nesirūpino, ir gali tie komunistai nesigirti“.⁴³ Pirmą kartą apie neigalių vaikų egzistavimą spaudoje prabilta 1968 m., kai buvo priimtas įsakas dėl finansinės paramos invalidų šeimoms. Ta proga žurnalistai rašė: „Su dideliu pasitenkinimu tarybiniai žmonės sutiko TSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumo 1967 metų rugėjo 26 dienos įsaką „Dėl aprūpinimo pensijomis tolesnio gerinimo“, kuriamė buvo numatyta nutarimas „Dėl mėnesinių pašalpų I ir II grupių invalidams iš vaikystės skyrimo bei mokejimo tvarkos“.⁴⁴ Šia valstybine pensija M. Jonynei-Makūnienė teperinaudojo keliolika mėnesių: „Žiaurus žiaurus dalykas turėt invalidą. (...) 1968 metais, kai Genučiui sukako 16 metų, gavau 16 rublių pensiją už jį. Gavau dvejus metus, nes jis mirė 18 metų sulaukęs. Gyveno 18 metų ir 4 mėnesius. Pavasaris buvo, gegužės 2 diena. Aš beveik norėjau, kad jis numirtų, gal ir nemotiniška, bet... žinojau, kad jis negalės gyventi“.⁴⁵

Neįprastos strategijos

Šalia darbo valstybinėje įstaigoje ir vaikų priežiūros, moterys neišvengiamai atlirkavo didžiausią namų ruošos dalį. Pokariu prasidėjusi urbanizacija pakeitė daugelio Lietuvos žmonių gyvenimo būdą. Spartus gyventojų kėlimasis į didžiuosius miestus reikalavo prisitaikyti prie naujų gyvenimo sąlygų ir keisti tradicinio kaimo gyventojo įpročius. Ypač sunkiai tai sekėsi buvusiems valstiečių sūnumams, tapusiems sovietinių gamykų ir fabrikų darbininkais. Išauklėti patriarchalinės šeimos aplinkoje, jie sunkiai permoko modernesnius, paremtus partneryste, vyro vaidmenis. Bronė Sopienė (g. 1941 m.) pasakojo apie savo vyra: „Mano vyras vaikystėje sunkiai augo. Jo tėvas buvo girininkas. Todėl vyras mokėjo visus vyriškus darbus, kuriuos kaime privalėjo dirbt. Tačiau mes abu gyvenome mieste

ir vyriškų darbų nebliko, o moteriški darbai išliko visi... Jų naštą aš viena ir nešiau...“⁴⁶

Kaime gimę ir augę, tapę miestiečiais vyrai retai arba niekada nepadėjo dirbtį namų ruošos ir vaikų priežiūros darbų. 1960 m. respublikos spauda oficialiai pripažino, kad sovietinėje šeimoje moterys yra labiausiai užimti šeimos nariai. Praėjus keletui metų, 1966 m., sociologai pateikė duomenis, kad miestuose gyvenančios ištekėjusios ir auginančios vaikus moterys namų ruošos darbams kiekvieną dieną skiria vidutiniškai po 5 val., ir tik retas vyras tam vidutiniškai skiria 2 val.⁴⁷ Šią statistiką patvirtino vėlesni tyrimai. Pasak Vladimiro Shlapentokho, 1980 m. Baltijos šalyse 63 proc. 19–24 metų amžiaus vyru buvo aktyvūs pagalbininkai namų ruošoje, tais pačiais metais tarp 30–39 metus turinčių vyru tokį buvo 40 proc., o tarp 50-mečių – 36 proc.⁴⁸ Pasak sociologų, septintajame dešimtmetyje Vengrijos Liaudies Respublikoje moterys kasdien 9 val. dirbo apmokamame darbe, 7 val. miegojo, 7 val. skyrė namų ruošos darbams ir vaikų priežiūrai ir 1 val. poilsiu.⁴⁹

Sovietinėje Lietuvoje moterys ne tik nesitikėjo savanoriškos vyro pagalbos namų ruošoje ir vaikų priežiūroje, bet net nemanė galinčios turėti teisę į poilsį ar pasilinks-minimus. Net ir atlikusios visus kasdienius buities darbus ir pasirūpinusios vaikais, jaunos moterys naturėjo galimybės trumpam atitrūkti nuo šeimos rūpesčių, nes vyrai nebuvo linkę perimti vaikų priežiūros poilsio valandomis ir savaitgaliais. Kartais moterys griebdavosi strategijų, kuriuos buvo netradicinės ir žalingos tiek vaikams, tiek juos prižiūrėjusiems tėvams. Elena Steponavičienė (g. 1928 m.) pasakojo, kokiui būdu ji dalyvaudavo kultūriniuose renginiuose: „Vyras turejo auksines rankas ir puikiai remontoavo sugedusius automašinų motorus. Jis dirbo Vievio autotransporto įmonėje, bet buvo mėgėjas išgerti. O aš ištiekėjau jauna ir man labai norėjosi pasilinksinti. Vievyje buvo kultūros namai ir ten rodydavo spektaklius, kino filmus. Mano vyras jokių kultūrinių renginių nemėgo. Tuomet aš su vyro pusbrolio žmona Liucija nupirkdavome jam vyno butelį, kad jis sutiktų prižiūrėti vaikus ir juos pamaitintų. Taip mes išcisdavome į teatrą, kiną ar šokius“.⁵⁰

Kone visuotinė moterų orientacija į darbą buvo pastebima visoje europinėje SSSR dalyje. Aštuntojo dešimtmecio pradžioje darbą už šeimos ribų dauguma moterų suvokė kaip asmeninį pasirinkimą, o ne finansinę būtinybę ar valdžios prievertą. 1972–1974 metais atlirkto sociologinio tyrimo metu 470 ištekėjusių maskviečių buvo prašomas nurodyti, kuris iš dviejų gyvenimo tikslų – karjera ar šeima – joms yra svarbesnis. 86 proc. respondenti nurodė „abu“, tačiau kaip prioritetą minėdavo darbą.⁵¹ Tai atsispindi ir įvairių mokslininkų darytuose interviu. Posadskaya-Vanderbeck, Marianne Liljeström pažymi, kad pasakodamos joms apie gyvenimą sovietiniais metais moterys stengėsi pabrėžti profesinę veiklą ir vengė kalbėti apie šeimą ir vaikus.⁵²

Darbas ir visuomeninė veikla buvo svarbūs moterų emocienės būklės elementai. Jie pradėti suvokti ne tik kaip sovietinio gyvenimo norma, bet ir kaip moters saviraiška, vidinė būtinybė. Nors beveik visuose mano darytuose interviu moterys tvirtino, kad šeima ir vaikai buvo jų svarbiausias gyvenimo tikslas ir rūpestis, tačiau tik kelios moterys nedirbo valstybinio darbo ir savo laiką skyrė šeimos nariams. Interviu su Lietuvos moterimis liudija, kad moterys dažnai dirbo vaikams ir šeimai labai nepalankiomis sąlygomis. Žinoma, dauguma šeimų susidurdavo su sunkia finansine padėtimi, kurią palengvinti galėjo tik abiejų tėvų algos. Tačiau moterų apsisprendimą ne visada lémė nepritekliai ir materialinė būtinybė, neretai ir asmeniniai moterų interesai: karjeros siekimas, noras būti įvertintai, naudingai ar itin vartotojiški poreikiai.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje, Michailo Gorbačiovo „perestroikos“ metais Lietuvos moterys jautriai reagavo į naujus motinystės įvaizdžius. Dauguma jų ilgėjos nedirbančios ir vaikus prižiūrinčios namų šeimininkės statuso. Kartais šis neišspildęs moterų troškimas prasiverždavo pavydžia replika tiems, kurie ir sovietinės visuomenės sąlygomis sugebėjo savo vaikams sukurti kitokią, jautresnę ir palankesnę, aplinką. B.S. (g. 1941 m.), devintojo dešimtmečio pabaigoje dirbusi vienoje iš respublikos ministerijų, pasakojo: „Man į komisiją atnešdavo tvirtinti produkciją. Žydų produkcija buvo įvairūs plastmasiniai dirbiniai, visokios broškutės, segtukai, sagės. Kai valdžia leido steigti operatyvus, žydaus puolė į tą verslą. Bet jie norėjo už savo produkciją kuo didesnės kainos. Kartą ėjau su savo vaiku ir sutikau vieną žydą. Jis man sako: „Ar negalėtumėte Jūs įvertinti komisijoje mano produkciją keletu centų daugiau? Taip sunku gyventi. Ateina vasara, žmoną su vaikais reikia visai vasarai išlydėti į Palangą (kurortas prie Baltijos jūros – D. M.). O iš kur tū pinigelių padaryti?“ Aha, matai, kaip tas žydas galvojo – aš dirbsiu visą vasarą ir mano vaikai stumdisis namuose be priežiūros. O aš jį turiu suprasti, kad jam reikia vaikus ir žmoną į Palangą visai vasarai išleisti!“⁵³

1990 m., tuoju po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo, šimtai ir tūkstančiai jaunų Lietuvos moterų paliko arba neieškojo apmokamo darbo už šeimos ribų ir iki pat XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio puoselėjo namų šeimininkės ir vaikų ugdytojos vaidmenis.

Išvados

1. Pagrindinis šio straipsnio šaltinis – interviu – atspindi individualias vaikų priežiūros strategijas sovietinėje Lietuvoje. Straipsnyje pateikta medžiaga nėra visapusiskai pažyminta kitaip istoriniais šaltiniais ir statistika, todėl apibendrinti vaikų priežiūros strategijas sovietinėje Lietuvoje yra ateities darbas. Kita vertus, straipsnyje pateikiamos vaikų priežiūros strategijos realiai egzistavo sovietinės Lietuvos visuomenėje ir todėl yra svarbios nustatant šeimos ir darbo įsipareigojimų derinimo būdus.

2. Iš interviu medžiagos matyti, kad po Antrojo pasaulinio karo, kai tarpukario Lietuvoje susiklošė šeimos gyvenimo būdas buvo neigiamas ir nepriimtinas sovietinėje Lietuvoje, o lopšelių ir darželių tinklas dar buvo menkai išvystytas, vaikų auginimo strategijos nebuvavo marginalios. Iki pat XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos jas veikiausiai taikė didesnė visuomenės dalis, ypač ta, kuri neprieklausė partinei nomenklatūrai, kūrybinei ir techninei intelligentijai ir turėjo ribotas galimybes komfortiškai derinti šeimos ir darbo įsipareigojimus.

3. Vaikų priežiūros strategijos sovietinėje Lietuvoje buvo kitokios nei to meto Vakarų ir Šiaurės Europos šalyse, kuriose jas diktavo valstybinės šeimos politikos nuostatos arba laisvosios rinkos sąlygos.

NUORODOS:

1. HAGEMANN, G. Maternalism and Gender Equality: Tracing a Norwegian Model of Welfare. Iš: *Reciprocity and Redistribution. Work and Welfare Reconsidered*. Sudarytoja Gro Hagemann. Pisa University Press, 2007, p. 65; GAUTHIER, A. H. *The State and the Family. A comparative Analysis of Family Policies in Industrial Countries*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1996, p. 53.
2. LEWIS, J. Introduction: Women, Work, Family and Social Policies in Europe. Iš: *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Sudarytoja Jane Lewis. Vermont: Edward Elgar, 1993, p. 15.
3. PASCAL, G., KWAK, A. *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*. Bristol: University of Bristol, 2005, p. 38.
4. *Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.* Sudarytoja MARCINKЕVIČIENĖ, D. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007, 205 p.
5. SIIM, B. The gendered Scandinavian Welfare States: The Interplay between Women's Roles as Mothers, Workers and Citizens in Denmark. Iš: *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Sudarytoja Jane Levis. Vermont: Edvard Elgar, 1993, p. 37.
6. OSTNER, I. Slow Motion: Women, Work and the Family in Germany. Iš: *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Vermont: Edvard Elgar, 1993, p. 96; GAUTHIER, A.H. *The State and the Family. A comparative Analysis of Family Policies in Industrial Countries*. 1996, p. 76.
7. HARSCH, D. *Revenge of the Domestic. Women, the Family and Communism in the German Democratic Republic*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2007, p. 43.
8. GAUTHIER, A.H. *The State and the Family. A comparative Analysis of Family Policies in Industrial Countries*. 1996, p. 107, 108–109.
9. EISENSTEIN, Z. Eastern European Male Democracies. Iš: *Gender Politics and Post-Communism. Reflections From Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Sudarytojos Nanette Funk and Magda Mueller. New York, London: Routledge, 1993, p. 308; ASHWIN, S. Gender, state and society in Soviet and post-Soviet Russia. Iš: *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. Sudarytoja Sarah Ashwin. London, New York: Routledge, 2000, p. 10; HANEY, L. *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2002, p. 33.
10. KOVAS, K. Moterys ištraukia į visuomeninį darbą. Iš: *Turybų Lietuva*, 1945, spalio 9.

11. HANEY, L. *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2002, p. 33.
12. ENGEL ALPERN, B. *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004, p. 237–238.
13. VERŽBAVIČIUS, L. Motinystės ir vaikystės globa Tarybų Lietuvoje. Iš: *Tiesa*, 1945, liepos 8 d.
14. Apie valstybines pašalpas daugiavaikėms ir vienišoms motinoms. Iš: *Tiesa*, 1944, lapkričio 16 d.
15. PETRAVYS, B. Remiamos daugiavaikės ir vienišos motinos. Iš: *Tarybų Lietuva*, 1945, birželio 14 d.
16. VERŽBAVIČIUS, L. Motinystės ir vaikystės globa Tarybų Lietuvoje. Iš: *Tiesa*, 1945, liepos 8 d.
17. KANIAUSKAS, M. Ką davė Tarybų valdžia moterims? Iš: *Tiesa*, 1946, sausio 10 d.
18. PETRAUSKAS, A. Kolūkietės-motinos laukia sezoninių vaikų lopšelių. Iš: *Tiesa*, 1954, birželio 23 d.
19. VARŽGALYS, A., MIKUCKAS, P. Kad moteriai nereikėtų užsidaryti virtuvėje. Iš: *Tiesa*, 1960, vasario 25 d.
20. Tavo laisvalaikio valandos. Iš: *Komjaunimo tiesa*, 1960, rugpjūčio 5 d. (perspausdinta iš laikraščio „Komsomolskaja pravda“).
21. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1961, vasario 20 d., Nr. 5, p. 135–140.
22. VARŽGALYS, A. MIKUCKAS, P. Kad moteriai nereikėtų užsidaryti virtuvėje. Iš: *Tiesa*, 1960, vasario 25 d.
23. Interviu su Natalija Jankauskiene, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
24. Tavo laisvalaikio valandos. Iš: *Komjaunimo tiesa*, 1960, rugpjūčio 5 d. (perspausdinta iš laikraščio „Komsomolskaja pravda“).
25. Dėl priemonių mokykloms-internatams vystytį 1959–1965 metais. Iš: *Tiesa*, 1959, gegužės 28 d.
26. Interviu su Rūta Skatikaite, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
27. VERŽBAVIČIUS, L. Motinystės ir vaikystės globa Tarybų valstybėje. Iš: *Tiesa*, 1945, liepos 8 d.
28. FILTZER, D. *Workers and De-Stalinization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p. 31; HANEY, L. *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. 2002, p. 66.
29. *Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.* Vilnius, 2007, p. 34.
30. Ten pat, p. 35.
31. Interviu su Rūta Skatikaite, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
32. DOVYDAITĖ, G. Ką pasakoja moterys. Iš: *Kalba Vilnius*, 1970, Nr. 41, p. 15.
33. Interviu su G. M., 2004 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
34. Jūsų Jūratė. Ne vien prie lopšio. Iš: *Kalba Vilnius*, 1968, Nr. 15; Apie paliktus namie vaikus žr. ENGEL ALPERN, B. *Women in Russia, 1700–2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, p. 237.
35. Interviu su Natalija Jankauskiene, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
36. Interviu su Janina Žižiencė, 2003 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
37. Interviu su Elena Steponavičienė, 2003 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
38. Interviu su Petronėle Aldona Adomoniene, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
39. FILTZER, D. *Workers and De-Stalinization*. 1992, p. 62.
40. FILTZER, D. *Women Workers in the Khrushchev Era*. Sudarytojos Melanie Ilič, Susan E. Reid, Lynne Attwood. Hampshire, New York: Palgrave, 2004, p. 44.
41. Interviu su Angelika Grikišiene, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
42. Interviu su Viktorija Varganiene, 2004 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
43. *Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.* Vilnius, 2007, p. 54.
44. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1967, gruodžio 20 d., Nr. 35, p. 568–569.
45. *Prijaukintos kasdienybės. Biografiniai Lietuvos moterų interviu, 1945–1970 m.* Vilnius, 2007, p. 55.
46. Interviu su Brone Sopiene, 2003 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
47. ...Ir apie vyro laiką. Iš: *Tarybinė moteris*, 1966, Nr. 6, p. 4–5.
48. SHLAPENTOKH, V. *Love, Marriage, and Friendship in the Soviet Union. Ideals and Practices*. New York, Philadelphia: Praeger, 1984, p. 191.
49. HANEY, L. *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. 2002, p. 66.
50. Interviu su Elena Steponavičiene, 2001 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).
51. Apie moterų valstybinio darbo ir pareigų šeimai konfliktą žr.: SHLAPENTOKH, V. *Love, Marriage, and Friendship in the Soviet Union. Ideals and Practices*. 1984, p. 176–178; LYNNE, A. Housing in the Khrushchev Era. Iš: *Women in the Khrushchev Era*, 2004, p. 195; FILTZER, D. Women Workers in the Khrushchev Era. Iš: *Women in the Khrushchev Era*, 2004, p. 44.
52. *Models of Selves. Russian Women's Autobiographical Texts*. Sudarytojos Marianne Liljeström, Arja Rosenholm and Irina Savkina. Helsinki: Kikimora Publikation, 2000, p. 94.
53. Interviu su B. S., 2003 m. (Vilniaus universiteto LSC Moterų atminties archyvas).

Being the Mom. Childcare Strategies in Soviet Lithuania in 1945–1970

Dalia MARCINKIČIENĖ

Soon after the end of World War II in 1945, the involvement of women in the workforce in Soviet Lithuania, as was the case in the whole European part of the USSR, reached unprecedented levels that were incomparable with any other country in West/North Europe. By the fall of the Soviet Union in 1989, more than 80 percent of women in the Soviet Baltics were working full-time. These were women strove to accomplish the worker-wife-mother ideal, which had been designed by Soviet propaganda. The purpose of this paper is to uncover the childcare strategies in Soviet Lithuania during the period 1945–1970, i.e. in the time of chronic shortages and lack of day care centers. Since there was no tangible help from fathers, Lithuanian mothers were left on their own while struggling to reconcile family and work. Accordingly, Lithuanian women tried turning for help to day care centers, sought relatives' assistance, or applied other, more individual, childcare strategies. The presentation is based on interviews with Lithuanian women that were conducted during 2000–2006 in different regions of Lithuania.

Bendravimo kultūra: apkalbos Dzūkijoje (XX a. vidurys – XXI a. pradžia)

Evelina BURŽINSKIENĖ

Straipsnio objektas – bandymas pažvelgti į apkalbas kaip į svarbią kaimo bendruomenės kultūros dalį, atspindinčią Dzūkijos regiono bendravimo ypatumus. Tikslas – atskleisti istoriškai susiformavusių Dzūkijos nacionaliniam parke esančių Subartonių, Marcinkonių, Mardasavo, Musteikos, jau bebaigiančių išnykti Pelekiškės, Zakavolių kaimų, taip pat Merkinės miestelio žmonių tarpusavio bendravimo ypatumus bei etiniu ir eminiu kultūros reiškinį tyrinėjimo aspektais nustatyti apkalbų reikšmę. Istorinis lyginamasis metodas buvo naudojamas siekiant atskleisti apkalbų priežastis, jas skatinančius veiksnius ir pasekmes. Lauko tyrimų medžiaga surinkta struktūruoto ir nestruktūruoto interviu metodais. Apklausti 28 respondentai, iš jų 19 moterų ir 9 vyrai. Pagal gimimo metus, išskirtos trys pateikėjų amžiaus grupės: 1) gimę 1925–1945, 2) 1946–1973, 3) 1974–1988 ir 4) jauniausi, gimę 1989–1992 m. Daugiausia vertingos informacijos apie XX a. Dzūkijos žmonių bendravimą pateikė respondentai, gimę 1925–1933 metais. Išvados: iš tyrimų matyti, kad XX a. viduryje – XXI a. pradžioje istoriškai susiformavusiouose Dzūkijos regiono kaimuose yra išlikusi gyva tradicinė kaimo bendruomenė, turinti specifinius bendravimo ypatumus, pasireiškiančius ir apkalbomis. Tyrimo metu atskleista apkalbų struktūra, jų priežastys ir pasekmės kaimo bendruomenės nariams. Atskleista ne tik negatyvi šio reiškinio pusė, bet ir funkcionali, apsauginė, paveikta archajinių bendravimo papročių ir normų.

Ivadas

Susidūrus su mažos bendruomenės fenomenu, išryškėjo, kad dzūkams būdingas koletyvinis identiškumo jausmas, atskleidžiantis savita bendravimo forma – apkalbomis. Žmonių tarpusavio sąveika – gana prieštarinės procesas, tad bendraujant, ypač nedidelėmis gatvių kaimų bendruomenėmis, išryškėja apkalbų reiškinys. Nors apkalbos turi negatyvią potekstę, šiuo atveju jos pateisina visus socialinius lūkesčius ir normas. Iš pirmo žvilgsnio paskalų nešiojimas arba liežuvavimas yra užgaulus veiksmas. Tačiau psychologai gandų platinimą aiškina kaip pastangas kompensuoti emocijų trūkumą: pasakotojui teikia pasitenkinimą klausytojo reakcija, jo nuostaba ar susizavėjimas. Be to, naujenų pasakojimas padeda individui išsigyti grupės autoritetą.¹

Tradicinio lietuvių kaimo pagrindinis žmonių elgesio vertintojas buvo bendruomenės viešoji nuomonė. Pateikėja iš Musteikos kaimo taikliai apibūdino šią situaciją tokiais žodžiais: „O ką žmonės pasakys“, – pasibaigdavo mamytės pamokslas. Tai ipareigojo prisiumti atsakomybę už savo veiksmus prieš visą kaimo bendruomenę². Kaimo bendruomenės viešoji nuomonė padėjo išspręsti ir vertybinių ginčą, ar apkalbos buvo nuomonės, ar įžeidimo išreiškimas. Taigi apkalbos, paskalos, gandai yra neatsiejama viešosios nuomonės dalis. Dažnai apkalbomis ir siekiama sužinoti visos bendruomenės požiūri, jos vertinimą ar pasmerkimą konkretiui atveju. Elementariausias tradicijų, etiketo, nusistovėjusio elgesio, viešumo nesilaikymas buvo ne tik smerkiamas, bet ir pašiepiamas bei apkalbamas, siekiant perspėti kitus bendruomenės narius. Aiškiausiai apibūdino šiuolaikinį kaimo bendruomenės žmogų – apkalbėtojų pateikėja iš Musteikos kaimo: „Nu, smalsūs. Nu, kurie visur aina, viską žino, visko teiraujas. Kitų pakluso, savo išvadą pasdaro. Kitiams perteklia. Intonacija išraiškinga persako“.³ Viešosios kaimo bendruomenės nuomonės svarba, kaimynų ir kitų bendruomenės narių požiūris lėmė ir kraštutinius tarpusavio bendravimo, konfliktų sprendimo būdus. Akivaizdu, kad konfliktai, susiję su apkalbomis, įsipliekė davo viešuose susibūrimuose ir buvo sprendžiami viešai. 1925 m. gimusi respondentė savo prisiminimuose tai pertekė labai vaizdžiai: „Vienai tai davė viena [moteris]. Tai dar ne mano mergavimais ji buvo. Nu tai ir ty ką tai an jos pasakė. Dar buvo laidotuvės... Tai išsivedė iš laidotuvę an kiemo ir: „Ką tu, ca? – sako, – šneki visaipos?“ Tuoj ras – snukin. Stambi tokia moteriškė buvo. Davė vieną kart, kitą kart, apiliauškino ir kur tu pasiskusi. Ir išlėkė ar ji te namo, ar ji liko, velnias jų žino. Nežinau. Dar už ruso. Suliptėjo [suvapėjo] ji, tai toj ir davė.“⁴ Nutikdavo ir taip, „Kad ir vyrai susipešdavo, arba moterys viena kitą įvairiai žodeliai apvadindavo, tačiau i žandarus nesikreipdavo, o iškilus didesniems nesutarimams tarp kaimynų, kreipdavosi į kunigą, kuris išspręsdavo kilusį ginčą.“⁵ Tačiau būta ir tokį atvejų, kurie pasibaigdavo teismais. Respondentė iš Merkinės miestelio papasakojo: „Prie Smetonas ir mano tėvai buvo liudininkai. Nu, ten buvo vestuvė, tai ten žmona nuvej su kitu vyru. Ten vestuvėj tas įvyko ir tas vyras ant tos savo žmonos pradėjo labai jau...

Kita aiškinos, kad ji matė. Nu ir ta žmona nepernešė to visko. Davė teisman. Tai Alytun tada, mano tėvai jau buvo liudininkai, kad jie nieko nepastebėjo iš tos moters. Jie patvirtino, kad taip nebuvovo. Ir ty buvo daug kur. Daug atsitikdavo tose. Tai ir kaimynai vaikščiojo, ir ramino. Seniau labai žiūrėjo, kad tėvai nesiskirtų. Rašė ir laiškus kaimynai, ir viskų vieni kitiems. Jei kas, taikykitės, ir viskas. [...] Nu kaip? Susitaikė ir gyveno su savo šeimom, vaikais, ir viskas. Nu, ir teisėjai pirmiau neleido skirtis.⁶ Kita to paties amžiaus respondentė, gimusi Merkinės miestelio apylinkėse, taip apibūdino dviejų giminaičių konfliktą dėl apkalbų, pasibagusį teismu: „Atsimenu, vienukart ty buvo tokis atsitikimas. Dar mes nedzidelės buvom. Tik, kap pamiršau, kap ty tokis teismas buvo. Ty tokia moteriškė – kreivaprisiegė, dar mūs mamos giminė. Už kū gi jos ty teisinos. Va, mama pasakė: „Kreivaprisiegė“ ant tos, kad neteisingai prisiekė teismo. Seniau, kap an teismo aini, ty kryželis būna ir turi pirštus padėc, prisiekt, kad atsakytais. Tai mama mano pasakė an jos, kad tu kreivaprisiegė. Tai va, Jėzau, atsimenu, kas ty darės.⁷ Toliau ta pati respondentė pabrėžė, kad ir „per vesus tankiai apkalbėdavo“.

Išanalizavus empirinę medžiagą išryškėjo pagrindiniai veiksniai, darę įtaką apkalboms. Mūsų tyrinėjamoje Dzūkijos nacionalinio parko teritorijoje kaimų bendruomenės vystėsi seniai gyvuojančiu kaimų pagrindu, perduodamos šimtmečiais kauptą istorinę patirtį, kuri atskleidžia ir XXI a. tarpusavio bendravimo ypatumose. Šiuolaikiame Dzūkijos kaime matome labai ryškių pasikeitimų. Žinome ir viso to priežastis – karus, okupacijas, tremtis, sovietinę kolektyvizaciją, žemės grąžinimo procesus, emigraciją. Šiuolaikinė kaimo bendruomenė atspindi dabartinį ekonominį, socialinį ir demografinį Lietuvos kaimo vaizdą. Dzūkijos nacionalinio parko teritorijoje esančiuose kaimuose ypač ryškus kaimo senėjimo procesas. Jaunuomenės išvykimas į miestus ir emigracija į užsienį turi įtakos kaimo demografinei situacijai. Didelę įtaką jaunimo migracijai turi Dzūkijos nacionalinio parko saugomų teritorijų veiklos apribojimai. Visi minėti reiškiniai formuoja ir keičia šiuolaikinę Dzūkijos nacionaliniame parke gyvuojančią kaimo bendruomenę, kurios daugumą sudaro pagyvenę žmonės. Minėta kaimo bendruomenė šiandien praranda natūralią kartą kaitą. Jaunuomenės, jaunu šeimų išvykimas į miestus suardo nuo šimtmečių nusistovėjusius šeimos, giminių, kaimynų ir kaimo bendruomenės tarpusavio bendravimo ypatumus, tradicinių švenčių šventimą. Išnykus šioms tradicijoms, apkalbos užpildo susidariusią tuštumą. Nemažą įtaką kaimo žmonių gyvenimui turi šiuolaikinės komunikacijos priemonės: mobilus telefonas, televizija, kurie dažnai atstoja tiesioginį bendravimą, formuoja jų pažiūras ir elgesį. Toliau, siekdami atskleisti apkalbų struktūrą kaip reiškinio sistemos sandarą, nustatėme šio reiškinio ribas.

Funkcija ir struktūra. Iš mūsų empirinio tyrimo išryškėjo apkalbų, kaip socialinio kaimo bendruomenės reiškinio, funkcijos ir struktūra. Pasitelkus empirinio tyrimo medžiagą ir sugrupavus pateikėjų atsakymus, paaiškėjo pagrindiniai veiksniai, susiję su apkalbomis:

Aplinka (šeima, kaimo bendruomenė).

Apkalbėtojai (nuo dviejų asmenų iki viso kaimo bendruomenės, lyties kategorijos: vyrai, moterys, amžiaus kategorijos: vyresnioji karta, vidutinioji, jaunoji karta).

Apkalbamas objektas (kaimynai, atvykėliai, žymūs žmonės, išskirtiniai asmenys, kitatauciai, giminės, vyrai, moterys).

Apkalbų temos (turtas, sékmė, sveikata, išskirtiniai asmenys, konkurencija: tarp šeimos, giminės narių, kaimynų, kaimo bendruomenės).

Priežastys (žmonių charakterio ypatybės: pavydas, smalsumas, pleumas; susidarę savų ir svetimų, vyrų ir moterų stereotipai, lyčių, kartų bendravimo skirtumai, socialiniai poreikiai, viešoji nuomonė, nesantaika, nusikaltamai veiksmai).

Pasekmės (savikontrolė, viešosios kaimo nuomonės įtaka, kaimo bendruomenės socialinė hierarchija, socialinių poreikių įgyvendinimas, šeimos ir kaimo bendruomenės auklėjimas).

Priemonės (kaimo viešosios nuomonės nustatytos normos, kalba, tautosaka).

Apkalbos siejasi su kaimo gyventojų tarpusavio bendravimu dirbant kartu įvairius darbus, švenčiant šventes, kaimynams bendraujant tarpusavyje. Pykčiui ir nepasitenkinimui išreikšti žmonės naudoja įvairius gestus, veiksmus, mimiką, keiksmažodžius, palyginimus. „*Ilgainiuvi visoks pykčio išreiškimas, supykusių elgesys ir visa kita virtos savotiškais papročiais bei tradicijomis.*⁸

Nors paskalos yra negatyvus socialinis reiškinys, tačiau jos žmones suartina ir sutvirtina jų ryšius. Žmonėms būdingas kolektyvinis identiškumo jausmas, tad jie liežuvauja visiškai natūraliai. Apkalbos yra neišvengiamos tiek kaimo, tiek kitos nedidelės bendruomenės kultūros dalis. Respondentų pasisakymuose svarbiausias yra apkalbų turinys, kuris puikiai atispindi ir žmonių apklausose: „*Tai kū gi, bobos suaina pirkion ir kalba visos. Tai ana toj tokia, ana tokia, ana tokia padarė. Na tai negerai. Tai va šitokia. Oi ir būna apkalbos. Ir kalba viena an kitos. O tap būdavo. Ir visom tap būdavo. Susirenka moteros vienon pirkion ir verpė, ir darė visą, bet vis ciek buvo apkalbos.*⁹ Vyresniosios kartos ir jaunimo tarpusavio santykius iliustruoja tokie pateikėjo žodžiai: „*Moterys. Nežinau, jos vakarodamos. Sueina vakarot, kap anksciau, tai plunksnas plėšo ar verpia, ar mezga. Ir jos daugiausia ir apkalbinėja. Ir net jaunimas, net nenori laist. Ateidavo apsirangi ir sėda an suolą. Jau paskui, jau žiūrėk, jau apkalbinėja. Tai būdavo bernai „kailininį“ tokiu užgraina, užkuria*

bobas, veja net. Kad jos, raiškia, apkalbinėja.“¹⁰ Apkalbos žmogų lydėjo visą gyvenimą. Dzūkijoje yra paplitęs posakis: „*Gimė – apšneka ir numirė – apšneka. Visada žmogus turi būti apšnekėtas... I laidotuves nueina žmonės ir tai apšneka. Ir numirėl*“¹¹ „*Gali būt idealiausias žmogus, kiekvienas vis viena tave apkalbės. Tai sako: „Jei apkalba, tai žmogus dar gyvas“*¹² „*An to sutverci žmonės. Turi kalbėc*“¹³ Tokie respondentų pasiskymai atskleidžia nusistovėjusią kaimo bendruomenėse bendravimo tradiciją, kaimo bendruomenės viešosios nuomonės svarbą. Taigi apkalbos yra tiek teigiamos, tiek neigiamos kaimo bendruomenės narių reakcijos.

Apkalbos padeda užmegzti tarpusavio ryšius. Kiekvienas bendruomenės narys suvokia savo ir kitų narių statusą. Tai naudingas įgūdis, nes „susigaudyt“ ir manipuliuoti socialiniu požiūriu sudėtingoje žmonių visuomenėje naudinga – aukštesnis statusas teikia neabejotinų priviliumų sveikatos, turto ir laimės atžvilgiu: „*Na ir ta baimė, kad atsiras koks konkurentas, kuris ten už jį bus pranašenis, reikia gal jí kažkiek tai sumenkinti*“¹⁴ Tačiau siekti šių priviliumų ir išvengti bet kokių nesėkmų yra sudėtinga. Tokia socialinė hierarchija yra įvairialypė. Žmonėms būdinga talentų įvairovė ir polinkis lyginti save su kitaais. Vienas respondentas išskyre apkalbų temas pagal išsilavinimą: „*Cia priklauso nuo žmonių išsilavinimo. Mažiau išsilavinę žmonės, jiem daugiau [rūpi] tas, netgi ta visa finansinė pusė tenai. Žmonės išprusę žūri ne tik tą materialinę pusę, bet tą, etinius klausimus*“¹⁵ Be to, socialinės struktūros yra dinamiškos ir nuolat kinta. Kinta ir artimesnėje aplinkoje esančių žmonių padėtis ir svarba, verčianti individus siekti ištokos ar kurti sąjungas. Žmonės perduoda informaciją tiems, kuriuos mėgsta, su kuriais siekia sąjungos. „*Pasakysiu, bet atmink, tai – paslapčis*“, – šiai žodžiai tarsi pasakoma, kad klausytojas yra vertas išgirsti naujieną ir turėtų būti geros apie pateikėją nuomonės dėl to, kad su juo dalijamas paslaptimis. Tokios „sąjungos“ kuriamos siekiant stabilumo, taip pat dominavimo kitų narių atžvilgiu.¹⁶

Liežuvavimas už akių trečiam nieko nenutuokiančiam ir negalinčiam apsiginti asmeniui gali atsigréžti ir prieš patį liežuvautoją, todėl reikia mokėti subtiliai ir įgudusiai apkalbinėti. Kasdieniame bendravime reikšmingas gali būti ne tik apkalbos turinys, bet ir įvairūs sociolinguistiniai aspektai: akcentas, intonacija, tam tikrai situacijai parinkti žodžiai ar netgi kalbos klaidos. Pateikėjų teigimu, apkalbos priklauso ir nuo pasirinkto laiko ar kalbos vaizdingumo: „*Tas pats kalbėjimas, jeigu papasakosi vaizdingai kažkokį tai momentą, nebus laikoma apkalba. Gal jeigu netinkamu laiku ir nelabai vaizdingai, gal atrodys kaip apkalba*“¹⁷ Šios kultūrinės kalbėjimo raiškos yra neutralios, tačiau, atsidūrusios tam tikrame kontekste, įgyja vertybines prasmes.¹⁸

Tam tikrų jausmų išraiška taip pat yra svarbi apkalbose. Gebėjimas parodyti aukai prielankumą ir užuojaudėj, tuo pat metu subtiliai menamai ją nuvertinant kitų bendruomenės narių akivaizdoje atsispindi respondentės išvadoje: „*Kažkaip visi stengiasi apkalbėt kai negirdi, bet, kad išgirstai*“¹⁹ Pavydaus žodžio kenksmingumas nuo seniausių laikų žinomas ne tik lietuviams. Su pavydu siejamas ir pavydus pagyrimas ar piktas prakeikimas.²⁰ Visi be išimties respondentai pavydą nurodė kaip pagrindinę mūsų tyrinėjamo apkalbų reiškinio priežastį: „*Dažniausiai, kiek yra Marcinkonių krašte matyt ir Kabelių krašte, tai žmonės apkalba iš pavydo*“²¹ „*Dėl turėtų tokį. Tai pavydas aina*“²² „*Kadangi čia vyro tėviškė ir tas žemės grąžinimo klausimas. Teko netgi atsisakyti visiškai tos paveldimos žemės jų naudai. Čia, tarpe giminaičių, toks na, ir tarp kaimynų jaučiasi tai pavydo ir keršto jausmas stiprus kaime. Tikrai stiprus. Ir jeigu patekės į tą situaciją, tenka, na pakentēti, tai išbandyt ant savo kailio*“²³ Remigijus Blumas, tyrinėjės lietuvių psichinių reiškinius bei jų ypatybes į teigiamas ir neigiamas. Pagal rangą, pavydas kaip neigama ypatybė yra pirmoje vietoje.²⁴

Valdžios, ištokos siekimas. Tyrinėjamuoju laiku kaimo bendruomenėje galima išskirti įvairias hierarchines amžiaus, socialinės padėties, išsilavinimo, kultūrinio lygio grupes ir sluoksnius, besiskiriančius reikšmingumu ir mobilumu, gyvenimo perspektyvomis ir kitais parametrais. Respondentų atskymai padeda išryškinti kai kurių šių grupių charakteristikas. Neatsitiktinai Suvalkijoje yra paplitęs posakis apie savo kaimynus dzūkus: „*Dzūkas turi dvi širdis, bet abi pas seniūnq*“²⁵ Parenkant kandidatus į kaimo vyresniuosius (seniūnus, rinktinius ir kt.) buvo žiūrima jų dorovinių savybių – rimtumo, sąžiningumo, tvarkingumo. Toks žmogus buvo visų gerbiaamas, jo nuomonės klausoma. Tačiau galima atsekti pavyzdžių, visai priešingų tokiam kaimo seniūno apibūdinimui. Subartonių kaime, atkūrus seniūno vietą, dėl šios vienos kaimo bendruomenėje užvirė arsi ginčų, pykčio, apkalbų ir net muštynių banga. Isikišus aukštesnėms instancijoms, Varėnos rajono valdžiai, seniūnas buvo išrinktas, tačiau po dvejų metų jo vietą užėmė valdinga to kaimo marti. Kaimo bendruomenėje nusistovėjusiam patriarchaliniam požiūriui į vyru ir moterų socialinį statusą ir elgesį, moters seniūnės statusas didelei bendruomenės daliai buvo suprantamas kaip nukrypimas nuo iki tol vyravusios tvarkos.²⁶ Kaimas skilo į tris dalis – „partijas“, juokais pačių subartoniškių vadinamas. Viešas bendravimas ir draugystės tapo įmanomos tik pagal priklausymą tai pačiai pažiūrai – „grupuotei“. „*Ir bendruomenės pirmiinkė tą naudoja. Netgi baudžia savaip savo bendruomenės narius už bendravimą su mumis. Na, tiesiog nubaudžia bendruomenės narius*: „*Ak, jūs priklausot*

kitai partijai“. Nors jie tik bendrauja gražiai, dalyvauja. Bet už tai liko nubausti. Dabar neturi informacijos apie renginius rengiamus.[...] Žmonės yra jauni, netgi ir vaikų yra, ir jie taip pat nežino apie renginius. Visiškai jokios informacijos. Tai daroma akivaizdžiai slaptai, tarsi parodomasis procesas, kad čia, reiškia, jūs – niekas, mes vat – kažkas. Ir dabar ignoruoja²⁷. Tačiau slaptai, nematant grupuočių lyderiams, jų nariai dalijasi „slapta informacija“ su „priešininkais“, kandžiai pasišaipo, apkalbinėja, tokiu būdu kompensuodami savo nepajėgumą konkurencinėje kovoje dėl aukštėsnio hierarchijos statuso. Šias besitęsančias konkurencines kovas dėl valdžios stebi ir aplinkinių kaimų bendruomenės. Nes, turėdami Subartonių kaime giminių, aplinkiniai kaimai irgi turi susigaudytį šioje kintančioje „saš Jungtų matricoje“.. „Visi juokiasi, aplinkiniai kaimai. Tieki Samuniškės, tieki Masališkių, tieki Raitinykų ir Merkinės²⁸. Šie pavyzdžiai atskleidžia šiuolaikinės Dzūkijos kaimo bendruomenės savivaldos ypatumus. Viešosios kaimo nuomonės nepaisymas, skirtingas kartų požiūris į vyrų ir moterų socialinį statusą sukuria konfliktinę situaciją tarp bendruomenės narių, kurią dar labiau užaštrina apkalbos.

Šeimos ir giminės vaidmuo. Ypatingą vietą liaudies pasaulėautoje užėmė ir blogio pajauta, atskleidžianti žmogaus blogomis akimis nužiūrėjimu,²⁹ pavydaus ir blogo žodžio kenksmingumu. Ypatingai žodžio galiai, nulemiančiai kitų žmonių likimus, buvo ir yra priskiriamas motinos ar tėvo žodis. Motinos žodžiai paveikūs ne kasdienėje aplinkoje, bet ribinėje gyvenimo situacijoje. Dažniausiai tai vestuvių virsmas ir kūdikystė. „Lemtingu momentu motina vaikus gali prakeikti ir, atrodytų, paprastais keikimais – palinkėjimais ar net netyčia išsprūdusiui žodžiu³⁰. Gyvojoje kalboje prakeikimas, kaip ir pikta apkalba, dažniausiai suprantamas kaip pikti žodžiai – linkejimai, užtraukiantys nelaimę arba nemalonumus. „Žudantis žodis dažnai lekia iš mylimiausio ir labiausiai mylinčio žmogaus – motinos lūpų. Tie nelemti žodžiai ir ją pačią pasmerkia amžinam kentėjimui³¹. Motinos ir tėvo, senelių elgesys visuomet buvo ir yra pavyzdys augančiai kartai. Todėl kaimo bendruomenėje ypatingą reikšmę turėjo konkrečios šeimos, giminės reputacija. Motinos polinkis plepēti, nešioti paskalas, „pletkinykės“ reputacija persiuduodavo ir jos dukterims. Tai akivaizdžiai perteikė pateikėja iš Subartonių kaimo: „Ir duktė sena merga liko už jos dar. Kad kiekvienas pasako, kad motka tokia, tai gal ir duktė. Argi pletkinykų žmogų kas tau pamiles, vaikeli? Jeigu jisai kalba viena, daro kita, tai kas gijo norės³². Pateikėja iš Merkinės miestelio konkrečiai nurodė: „Pletkavot buvau išmokus iš savo močiutės. [...] Tai pas močiutę susirinkdavo visos draugės ir aš prisiklausydavau, ir viską aš mamai papasakodavau gržus. Tada pri-sklausydavau pas mamą, ką girdžiu namie. Nuveždavo kap

pas močiutę, tada aš viską močiutei atraportuodavau, kas gero, kas blogo namie. Tai mano buvo kokių keturių, penkių metukų pletkavojimas. Aš net ir atsimenu biškutį. Ne-gaudavau aš tam jokio paskatinimo, bet man buvo labai įdomu pasidalint visom mintim su močiute, nes aš girdėdavau, ką jos šneka, o paskui iš mamos ką girdėdavau, viską močiutei perduodavau. Man buvo labai įdomu. Ir klausės. O paskui, kai mano mama šitaip sužinojo, mane primušė ir pasakė, kad daugiau šitaip nešnekėtai ir neneštai iš namų pletkų. Ir aš jau daugiau nenešiau. Bet iš močiutės vis tiek aš surinkdavau pletkus visus ir parvezdavau mamai, nes močiutė nemušė.³³ Ir visai priešingą tėvų auklėjimą liudija kitas pavyzdys: „Tep aš augau, gal tep mane mokino, kad cik, kad nieko nešnekėk, nieko nepletkavok. Jeigu sužinojai, jei kas cinkama, tai gali ir pasisakyc ar ty kokiam draugui, ar draugei, o jei ne, taip vat, pas tavi, kad ir prapult tas. Tas jeigu pasakė, pasakė: „Cik niekam nesakyk, ir viskas, ir šventa“.³⁴ Tėvų pamokymus prisimena ir kitas pateikėjas: „Geriau paimk vandenio burnon ir nuryk, nei blogo kū pasakyk³⁵. Iš šių pavyzdžių išryškėja du skirtinė bendra-vimo šeimoje modeliai, kur vaikas iš savo tėvų ir senelių ikydavo pirminę socializaciją. Žmonių tikėjimas tėvų žodžio galios ir elgesio reikšmingumu atispindi ir tokiam respondentės pasisakyme: „... Kitą kart negali pats, negali žinoti, kas ten tavo šeimoj gali būti. Tas vyras yra antrą santuoką turintis, turi taip pat dukras ir varė varė an manęs, kad, žodžiu, mano tėvai čia nesutvarko, neprižiūri, o štai, va, jo pačio dukra pastojo nesusituokusi, mokslų nepabagusi. Prisišaukė tą bėdą³⁶. Apkalbom pasklisti, pykčiui išlieti už savo šeimos ribų dažniausiai tek davino marčiai ir anytai arba mošai. „Labai retai buvo rast šeimų, kuriose marti su anyta arba moša nesikapotų. [...] Susipykus pyktis truko per visą gyvenimą su pertraukomis³⁷.

Gera (pagirta, pašaukta) giminė seniai vadino tą, kuri gyveno išgirtame kaime, kur ūkininkai turėdavo ne mažiau pusvalakės žemės ir dar gerų pievų. Garbę giminėi suteikdavo, jei bent vienas, kad ir tolimas, giminaitis į kūnigus išeidavo ar mokslus studijuodavo. Labiausiai didžiuodavosi, kai kas iš giminės būdavo išvykęs į Ameriką. Pagirta giminė, jeigu kas patarnaudavo bažnyčiai, ypač jeigu sekmadieniais aplink bažnyčią procesijose nešdavo baldakimą.³⁸ Įdomu tai, kad šie geros giminės bruožai yra vertinami ir dabartiniame Dzūkijos kaime. Tačiau tokios šeimos ir giminės lygiai taip pat dažnai apkalbinėjamos kaimynų, kaip ir prastos reputacijos žmonės.

Kaimynų santykiai. Tyrinėjant Dzūkijos nacionalinio parko kaimų kaimynų tarpusavio santykius kasdieniame XXI a. gyvenime pastebėta, kad kaimynystė labai vertinama: „Kaimynas geriausia, kur eisi, neisi, tai pas kaimynų pirmiausia bėgsi, bo jis arčiausia, o giminė tol“³⁹. Tačiau iš atlirkų empirinio tyrimo duomenų matyti, kad kaimynystėje gyvenantys žmonės dažniausiai vieni kitus

apkalinėjė: „*Gal niekas taip daug neišikolioja kaip dvi kaimynės*“.⁴⁰ Dauguma respondentų nurodė, kad apkalbų objektas pirmiausia yra artimiausi kaimynai: „*Daugiausia kaimynus, kad jie ty toli nežinos. Bet tai daugiausia artimiausiu, o jau toli, tai toli*“.⁴¹ „*Pas kaimynus jei jau pamatė per tvorą kas biškį geresnio, tai jau pas kitų kaimynų būtinai pasiguost nubėga*“.⁴² „*O canai, tai gi macy, kadu tu pareisi ir kokis tu pareisi, ir kadu tu išeisi. Ir ca tave visi mato. Ca nepaskavosi*“.⁴³ „*Daug akių mato, daug ausų girdi: kada pareini ar išeini, su kuo, kaip apsirengusi, kuo nešina, kiek grybų ar uogų prisirinkai ir t.t. Viskas iki smulkmenų pastebėta. Ir viską apkalba, aptaria dviese ar platesniame rate. Iš vieno kaimo galo „žinias“ permeša į kitą labai greitai, ypač žiemą. Tai daro tiek vyrai, tiek moterys*“.⁴⁴ Kaip matyti iš pateikėjų pasiskymų, apkalbėdavo tiek vyrai, tiek moterys, gyvenantys kaimynystėje. Nesugyvenantys kaimynai vieni apie kitus pasakoja būtas ir prasimanytas istorijas. Norėdami pasirodyti kaimo bendruomenės akyse nekaltais nukentėj, siekdamis viešo jų nedraugingų kaimynų elgesio pasmerkimo, guodėsi tolimesniems kaimynams: „*Jie čia darė, pridare mumi viso gyvenimo visokių šposų, kamedijų!*“ Anot Andželikos Lapinskienės, XX a. pab. – XXI a. pr. kai kuriose pietų ir rytų Lietuvos kaimo vietovėse dėl paydo daugelis kaimynų tarpusavyje bendravo susiskirstę į grupes „*getus*“, kur susidariusiuose būreliuose, seimais vadinamuose, susirinkusieji aptarinėdavo visus kaimynus.⁴⁵ Autorės tyrimų duomenimis, apie 1970 – 1980 metus kaimynų ginčai dėl apkalbų buvo sprendžiami ir „*draugiškuose teismuose*“. Taip pat pasitaikydavo ir baudų, tokius kaip papeikimas darbe arba padarytus nuostolius reikėdavo padengti nustatyta pinigų suma.⁴⁶ Mūsų tyrimo duomenimis, XX a. vid.–XXI a. pr. Dzūkijos kaimuose kaimynų tarpusavio santykiams apkalbos turi išskirtinę reikšmę. Jos atspindi tiesioginius, glaudžius tarpusavio bendaravimo santykius. Taip pat atskleidžia ypatingą dėmesį šalia gyvenančiam kaimynui. Konfliktams tarp kaimynų įsiplieksti dėl apkalbų dažniausiai įtakos turėjo asmeninės žmogaus savybės, tokios kaip pavydas. Taip pat svarbi šioje situacijoje ir ekonominė XXI a. pr. Lietuvos padėtis, sąlygojama žemės grąžinimo bei sovietizacijos metu iškilusių problemų.

Apkalbos prieš vestuves. Gyvenime svetimieji tam tikromis aplinkybėmis tampa savaisiais, o savieji susvetimėja. Kadangi naujas šeimas kuria svetimi genties, o kartais teritorijos požiūriu, žmonės, kurie *turi supanašeti ir tapti savi*, pravartu atskleisti tas tradicines suartėjimo priemones, kurios ryškėja iš papročių ir kasdienio gyvenimo.⁴⁷ Svetimasis visada ateina į šeimą vedybų metu. Tradicinio Lietuvos kaimo, o iš dalies ir šiomis dienomis tyrinėtų Dzūkijos kaimų gyvenimą sąlygoja glaudūs šeimos ir kaimo bendruomenės tarpusavio santykiai. Tad vestuvės

buvo ir yra ne tik šeimos, bet ir viso kaimo vienas iš svarbiausių įvykių. Dauguma respondentų, tiek vyresnio, tiek ir jaunesnio amžiaus, nurodė, kad sunkiausius viešosios kaimo nuomonės išbandymus patyrė būtent prieš vestuves. Čia galima ižvelgti ir senųjų tradicijų liekanas, kai norintieji susituokti paduodavo klebonui užsakus, kuriuos jis paskelbdavo iš sakyklos po pamaldą. „*Tris sekmadienius parapijos bažnyčioje vyko užsakai – vedybų skelbiimas*“.⁴⁸ Visi parapijiečiai, žinantis ką nors prieš šių žmonių sajungą, būdavo prašomi paviešinti, pranešti apie būsimų jaunavedžių netinkamą elgseną ar gyvenimą. Taip dviejų asmenų sajunga buvo viešai apsvarstoma ne tik abiejų giminių pusią, ne tik tų kaimų bendruomenių, bet ir visos parapijos. Iš čia ir kilo apkalbų prieš vestuves padavinimas – raištas, raišymas, o toks apkalbėtojas buvo padinamas raištininku. „*Sinonimų žodynus*“ nurodo dvi raišymo reikšmes: kaip 1) „*žarnų raišymą po skerdimo*“; 2) „*Raišymą ant ko tiesojo*“.⁴⁹ Šiame žodyne yra pateikti posakiai, susiję su antraja reikšme, t.y. apkalbomis: „*Nieko namačis ir raišymas, jeigu mergą myli*“, „*Jeigu ne tie raišymai, būtų susiženiję*“.⁵⁰ Šie posakiai aiškiai nurodo raišymo reikšmę – apkalbas, siekimą kuo nuodugniai išnarsyti dviejų žmonių praetitį, jų bendro gyvenimo ateitį ir reikšmę kaimo bendruomenei. Kadangi raišymas formavo viešąjį nuomonę apie jaunavedžius, o kalbėti galėjo visi, tai savaimė suprantama, kad ir kalbų buvo galima išgirsti įvairių. Labai taikliai šią situaciją nusakė respondentė, kilusi iš Subartonių kaimo, apibūdindama apkalbas prieš vestuves: „*Rišasi vienas in kitų*“.⁵⁰ Šeduvoje užrašyta patarė taip pat liudija apie apkalbų reiškinį, paplitusį Aukštaitijos etnografiniame regione: „*Prieš vestuves ir naginpalaikiai ant sumėžinio šokinėja*“ (LT V, P.287). Taigi matyti, kad apkalbų fenomenas prieš vestuves egzistavo visoje Lietuvoje.

Lyčių bendaravimo stereotipai. Iš amžių glūdumos perimtos tradicijos laikui bėgant niveliavosi, tačiau ryškiausiai bendaravimo, elgesio normų stereotipai išliko iki šių dienų. Ryškus lyčių skirtumas kultūrinėje tradicijoje atispindėjo ir vyrų respondentų atsakymuose bei kelių vyriškių atsisakyme dalyvauti pokalbyje šia tema. Lauko tyrimų metu visi apklausti respondentai tarp apkalančiųjų nurodė tiek moteriškąją, tiek vyriškąją lytį: „*da-vatkos, pletkinės, pletkininkės, bobos, atėjūnės (marčios)*“.⁵¹ Ir: „*pletkininkai, panibiškiai, gandonešiai, melagiai, velnio sumainyci*“.⁵² Įdomiausias šešiasdešimt trejų metų amžiaus vyriškio komentaras: *Jos neturi, kaip sako, supratimo, kad reikia sugyvent gražiai. Ir nėr tokio kaimo kaip mūs kaimas. Visi juokiasi kaimai aplinkiniai... Jei jos neišplepa, neišpletkavoja, tai gal jom ty liežuvis niežti ar ty genda tas liežuvis... Nu, kad jos, kaip sakoma, vyrus apjoja. Išsiaugini ragus ir bado vyrus tuos... Joms svarbu liežuvis pasgalusc*“.⁵³ Toliau respondentas teigė, kad visos

negerovės kyla ne iš vyru, o tik tarp moterų. Jo manymu: „*Vyrai atrodo dar kai vyrai. Mes gi ty neapkalbinėjam viens an kito. O sueinam teip sau ir visq laik gražiai pasikalbam*“.⁵¹ Lauko tyrimų metu buvo užfiksuotas labai archajiškas apkalbančiųjų apibūdintimas: „*Velnio sumainyci*“. Jis analogiškas lietuvių etiologinei sakmei „*Bobos ir velnio giminungumas*“.⁵² Šioje sakmėje pasakojama, kad šventas Petras nukirtęs besipešantiems bobai ir velnui galvas, o po to sumaišęs jas atgal dėdamas. Taip ir liko boba pasiutesnė už velną. Archajiško mąstymo relikty Dzūkijos kaime galima aptikti iki šių dienų. Vyru pasakymuose išlikusi visuotinė nuomonė, kad moterims būdingas polinkis į barnius, rietenas ir apkalbas. Iš dvidešimt aštuonių respondentų dvidešimt penki nurodė, kad apkalbos – moterų užsiėmimas, tačiau keletas pabrėžė, kad yra ir apkalbančių vyru. Septyni respondentai nusakė, kad apkalba visi vienodai, neišskiriant lyties. Ryškiausiai pasisakymai apie apkalbomis neužsiimančius vyrus buvo tokie: „*Vyram, cie jiem, neužsiima, daugiausa va, iš bobų*“;⁵³ „*Vyrai gal santūresni, mažiau užsiima, bet yra, kad ir vyrai pliotkina*“;⁵⁴ „*Moterys, vyrai tai jau mažai, negirdėjau ce, būna, būna, bet labai retanybė. Gal kokis plepsa būna...* Vyrai gal vyriškesni kažkaip tai, o bobos yra bobos“.⁵⁵ „*O vyru ce tokiu cik melagių daugiausa... Ot, kap kadu suriecam vienas kitam draugai*“;⁵⁶ „*Vyrai kažkaip gal kitaip. Gal vyrai tarp vyru, jie daugiau pešasi, mušasi, kažką kitą daro, geria*“;⁵⁷ „*O vyrai vis ciek to nepasako, kap moteros*“;⁵⁸ „*Vyrai – kokie, kitokio proto. Suveji pasišneka sau. Jei nenori, tai nekalba*“.⁵⁹ Toliau pateikiame visai priešingus pasisakymus: „*Vyrai „bobos su kvarantu“ vadinami*“;⁶⁰ „*Galiu pasakyti, kad daugiausia apkalbų apie mane tai pavare vienas vyras. Kaip mama sako, nė viena graži mergina nebus neapkalbėta*“.⁶¹ Apie apkalbančias moteris pasisakė dauguma respondentų: „*Bobos eina, daugiausa meldžias, daugiausa pletkavoja. Davatkos išaji...* Jau katros daugiausa aina bažnyction ir su didziausiais ražančiais, tai aršiausios, jau ca kunigai pripažista. Pletkinės apšnekėc“;⁶² „*Bet jau moterys, tai jau.. Jau viskas, kas ateji, kas nuveji*“, „*O jau pletkinės, nu tai kaipgi daugiausa. Ot, kapgi ne? Tai va, žiūrėk, jau nuvej miestelin, tai jau toj pamatė kokį nor bišķi išgėrį, jau parej ple, ple, ple, ple*“;⁶³ „*Ji tiksliai sutverta an kalbų, an pletkų. Ji tik apšnekėt, daugiau nieko*“; „*Man atrodo, kad moterys. Bet moterys tai turi ką, baisiai įdomu*“; „*Moteros, joms visokios pridčynos, kaip sugalvoja*“; „*Moterys daugiau mato, daugiau žino, smalsesnės, nu taip*“;⁶⁴ „*Ale, žito pletkorkos, kap susrenka: tai kam ji, tai ką ji?* Tai va tep visap ty duoda duoda. Ji ty an mani kalnus, klonius mūravoja. Tokys protas“;⁶⁵ „*Žmonės jei, jau sako, suvej dzvi moteriškės krūvon, tai jau pletkų irgi bus pilna*“.⁶⁶ Apie vienodai apkalbančius tiek vyrus, tiek moteris pasisakymai buvo tokie:

„*Man atrodo visiškai vienodai, bet manau, kad apkalbinėja visi. Galbūt skiriasi tiesiog temos arba galbūt skiriiasi žodžiai, kuriais kalbama. Vyrai [apkalba] darbo reikalus, savo kolegas. Nu, moterys galbūt kaimynus*“;⁶⁷ „*Aišku, moterys. Nor yra ir vyru labai apkalbantiu*“;⁶⁸ „*Aš manau, kad vienodai. Nors moterys sako, kad vyrai didžiausiai pletkinkai, o šitas, vyrai sako, kad moterys*“;⁶⁹ „*Vienodai. Vyrai, matai, kai neišgėrė, tai gal ir neapkalbinėja, bet kai išgeria, tai apkalbinėja lygiai taip pat*“.⁷⁰ Keli respondentai nurodė apkalbančiųjų amžių: „*Daugiausia moterys, tokios šešiasdešimt septyniasdešimt metų*“.⁷¹ „*Apkalba pagrinde ir jaunas, ir senas*“.⁷² „*Pensinykai. Tai jie daugiausia laiko turi*“.⁷³ Ši nedidelė apkalbų apžvalga, išanalizavus lyčių elgesio, bendravimo skirtumus Dzūkijos nacionalinio parko kaimuose, atskleidė įdomų vyru ir moterų požiūrį į socialinius poreikius. Iš šiuolaikinės kaimo bendravimo kultūros matyti skirtini vyru ir moterų elgesio stereotipai, kurių dauguma yra susiformavę praeityje ir paveikti bendruomenės papročių ir elgesio normų. Vyru ir moterų stereotipų yra išlikę iki šiol.

Užėivai. Elgesio kultūra atskleidžia vietovės erdvęje, tarpusavio santykiuose. Kickviena bendruomenė vienais laikais susidurdavo su „kitais“, t.y. nepriklausančiais jai, atvykėliais, svetimais. Tie „kiti“ – tai poilsiautojai, lankantys rekreacines vietoves, miestiečiai, išsigiję sodybas kaime, ir atvykėliai, apsigyvenę iš kitų vietovių. Kaip ir visi svetimieji, tai ir užėiviai (atvykėliai) visais laikais kėlė ne tik didelį susidomėjimą, bet ir nerimą, grėsmę nusistovėjusiai tvarkai, bendruomenės narių statusui, skatinę konkurenčią, konfliktus, susijusius su žemės, teritorijos dalybomis. Nauji nariai, patekę į kaimynystę, pradžioje yra vertinami kaip „nemūšiskiai“, kol jų elgesys bei laikysena nesupanašėja su bendruomenei įprastomis normomis. Įdomu tai, kad „*atėjūnėm*“ Subartonių kaime vyrai vadina ir savo žmonas – marčias: „*Atejūnės, nu tai mes parsevižėm iš visų savo žmonas, kaip sako, iš visokių kaimų gi. Subartonių tai ca nei vienos nėra apsivedęs vyras, kad su Subartonių bobu, panu. Ale iš visur vat. Tai iš Mardasavo, tai iš ty, tai va iš ty...*“.⁷⁴ I marčias atėjusios moterys iš kitų vietovių atsinešdavo kaip kraitį ir savo kaimo bendruomenės, šeimos tradicijas. Jos tapdavo konkurentėmis anytai, mošoms, o dažnai ir išivyravusiai namų tvarkai. Miestelyje pasirodės svetimas žmogus niekam nekėlė ypatingo smalsumo, o kaimuose tokiai atvejais buvo puolama prie langų ir netgi nueinama ten, kur užsuko svečias: „*Ypač jei pas kaimynus per tvorų jau kažkas atvažiavo, ar jau kažkas tai pasdarė, tai jau kita pas kitų susbėgi krūvon aptars ir nutars, kas yra ir kas pasdarė*“.⁷⁵ „*Jeigu žmogus pasirodė kitam kaime, irgi tik tais perejo per kaimą, tai jau žiūrėk, lygiai tas pac. Vyras išliš, lygiai tas pac moteris išliš ir pažiūrės, kas čia per žmogus. Iš karto apkalbamas yra, nes, ypač mažuose kaimuose, nu žmogus žmogu vienas kitus pažiusta*.

Pasirodo naujas, tai tikrai būna pats, kaip tas sakė, apkalbų centras. Jeigu nusipirko kažkas tai sodybą, tai žmogus būna išnarstytas po kaulelio: ar jisai turtinges, ar jisai daktaras. Ar jisai menininkas kokis. Tai ko būna, ko nebūna, o vis viena visas kaimas žino. Dažniausiai apkalbamas yra užveis, kaip pas mus sako“.⁷⁶

Iš tyrimo metu surinktos medžiagos atskleidžia išskirtinis Dzūkijos kaimų vietinių gyventojų bendravimo su atvykėliais elgesys. Svetimus atvykėlius ne tik apkalba, bet ir nepagarbiai su jais elgiasi: „*Kaimynai nesisveikindavo, beveik nekalbėdavo. Piki labai buvo. Niekad neben-draudavo, tik pradėdavo rėkti neaišku už ką*“.⁷⁷ Vietiniai gyventojai jautė svetimojo kėsimimąsi į kaimo bendruomenės žemę: „*Visiška izoliacija buvo. Absoliučiai. Maža-to, kad izoliacija, ryšiai, kuriuos kaimas turėjo, aišku, ūkininkaujant ten ir derliaus nuémimas, ir visa kita, tai buvom tiesiog paliki be tokių galimybių, kad atvyktų kombainas, sumaltų mums grūdus. Mes pjovėm dalgiu, rišom pédelius, kūlém spragilu. Tiesiog kaimė ir buteliuką paduoda, kad tu jiems nedaryk, tai ne mūsų žmonės*“.⁷⁸ Tačiau po kelerių metų su atvykėliais apsirrantama. Jie nebegąsdinami atšauriu elgesiu, ignoravimu, apkalbomis. Perpratę per atstumą vienas kitą, jie vėliau priima ateivius: „*Dabar svei-kinasi nei iš šio, nei iš to, lyg nieko nebūtų buvę. Kai atsira-do vaikai, tai jau čia reik gailėt, nešt, dovanų duot, patart. O kai buvom jauni neženoti, tai netikom*“.⁷⁹ Tačiau kaimo žmonių atmintyje dar ilgai išlieka savų žmonių pavardės. Atvykėlių sodybas jie ir toliau vadina senųjų gyventojų vardais, išsaugodami jų atminimą.

Išvados

1. Iš tyrimų matyti, kad XX a. vidurio – XXI a. pradžios istoriškai susiformavusiuose Dzūkijos regiono kaimuose yra išlikusi gyva tradicinė kaimo bendruomenė, turinti specifinius bendravimo ypatumus, pasireiškiančius ir apkalbomis.

2. Susidūrus su mažos bendruomenės fenomenu, išryškėjo dzūkams būdingas koletyvinis identiškumo jaumas, atskleidžiantis apkalbinėjant vieniems kitus.

3. Tyrimo metu nustatyta apkalbų struktūra, jų priežastys ir pasekmės kaimo bendruomenės nariams. Atskleista ne tik negatyvi šio reiškinio pusė, bet ir pozityvi šio fenomeno reikšmė – funkcionali, apsauginė, nulemta archajinių bendravimo papročių ir normų.

4. Šiuolaikinė Dzūkijos nacionalinio parko kaimo bendruomenė – tai pagyvenusių žmonių bendruomenė, nebeturinti kartų kaitos. Jaunuomenės, jaunų šeimų išvykimas į miestus suardė nuo šimtmečių nusistovėjusių šeimos, giminių, kaimynų ir kaimo bendruomenės bendravimo bei tradicinių šventių šventimo papročių ir tradicijas. Išnykus šioms tradicijoms, apkalbos užpildo susidariusią tuštumą. Taip pat nemažą įtaką kaimo žmonių

gyvenimui turi šiuolaikinės komunikacijos priemonės: mobilusis telefonas, televizija, kurie dažnai astoja tiesioginį bendravimą bei formuoja dzūkų pažiūras ir elgesį.

5. Tyrinėjamojo laikmečio kaimo bendruomenėje galima išskirti įvairias amžiaus, socialinės padėties, išsilavinimo, kultūrinio lygio grupes ir sluoksnius, besiskiriančius savo reikšme ir mobilumu bendrijoje, gyvenimo perspektyvomis. Didesnė kaimo bendruomenės dalis išlaiküsi nusistovėjusį patriarchalinį požiūrį į vyrų ir moterų socialinį statusą, elgesį. Moters seniūnės statusas suprantamas kaip nukrypimas nuo iki tol vyrausios tvarkos, sukėlęs nepritarimą, apkalbas, susipriešinimą ir susigrupavimą tyrinėtame Subartonių kaime.

6. Šeimos reputacija, geros giminės bruozai yra vertinami ir dabartiniame Dzūkijos kaime. Tačiau tokios šeimos ir giminės lygiai taip pat dažnai apkalbinėjamos kaimynų kaip ir prastos reputacijos žmonės. Dzūkijos kaimuose ypatingai žodžio galiai, nulemiančiai kitų žmonių likimus, buvo ir yra priskiriamas motinos ar tėvo žodis. Tikima, kad motinos polinkis plepēti, nešioti paskalas, „pletkinykės“ reputacija persiduoda ir jos dukterims.

7. Nors XXI a. Dzūkijos nacionalinio parko kaimuose kaimynystė labai vertinama, tačiau kaimynystėje gyvenantys žmonės dažniausiai vieni kitus apkalba. Dauguma respondentų nurodė, kad svarbiausias apkalbų objektas yra artimiausi kaimynai. Tokios apkalbos atspindi tiesioginius, glaudžius tarpusavio bendravimo santykius bei ypatingą dėmesį šalia gyvenančiam kaimynui.

8. Tradicinėje kultūroje buvo nusistovėję *svetimųjų ir savųjų* stereotipiniai paveikslai. Žmonių atpažinimo sistema *savas – svetimas* funkcionuoja ir šiandien. Dažnai vieno kaimo gyventojai pravardžiuoja, apkalbinėja kito kaimo žmones. Kaimai dar ir šiandien turi savo statusą, priklausomą nuo teigiamos arba neigiamos kaimo reputacijos.

9. Mūsų tyrimo duomenimis, apkalbos, kurios išreiškia viešąją kaimo nuomonę bei reguliuoja tarpusavio santykius, stereotipiškai daugiau priskiriamos moterims. Tačiau apkalbų poreikis būdingas ir vyrams. Iš tyrimo išryškėjo respondentų požiūris, kad apkalbos, kaip negatyvus reiškinys, priskiriamas moterims, o girtavimas, muštinės ir melavimas – vyrams.

10. *Užeiviai* (atvykėliai) visais laikais kėlė ne tik didelį susidomėjimą, bet ir nerimą, grėsmę nusistovėjusių tvarkai, bendruomenės narių statusui, skatino konkurenciją, konfliktus, susijusių su žemės, teritorijos daibomis. Mūsų tyrimo metu surinkta medžiaga atskleidė išskirtinį Dzūkijos kaimų vietinių gyventojų bendravimo su atvykėliais elgesį. Atvykėliai ne tik apkalbami, jie izoliuojami, ignoruojami, kol jų elgesys bei laikysena nesupanašėja su bendruomenei išprastomis normomis.

NUORODOS:

1. BUTKUS, A. *Lietuvių pravardės*. Kaunas, 1995, p. 96.
2. GUDAVIČIUS, H. *Musteika*. Dzūkijos nacionalinis parkas, 1997, p. 60.
3. VDU ER. B. 1354, p. 149, inf. A. Ž., g. 1977 m. Druskininkuose. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Musteikos k., Varėnos r.
4. VDU ER. B. 1354, p. 7, inf. J. M., g. 1925 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
5. LANKININKAS, V. Iš *Nemunaičio praeities*. Alytus, 2001, p. 21.
6. VDU ER. B. 1354, p. 30, inf. V. R., g. 1929 m. Pigagų k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
7. VDU ER. B. 1354, p. 114, inf. A. V., g. 1929 m. Rodukos k., Merkinės vlsč., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
8. KRIAUAZA, A. Kaip bardavosi ir pykdavosi mūsų senoliai. Iš: *Gimtasis kraštas*, 1940, Nr. 3–4, p. 236–243.
9. VDU ER. B. 1354, p. 122, inf. J. Č., g. 1931 m. Marcinkonių k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
10. VDU ER. B. 1354, p. 132, inf. S. Č., g. 1929 m. Miškūnų k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
11. VDU ER. B. 1354, p. 13, inf. O. V., g. 1959 m., Merkinės vienk., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst. Varėnos r.
12. VDU ER. B. 1354, p. 120, inf. J. B., g. 1967 m., Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
13. VDU ER. B. 1354, p. 125, inf. J. Č., g. 1931 m. Marcinkonių k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
14. VDU ER. B. 1354, p. 136, inf. L. G., g. 1954 m. Trakuose, Vilniaus r. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Subartonių k., Varėnos r.
15. VDU ER. B. 1354, p. 16, inf. M. L., g. 1956 m. Šiauliuse. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
16. <http://www.psichologijatau.lt/archive/user/story.php?d=49-9k>. Vertė Pakalkaitė L. iš „Psychology today“, 2001 May/June. Žiūréta 2008 01 28.
17. VDU ER. B. 1354, p. 160, inf. S. S., g. 1959 m. Merkinės vienk., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Merkinės vienk., Varėnos r.
18. ČEPAITIENĖ, A. Ivadas į kasdienybės studijas: kasdienybė kaip kultūra tvarkanti erdvę. Iš: *Lietuvos etnologija*, 2005, 5[14], p. 21.
19. VDU ER. B. 1354, p. 163, inf. V. G., g. 1968 m. Jiezne, Prienų r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
20. DUNDULIENĖ, P. *Akys lietuvių pasaulėjautoje*. Vilnius, 2006, p. 21.
21. VDU ER. B. 1354, p. 117, inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
22. VDU ER. B. 1354, p. 107, inf. A. V., g. 1929 m. Rodukos k., Merkinės vlsč., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
23. VDU ER. B. 1354, p. 138, inf. L. G., g. 1954 m. Trakuose, Vilniaus r. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Subartonių k., Varėnos r.
24. BLIUMAS, R. *Etninės psichologijos ivadas*. Vilnius, 1998, p. 97.
25. KALNIUS, P. „Kitokie“ tarp „savų“: Lietuvos etnografinių grupių stereotipai. Iš: *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2002, 2 (11), p. 36.
26. KRANIAUSKIENĖ, S. Lyties tapatybės raiška XX a. lietuvių autobiografijose. Iš: *Tiltai*, 2005, Nr. 2, p. 73–86.
27. VDU ER. B. 1354, p.139, inf. L. G., gim. 1954 m. Trakuose, Vilniaus r. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Subartonių k., Varėnos r.
28. VDU ER. B. 1354, p. 54, inf. Z. K., g. 1936 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
29. BALIKIENĖ, M. Blogos akies įveika šių dienų Dzūkijoje. Iš: *Liaudies kultūra*, 2007, Nr. 1, p. 11–15.
30. MARCINKEVICIENĖ, N. Motinos žodžio galia: prakeikimai. Iš: *Liaudies kultūra*, 2003, Nr. 1, p. 60.
31. Ten pat, p. 60.
32. VDU ER. B. 1354, p. 7, inf. J. M., g. 1925 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
33. VDU ER. B. 1354, p. 164, inf. V. G., g. 1968 m. Jiezne, Prienų r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
34. VDU ER. B. 1354, p. 77, inf. J. B., g. 1940 m. Puvočių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
35. VDU ER. B. 1354, p. 59, inf. Z. K., g. 1936 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
36. VDU ER. B. 1354, p. 36, inf. M. T., g. 1984 m. Varėnoje, Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
37. KRIAUAZA, A. Kaip bardavosi ir pykdavosi mūsų seneliai. Iš: *Gimtasis kraštas*, 1940, Nr. 3–4, p. 244.
38. BIELINIS, A. Pagirta ir prasta giminė. Iš: *Liaudies kultūra*, 1994, Nr. 6, p. 55.
39. VDU ER. B. 1354, p. 105, inf. A. V., g. 1929 m. Rodukos k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė, 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
40. KRIAUNA, A. Kaip bardavosi ir pykdavosi mūsų seneliai. Iš: *Gimtasis kraštas*, 1940, Nr. 3–4, p. 245.
41. VDU ER. B. 1354, p. 89, inf. A. B., g. 1941 m. Dakuškos k., Nedzingės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
42. VDU ER. B. 1354, p. 119, inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
43. VDU ER. B. 1354, p. 76, inf. J. B., g. 1940 m. Puvočių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
44. GUDAVIČIUS, H. *Musteika*. Dzūkijos nacionalinis parkas, 1997, p. 60.
45. Andželikos Lapinskienės daktaro disertacija „Etiketas ir žmonių tarpusavio santykiai Lietuvos kaime XX a.“ VDU, 2005, p. 148.
46. Ten pat, p. 154.
47. KERBELYTĖ, B. Tradicinės bendradavimo formos ir šeimos problemas. Iš: *Liaudies kūryba*. Vilnius, 2002, t. 5, p. 9–12.
48. ČEPIENĖ, I. *Lietuvių etninės kultūros istorija*. Kaunas, 1995, p. 129.
49. LYBERIS, A. *Sinonimų žodynėlis*. Vilnius, 2002, p. 17.
50. VDU ER. B. 1354, p. 3, inf. J. M., g. 1925 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
51. VDU ER. B. 1354, p. 56, inf. Z. K., g. 1936 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
52. VĒLIUS, N. *Kaip atsirado žemė. Lietuvių etiologinės sakmės*. Vilnius, 1986.
53. VDU ER. B. 1354, p. 63, inf. T. J., g. 1949 m. Pakuršenų k., Šiaulių r. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Pelekiškių k., Varėnos r.
54. VDU ER. B. 1354, p. 68, inf. B. J., g. 1962 m. Ilgininkų k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.

55. VDU ER. B. 1354, p. 99, inf. A. B., g. 1940 m. Labalių k., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
56. VDU ER. B. 1354, p. 7, inf. T. J., g. 1925 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
57. VDU ER. B. 1354, p. 125, inf. J. Č., g. 1931 m. Marcinkonių k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
58. VDU ER. B. 1354, p. 105, inf. A.V., g. 1929 m. Rodukos k., Merkinės vls., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
59. VDU ER. B. 1354, p 82, inf. D.V., g. 1944 m. Mardasavo k., Merkinės vlsč., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
60. VDU ER. B. 1354, p 47, inf. A. T., g. 1947 m. Narienmarėje, Rūsijoje. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
61. VDU ER. B. 1354, p. 105, inf. A.V., g. 1929 m. Rodukos k., Merkinės vlsč., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
62. VDU ER. B. 1354, p. 68, inf. B. J., g. 1962 m. Ilgininkų k., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
63. VDU ER. B. 1354, p. 99, inf. A. B., g. 1940 m. Labalių k., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Zakavolių k., Varėnos r.
64. VDU ER. B. 1354, p. 13, inf. O. V., g. 1959 m. Merkinės vienk., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
65. VDU ER. B. 1354, p. 7, inf. J. M., g. 1925 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Subartonių k., Varėnos r.
66. VDU ER. B. 1354, p. 117, inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
67. VDU ER. B. 1354, p. 16, inf. M. L., g. 1956 m. Šiauliucose. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
68. VDU ER. B. 1354, p. 9, inf. O. V., g. 1959 m. Merkinės vienk., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
69. VDU ER. B. 1354, p. 117, inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
70. VDU ER. B. 1354, p. 155, inf. P. P., g. 1947 m. Šilutėje, Klaipėdos apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Zakavolių k., Varėnos r.
71. VDU ER. B. 1354, p. 34, inf. M. T., g. 1984 m. Varėnoje, Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
72. VDU ER. B. 1354, p. 117, inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
73. VDU ER. B. 1354, p. 9, inf. O. V., g. 1959 m. Merkinės vienk., Varėnos r., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007 m. Merkinės mst., Varėnos r.
74. Subartonių k., Varėnos r., inf. Z. K., g. 1934 m. Subartonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2007. VDU EA, b. 1354. Respondentas pabrėžė, kad jo gimtojo kaimo moterys tokius ydū kaip liežuvavimas neturi – apkalbinėja tik marčios „atejūnės“.
75. Marcinkonių k., Varėnos r., inf. J. B., g. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės sen., Alytaus apsk. Užr. E. Buržinskienė 2008. VDU EA, b. 1354.
76. VDU ER. B. 1354, p. 119, inf. J. B., gim. 1967 m. Marcinkonių k., Merkinės vlsč., Alytaus apskr. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Marcinkonių k., Varėnos r.
77. VDU ER. B. 1354, p. 166, inf. M. Č., gim. 1975 m. Vilniuje. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Mardasavo k., Varėnos r.
78. VDU ER. B. 1354, p. 140, inf. L. G., g. 1954 m. Trakuose, Vilniaus r. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Subartonių k., Varėnos r.
79. VDU ER. B. 1354, p. 166, inf. M. Č., g. 1975 m. Vilniuje. Užr. E. Buržinskienė 2008 m. Mardasavo k., Varėnos r.

Communication Culture: Gossip in Dzūkija (mid 20th c. – beginning 21st)

Evelina BURŽINSKIENĖ

This paper is the first attempt to treat slander as an important part of rural community life that reflects particularities of communication in Dzūkija (South East Lithuania). Researching a small community it turned out that Dzūkai enjoyed a collective sense of identity inscribed in a particular way of communication that is slander. The research reveals the structure of slander, its causes and its effects for the members of the community. It is a double edged phenomenon with an obvious downside, but it also performs a functional, protective role that has been influenced by archaic customs and norms of communication.

Several age, social status, education, and cultural level groups that differ in their importance, mobility, life perspective and other parameters can be singled out in the rural community at the researched period of time. Empiric data analysis revealed that the biggest part of the community have retained the patriarchal view over social gender roles and relationships. Families enjoying a good reputation become objects of slander as often as people of low reputation. Dzūkai families still believe in a special power of words. A mother's or a father's words have been and are still believed to be able to decide other people's future.

The research of neighbours' relationships in the 21st century day to day life in Dzūkija National Park villages has revealed that the neighbourhood is highly valued. However, neighbours often slander each other. This kind of slander signifies close, spontaneous relationships between people. They also mean special attention given to a person living close by. Conflicts would most often be caused by envy. Thus, the economic situation in 21st century Lithuania that is influenced by returning of the land and the after-effects of sovietisation is an important factor.

Traditional Dzūkija village culture had clearly set stereotypes of same and others. Such a system of judging people is still in use. Inhabitants of one village often slander the inhabitants of another village, calling them names. Villages still enjoy different statuses based on a positive or negative reputation it enjoys. The material collected for the research testifies to a very special way the native inhabitants of Dzūkija villages interact with "užeivai" (visitors), that is people who have come there to live from other neighbourhoods. The strangers are harshly slandered, ignored and isolated until their behaviour and attitude becomes similar to that of the natives.

Zakavolių k., Merkinės sen., LT-65336 Varėnos r,
el. p.kreve@walla.com

Gauta 2008-10-24, įteikta spaudai 2008-12-02

Hermanno Huffzigerio sudarytas Rytų Prūsijos šokių leidinys

Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen

Vidmantas MAČIULSKIS

Straipsnio objektas – Hermanno Huffzigerio leidinys „Šokių ratelis. Seni ir nauji šokiai iš Rytų Prūsijos“ (*Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen*). Tikslas – pristatyti H. Huffzigerio surinktų ir išleistų XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos liaudies šokių leidinį „Šokių ratelis. Seni ir nauji šokiai iš Rytų Prūsijos“, aptarti jo pasirodymo aplinkybes ir priežastis, apžvelgti leidinio sandarą, šokių užrašymo vietovią, muzikos ir šokių paskirties ypatumus. Metodai – aprašomasis, lyginamasis, kartografavimo bei apibendrinimo. Išvada – H. Huffzigerio šokių leidinys yra svarbus ne tik Rytų Prūsijos etninio paveldo tyrinėtojams, bet ir lietuvinių šokio tyrejams bei choreografsams kūrėjams.

Prasminiai žodžiai: Rytų Prūsija, Rytprūsių liaudies šokiai.

Įvadas

XIX–XX a. pradžios Rytų Prūsijos istorijos, etnografijos, tautosakos ir kalbos tyrinėjimais rūpinosi tuo metu veikusios vokiečių ir lietuvių mokslo draugijos: 1879 m. Tilžėje įsteigta „Lietuvių literatūros draugija“ („Lithauische Litterarische Gesellschaft“)¹ bei lietuvinių kultūros, švietimo, spaudos draugija, veikusi 1901–1905 metais Tilžėje, 1910 m. Klaipėdoje.² Tų draugijų tikslas buvo lituanistinės medžiagos rinkimas, tyrinėjimas ir skelbimas. 1829–1845 metais Karaliaučiuje leidžiamame periodiniame leidinyje „Preussische Provinzial-Blätter“ (nuo 1846 m. iki 1864 m. ėjusime jau kiek pakeistu pavadinimu „Neue Preussische Provinzial-Blätter“) buvo spausdintami mokslinio bei populiaraus pobūdžio straipsniai apie Rytų Prūsijos politinį gyvenimą, vokiečių ir lietuvių santykius, aprašoma lietuvinių būtis ir papročiai. Šiuose leidiniuose Prūsijos lietuvių liaudies dainų melodijų ir žaidimų užrašymus skelbė garsus vokiečių kalbininkas, archeologas, Karaliaučiaus universiteto profesorius Adalbertas Bezzengeris.³ Įdomios informacijos apie lietuvinių gyvenseną, vestuves ir darbo šventes, jose matytus šokius ir to meto lietuvinių šokimo būdą galima aptikti to meto Tilžės gimnazijos lietuvių kalbos mokytojo Eduardo Gisevijaus reportažuose.⁴

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui šių mokslo

draugijų veikla nutrūko, tačiau XX a. trečiajame dešimtmečyje vėl imta domėtis nykstančia Rytų Prūsijos istorija, etnografija, liaudies kultūra. Tuo metu pasirodė vokiečių liaudies dainų ir šokių rinkiniai.⁵ Didesniuose miestuose – Įsrutuje (Insterburg), Gumbinėje (Gumbinnen), Klaipėdoje (Memel) – susiburia liaudies šokių grupės, kurios renka ir platina visuomenėje Rytų Prūsijos liaudies šokius. Vienas iš tokų tyrejų buvo Hermannas Huffzigeris, XX a. pradžioje gyvenęs ir dirbęs Gumbinėje.

H. Huffzigerio sudarytas Rytų Prūsijos XIX a. pabaigos – XX a. pradžios liaudies šokių leidinys „Šokių ratelis. Seni ir nauji šokiai iš Rytų Prūsijos“ (*Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen*), išleistas 1930 m. Leipcige⁶ (jo pakartotinis ir papildytas leidimas

išejo 1953 m. Frankfurte prie Maino),⁷ beveik visai nežinomas Lietuvos etnografijos ir liaudies šokio tyrėjams. Leidinys įdomus tuo, kad jo medžiaga surinkta Rytų Prūsijoje, kurioje, pasak lenkų demografo Leszko Belzyto, apie 1861 m. lietuviškai dar kalbėjo apie 171 500 žmonių (daugiausia Tilžės, Gumbinės, Geldapės, Įsruties, Darkiemio apylinkėse).⁸ XX a. pradžioje daugelis Rytų Prūsijos vietovardžių bylojo, kas buvo senieji krašto šeimininkai (pavyzdžiui, neabejotinai baltiškos kilmės gyvenviečių ir miestų pavadinimai Aukšttagiriai, Baičiai, Įsrutis, Gumbinė, Kraupiškis).⁹

Rytų Prūsijos kraštas buvo sutelkės kelių kultūrų dėmenis. Nuo senų laikų jis buvo daugiakalbis, ilgus amžius tame greita vyravusios vokiškos kultūros tarpo lietuviška, mozūriška, o Kuršių nerijoje ir einant toliau pajuuri Kuršo link – kuršiška kultūra. Dažnai Rytų Prūsijos miestelio ar kaimo gyventojas buvo dvikalbis, jo dvasiniame pasaulyje buvo persimaišę ir įvairiai rūsiai susiję senieji lietuviški ir anieems laikams modernūs bei madangi vokiški elementai. Dar XIX a. viduryje žurnalistas Otto Glagau, keliaudamas per Rytprūsius, rašė: „Kaip ir vokiečiai, lietuvininkai šoka valsą ir gallopą, tustepą ir škotą; jie ir juda šokdami kaip vokiečiai, tik su kai-mietišku nerangumu“.¹⁰ Pasak Egidijaus Bacevičiaus, bandymų išsaugoti lietuviškumą metais daugiau buvo vertinamas lietuviškas dėmuo, o mišrusis paveldas buvo nepelnyta nuvertinamas, nes manyta, kad tai naujadarai, svetimybės, kurie šiame krašte nėra autentiški.¹¹ Tad iki šių dienų išliko tik fragmentiška anuomet gausaus mišriojo Rytprūsių choreografinio palikimo dalis.

Po Antrojo pasaulinio karo Rytų Prūsija buvo padalyta į tris dalis: Lenkijai priskirtos Unguros, Geldapės ir Žydkiemio apylinkės, Klaipėdos kraštas buvo prijungtas prie Lietuvos, o pagrindinė ir didžiausia, labiausiai nuo lietuvių ir kitų kultūrų nutolusi ir mažiausiai plačiajai visuomenei žinoma Rytų Prūsijos dalis atiteko Rusijai ir tapo Kaliningrado sritimi.

Išvykus vietiniams Rytprūsių gyventojams (tiksliau, juos išvarius okupacinei sovietinei armijai) pasikeitė ir etninės kultūros klasas. Buvo sunaikintas arba savaimėnyko (ir toliau nyksta) prūsų ir lietuvininkų, taip pat ir vokiečių kultūrų paveldas.

Šios aplinkybės paskatino atidžiau pažvelgti į H. Huffzigerio šokių aprašų leidinį ir kiek papildyti prarastą Rytų Prūsijos etnologijos tyrimų dalį bei pridėti prie gilesnio ir platesnio Rytų Prūsijos lietuvininkų šokių pažinimo.

H. Huffzigerio naudoti šaltiniai

Sudarinėdamas „Šokių ratelio“ leidinį, H. Huffzigeris naudojosi rankraštine medžiaga ir spaustintais leidiniais.

Rankraštinė medžiaga – tai jo paties užrašyti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Rytų Prūsijos liaudies šokiai bei Erminios v. Olsers-Batocki ir Lisos Hermann Treike iš Karaliaučiaus surinkta etnografinė Rytų Prūsijos medžiaga.

Leidinio II tomo įvadiniame skyriuje paminėtos Marienburgo liaudiškų šokių ratelio vadovės Gertrūdos Urnau bei Sopoto (Zoppoto) fizinio lavinimo mokytojos Evos Zwickel pavardės; šios moterys pateikė nuorodas ir prisidėjo parengiant kelis Rytprūsių šokius.

Spausdinti leidiniai – tai keli šokiai, perspausdinti iš 1927 m. Karaliaučiuje Reinhardo Leibrando išleisto rinkinio „Rytų Prūsijos žvejų šokiai“,¹² Helmso Blasche šokių leidinio „Bunten tanz“¹³ ir 1925 m. Hamburge Otto Ilmbrechto išleisto leidinio „Vestfalijos šokiai“.¹⁴ Abiejų „Šokių ratelio“ tomų įvaduose šie autoriai bei jų darbai buvo pristatyti ir gana plačiai apibūdinti. Prie kiekvieno šokio aprašymo nurodomas pateikėjas arba šaltinis, kuriuo naudojosi pateikėjas. Be to, pažymima, kokiam dar leidinyje šokio aprašas buvo išspausdintas.

Šokių leidinio sandara

H. Huffzigerio sudarytas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos liaudies šokių leidinys „Šokių ratelis“. Seni ir nauji šokiai iš Rytų Prūsijos“ susideda iš dvių tomų. Šokių muziką leidiniams parengė Fritzas Axenfeldas.

Pirmajame leidinio tome spaustinama 17 senų ir 10 naujų šokių, o antrajame – 21 senas ir 11 naujų Rytų Prūsijos šokių. Iš viso abiejuose leidinio tomuose išspausdinti 38 seni ir 21 naujas Rytų Prūsijos liaudies šokis.

Seni šokiai, autoriaus teigimu, buvo šokami XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje ir užrašyti Rytų Prūsijoje, todėl juos reikėtų laikyti autentiškais XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos šokiais.

Naujais šokiais autorius vadina sukurtus ar perkurtus liaudiškus šokius, kurie rėmėsi Rytų Prūsijos liaudies šokių pavyzdžiais; jie H. Huffzigerio buvo sukurti tuo metu Rytų Prūsijoje – Gumbinės, Įsruties, Tilžės, Ragainės, Klaipėdos miestuose – gyvavusioms šokių grupėms.

Visi pateikti šokių aprašymai išspausdinti vokiečių kalba gotišku šriftu. Kai kurių šokių tekstai užrašyti vokiečių žemaičių tarme. Prie kiekvieno liaudies šokio pateiktos natos ir šokio metrika, joje nurodomi pateikėjo duomenys, šokio gyvavimo vieta ir šokio pateikimo laikas. Leidinių pabaigoje atskirai aprašomi šokiuose naudojami pagrindiniai žingsniai, susikabinimai ir šokių figūros.

Leidinio pirmojo tomo įvadiniame pristatyme H. Huffzigeris nurodė savo darbo tikslą – surinkti ir pertekli jau nykstantį XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytprūsių liaudies šokio paveldą ir taip skatinti jaunimą vėl sugrįžti prie protėvių šaknų.

Pirmajame tome sudėti šokiai, kuriuos H. Huffzigeris rinko ir pritaikė Gumbinės šokių būreliai. Pasak autoriaus, per jų pasirodymus seniems šio krašto gyventojams atgydavo prisiminimai apie jaunystės laikus, taip pat ir apie vieną ar kitą šokį, kurį jie tais laikais dar kartais patys šokdavo arba prisimindavo girdėjė iš savo protėvių.¹⁵ Iš tokių atsiminimų šaltinių užrašyti pirmieji aštuančios šio rinkinio šokiai: „Trių velnių šokis“ (Drei Deiwelstanz), „Gronau polka“ (Gronau polka), „Kulnas ir pirštai“ (Hack und Zeh), „Notangos polka“ (Natanger polka), „Žvejų šokis“ (Neusährscher), „Varnų šokis“ (Rabentanz), „Polka trepsint“ (Stampf-polka), „Kojinių šokis“ (Strümpftanz).

Toliau rinkinyje spausdinami nauji, H. Huffzigerio sukurti Rytprūsių liaudies šokiai: „Margas valsas“ (Bunter Walzer), „Buyliner mazurka“ (Buyliner Mazurka), „Eitkūnų ribinis“ (Eydkuhner Grenztanz), „Ikastasis“ (Der Freidige), „Gumbinės šokis“ (Gumbinner), „Nauja polka“ (Neue polka), „Tilžės kraštiečių šokis“ (Der Tilsiter). Pasak H. Huffzigerio, šie šokiai iš naujo sukurti ir prie jų kūrimo daug prisdėjo Gumbinės šokių grupės dalyviai. Be abejio, jie negalėjo pretenduoti į autentišką šokių aprašymus, tačiau kai kurių šiu šokių metrikose pažymėta ju užrašymo vieta ir pateikėjai, todėl galima daryti prieplaidą, kad juos kuriant buvo panaudoti šiame krašte gyvavusių liaudies šokių žingsniai ir figūros.

Antrajame leidinio tome spausdinami 21 senas ir 11 naujų Rytų Prūsijos liaudies šokiai. Jo pradžios dvieluose skyriuose – „Liaudies šokis Rytprūsių liaudies papročiuose“ ir „Seni Rytprūsių Užgavenių papročiai“ – fragmentai aprašomi senieji Rytų Prūsijos papročiai.¹⁶

Pirmajame „Šokių ratelio“ leidinio tome H. Huffzigeris visai mažai užsimena apie šokių istorijas, o antrajame tome apie kiekvieną šokį pateikia daug daugiau žinių. Jame galima rasti paralelių su XIX a. pabaigoje Christiano Bartscho išleistu „Dainų balsų“¹⁷ leidiniu, kurio pabaigos pastabų skyriuose yra nemažai paaiškinimų apie dainų specifiką, svarbių etnografinių ir folklorinių žinių.

H. Huffzigerio užrašytų šokių istorines-etnografines pastabas pateikiame netaisytas, nes norėjome kuo tiksliau perteikti autoriaus mintis.¹⁸

„Alemanda“ (Allemande – Deutscher Tanz), kuri reiškia „Vokiškas šokis“ („Deutscher Tanz“), siekia XVII a. pabaigos laikus. Nuo tada ji pateko į liaudies akiratį ir Notangoje buvo šokama iki XIX šimtmečio penktoko dešimtmečio. Ar joje išlikę judesiai, sukimas ratu ir bėgimas aplink yra susiję su žmonių veikla (su girnapusių sukimu malūne arba su jūreivių vėliavos mosikavimu), autorius negalėjo pasakyti.

„Šokis su šluota“ (Der Besentanz) priklauso seniausiems šokiams. Tai buvo derliaus padėkos šventės pabaigos šokis, vadinas „paskutiniu šokiu“. Šluota buvo

naudojama tam, kad pabaigoje būtu iššluojama prie menė. Šokis iki XIX šimtmečio pabaigos buvo populiarus Notangoje.

„Suktinė polka“ (Die Dreh-Polka) buvo žinoma rytinėje ribinėje srityje XIX ir XX šimtmečių sandūroje. Ją visada šokdavo derliaus padėkos šventėse.

„Užgavenių šokis“ (Der Fasteltanz) Notangoje šoktas iki Pirmojo pasaulinio karo, ypač Taravoje ir jos apylinkėse.

„Lėtas valsas“ (Gemütlichkeitwalzer) Rytprūsiuose išsikovojo pripažinimą prieškario metais. Jis priklau so šokiams, kurie yra tapę tautos turtu.

„Grūstinė lėkštė“ (Grötketeller) imta šokti nuo XIX a. pradžios. Primena „Drugelio šokį“ („Schmetterlingstanz“), kuris aprašytas Helmsso Blasche knygos „Bunten tanz“¹⁹ antrajame tome.

„Kulnas ir pirštai“ (Hack und Zeh). Tai XX a. pradžios šokis. Galėjo būti vienas iš šokių, kurie buvo paplitę ir tarp vokiečių. Šiandieninis [tuometinis – V. M.] jaunimas jį taip pat mėgsta.

„Haidukų šokis“ (Der Heiduckentanz). Ji į Rytprūsius bus atnešę haidukai (vengrų husarai). Nuo Napoleono laikų jie laikėsi Notangoje – net iki XIX šimtmečio septintojo dešimtmečio.

„Vestuvių šokis“ (Der Hochzeitstanz). Apie jo savitumą liudija jau pats šokio pavadinimas. Iš kokio laikotarpio jis yra kilęs, nebegalima nustatyti, bet galima irodyti, kad XIX šimtmečio aštuntajame dešimtmetyje Semboje jis papuošdavo vestuves.

„Polka šokinėjant“ (Hupf-Polka) buvo paplitusi vienoje Rytų Prūsijoje. XIX šimtmečio aštuntajame dešimtmetyje ji dar buvo bendrojo Rytprūsių šokių turto dalis.

„Kamsolės šokis“ (Kamsoltanz). Šoktas iki Pirmojo pasaulinio karo. „Aš pats [H. Huffzigeris – V. M.] jį šokau pirmajame XX šimtmečio dešimtmetyje, tik ne Rytprūsiuose, bet pietiniame Harce.“ Iš to galima manyti, kad jis buvo žinomas ir kitose Vokietijos srityse. O. Ilmbrechtas rinkinyje „Vestfalijos gimtinės šokiai“²⁰ („Westfälische Heimattanze“) pateikia jį kaip seną Vestfalijos²¹ šokį.

„Verpstės šokis“ (Der Kunkeltanz). Taip pat žinomas kaip „Doppelanz“ ir „Macketanz“. Tai tikras senas Rytų Prūsijos vestuvių šokis, kuris buvo šokamas perdudant verpstę sutuoktinį porai. Apie 1900 m. Notangoje kiekviena moteris ir mergina į kaimynų namus, kuriuose būdavo ratelis, nusinešdavo vilnų ir verpimo kėdę. Iš čia ir „Verpstės šokis“.

„Linksmojoji polka“ (Lustige Polka). Iki Pirmojo pasaulinio karo ji buvo šokama Notangoje.

„Erzinimo šokis“ (Necktanz) – senesnis šokis nei „Linksmojoji polka“. Jis galėjo būti žinomas jau pirmojoje XIX šimtmečio pusėje ir Rytprūsiuose buvo šokamas dar iki XX šimtmečio pradžios.

„Keptuvių taisytojas“ (Pfannenflicker) taip pat turėt būti priskiriamas XIX a. pabaigai. Šokio tekstas priklauso kareiviu dainoms.

„Greitas valsas su niuksu“ (Der Raschwalzer mit dem Rucks) kilęs iš senesniųjų laikų. Ši šokį Notangoje šoko dar XIX šimtmečio septintajame dešimtmetyje.

„Kurpiaus polka“ (Schauster Polka) – senas, vals tiečių mėgtas šokis, kuris galėjo priklausyti Užgavenių šokų grupei. O. Ilmbrechtas knygoje „Vestfalijos šokiai“ („Westfälischen Tänze“) pateikė šokį „Kurpius šotiškai“ („Schauster-Schottisch“).

„Šokis trepsint“ (Trampeltanz) – tai senas, valstiečių mėgtas šokis. Jis apie 1880 m. buvo šokamas Sembuje. Jį šoko ir žvejai, nes jų batai, kaip ir klumpės, tikdavo šokui.

„Guodejas“ (Der Tröster) – senas valsas, turbūt „Erzinimo šokio“ (Der Necktanz) amžininkas (XIX a. pabaiga). Notangoje jis iki XX šimtmečio pradžios priklausė šokio lobynui.²²

Rinkinyje spausdinama dar 11 naujų Rytų Prūsijos šokų: „Dancigo aštuonetais“ (Danzinger Achter), „Darkeimio valsas“ (Darkehmer Walzer), „Heiligenbeiler keturkinkis“ (Heiligenbeiler Viergespann), „Insterburgo keturkinkis“ (Insterburger Viergespann), „Marienburgo pilies šokis“ (Marienburger Schlosstanz), „Memelio keturkinkis“ (Memeler Viergespann), „Rytų krašto keturkinkis“ (Ostländisches Viergespann), „Prūsiškas Yluvos keturkinkis“ (Preussisch Eylauer Viergespann), „Ragainės keturkinkis“ (Ragniter Viergespann), „Baigiamasis akordas“ (Ausklang), „Paskutinis šokis“ (Der Kehraus). Šokiai sukurti tuo metu gyvavusioms Isručio, Klaipėdos, Ragainės miestų liaudies šokų grupėms.

Šokių metrikos

Kiekvieno šokio aprašo pabaigoje fiksuojama šokio metrika: šokio pateikėjas, vieta ir laikas. Daugelyje šokų metrikų pažymėtos tik pateikėjų pavardės, gyvenamoji ar šokio užrašymo vieta. Visiškai nutylima, iš kur pateikėjai kilę, kokios jie tautybės. Tai gana didelis leidinio trūkumas, neleidžiantis tiksliau nustatyti šokų parplitimo vietovių, pateikėjų tautybių. Tačiau H. Huffzigerio Rytų Prūsijos šokų leidinys „Šokių ratelis“ buvo vienas iš pirmųjų XX a. trečiajame dešimtmetyje Rytų Prūsijoje išleistų etnografinių leidinių, kuriuose spausdinamos šokų metrikos: nuorodos apie pateikėjus, šokio gyvavimo vietą ir pateikimo laiką. XX a. pradžioje Lietuvoje leistuose analogiškuose liaudies šokų leidiniuose, pavyzdžiui, Mato Grigonio „200 žaidimų kambarje ir tyrame ore“,²³ jokių šokų metrikų nėra. Tod iš H. Huffzigerio sudaryto šokų leidinio nors ir negausių statistinių duomenų galima daryti tam tikras prielaidas. Antai „Varnų šokio“ (Rabentanz) ir „Kojinių šokio“

(Strümpftanz) metrikose pažymima, kad juos 1928 m. pateikė dvarininkas Job. Kubillus, gyvenęs Gerviškiemiuose (Gerwischkehmen), Gumbinės apskrityje. Suprantama, tiksliai pasakyti, kokios tautybės buvo pateikėjas, neįmanoma, bet iš pavardės galima išarti, kad pateikėjas galėjo turėti lietuviškų šaknų. Kitų šokių metrikose užfiksuotos mokytojų Fritzo Kurlenskio iš Eitkūnų (Eydtkuhn), Bruno Pfau iš Geldapės (Goldapper), Fritzo Pfau iš Dubininkų (Dubeningken), Willio Botho iš Dancigo (Danzing), Andreso Hoferio iš Žvirgždėnų (Schwirgsden), taip pat vyr. inspektorius Wawrezyno ir Karlo Koettlitzo iš Laukininkų (Launingken) pavardės. Daugelis iš jų – buvę mokytojai, bažnytinė chorų vadovai, dvarų inspektorai – šio krašto inteligentai, kurie domėjos savo krašto kultūra, buvo susipažinę su muzikos raštu ir galėjo gana tiksliai perteikti liaudies žmonių atmintyje gyvavusių šokų medžiagą.

Antrajame leidinio tome net trylikos šokų metrikose paminėtos Lisa Hermann Treike ir Erminia v. Olsers-Batocki. Matyti, kad sudarydamas šį leidinį H. Huffzigeris naudojo minėtų pateikėjų sukauptą Rytų Prūsijos etnografinę medžiagą.

Šokų užrašymo vietas skirtinos. Pirmojo leidinio tomo įvadiname skyriuje H. Huffzigeris pabrėžia, kad visi jo surinkti pirmieji šokiai buvo užrašyti Gumbinės apskrityje. Pasak autoriaus, rinkti medžiagą buvę nelengva, nes žmonių, galinčių pateikti duomenų apie senuosius Rytprūsių krašto papročius, kiekvienais metais vis mažėjo ir esą daugeliu atvejų senoliai nelabai pasitikėjaunaja karta ir savo žinias apie senuosius papročius geriau nusinešą į kapus, negu dėl nesuprattingos kritikos tai leidžią išniekinti²⁴.

H. Huffzigerio Rytų Prūsijos užrašytų šokų vietoves identifikavome naudodamiesi Mažosios Lietuvos vietovardžių tyrinėjimais: Angerburg – Angerupė, Allenburg – Alna, Buylion – Buliai, Darkehmen – Darkiemis, Danzing – Dancigas, Dubeningken – Dubininkai, Eydtkuhn – Eitkūnai, Eylau – Ylava, Gerwischkehmen – Gerviškiemis, Goldap – Geldapė, Gumbinnen – Gumbinė, Insterburg – Isruttis, Samland – Semba, Tilsit – Tilžė, Tharau – Tarava, Kulligkehmer – Kulikiemis, Königsberg – Karaliaučius, Labiau – Labguva, Launingken – Launinkai, Medenau – Medinava, Memel – Klaipėda, Ragnit – Ragainė, Schwirgsden – Žvirgždėnai.²⁵

Pirmajame leidinio tome daugiausia šokų (8) užrašyta Gumbinės, Geldapės, Darkiemio apylinkėse. Po du šokius yra užrašyta iš Notangos, Sembos ir Mozūrijos²⁶ žemėlių. Trijų šokų metrikose minima Pomeranija²⁷ (1 lentelė).

Keturių naujų šokų metrikose nepažymėta nei vieta, nei pateikėjas, tik rašoma, kad šie šokiai buvo sukurti Eitkūnų, Tilžės, Gumbinės liaudies šokų grupėse.

1 lentelė. Pirmojo leidinio tomo šokių užrašymo vietovės.

Šokiai	Gumbinės – Geldapės apskritys	Dancingas	Notanga	Semba	Pomeranija	Mozūrija	Néra	Iš viso
Seni šokiai	6	2	2	2	3	2	–	17
Nauji šokiai	2	–	1	–	–	3	4	10
Iš viso	8	2	3	2	3	5	4	27

2 lentelė. Antrojo leidinio tomo šokių užrašymo vietovės

Šokiai	Gumbinės ir Geldapės apskritys	Dancingas	Notanga	Semba	Mozūrija	Šiaurinė Rytų Prūsija	Rytų Prūsija	Néra	Iš viso
Seni šokiai	4	–	11	2	1	–	2	1	21
Nauji šokiai	2	1	–	–	–	2	–	6	11
Iš viso	6	1	11	2	1	2	2	7	32

Pagal užrašymo vietoves šokiai sugrupuoti 1 lentelėje.

Antrajame leidinio tome 11 šokių pateikta iš Notangos, 6 šokiai iš Gumbinės ir Geldapės apskričių, 2 šokiai iš Sembos ir Rytų Prūsijos (2 lentelė). Tačiau šiame tome jau nenurodoma tikslis šokio užrašymo vieta, tik pažymima regionas arba platesnė vietovė, kurioje jie buvo šokami, pavyzdžiui, Notanga, Semba, Mozūrija. Prie septynių šokių pateikimo vieta iš viso nenurodyta, tik pažymėta, kad šokiai užrašyti Rytų Prūsijoje. (2 lentelė)

Aprašydamas Rytų Prūsijos šokius, H. Huffzigeris prie kai kurių nurodo, kokiam kraštui ar sričiai jie priklauso. Pavyzdžiui, bendriems vokiečių šokiams priskiria „Alemandą“ (Allemande – Deutscher Tanz), „Lėtą valsą“ (Gemütlichkeitwalzer), „Kamsolės šoki“ (Kamsoltanz), „Gudėją“ (Der Tröster). Prie kitų nurodytas tik etninis regionas, pavyzdžiui, „Gronau polka“ (Gronau Polka) – Pomeranija, „Polka trepsint“ (Stampf Polka) – Mozūrija. Apie lietuvišką šokį

3 lentelė. Šokių melodijų metrai.

Muzikos metras	2/4	3/4	4/4	Mišrus metras	Iš viso
I dalis Seni šokiai	11	4	2	–	17
Nauji šokiai	2	5	2	1	10
II dalis Seni šokiai	12	4	1	4	21
Nauji šokiai	6	3	1	1	11
Iš viso	31	16	6	6	59

kilmę autorius neužsimena, – tai suprantama, nes tuo laikotarpiu (1923–1939 metais) visoje Vokietijoje ir Rytų Prūsijoje buvo kilę nepasitenkinimas dėl Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos.

H. Huffzigerio užrašytu Rytų Prūsijos šokių vietovės sužymėtos kartografiniam paveiksle (1 pav.).

Daugiausia šokių užrašyta Gumbinės ir Geldapės apylinkėse, kuriose dar XX a. pradžioje gyveno nemažai lietuvininkų (1 pav.). Žvirgždėnų,

Bulių, Launininkų, Kulikiemio, Dubininkų gyvenviečių pavadinimai byloja apie jose gyvenusius lietuvius. H. Huffzigerio Rytų Prūsijos šokių leidiniai svarbūs tuo, kad yra paskutiniai to laikotarpio šių vietovių etnografinių tyrinėjimų pavyzdžiai, leidžiantys susipažinti su jau išnykusiu Rytų Prūsijos etniniu paveldu.

Šokių užrašymo laikas žymimas šokio aprašymo pabaigoje, šalia pateikėjo ir užrašymo vietovės. Pirmojo tomo šokių užrašymo laikas apima 1927–1930 metus, antrajame (papildytame leidime) laikas žymimas ne prie visų šokių, o tik prie sukurtų 1930–1933 metais.

Šokių muzikos ir dainuojamųjų tekstu ypatumai

Leidiniuose pateiktos šokių gaidos užrašytose ypač tvarkingai, nurodyti muzikos tempai, dinamikos ženklai.

2 pav. Kulnas ir pirštai (Hack und Zeh).

3 pav. Polka šokinėjant (Hupf Polka).

4 pav. Haidukų šokis (Heiduckentanz).

Tai byloja apie gerą H. Huffzigerio muzikos rašto išmanymą; tai padėjo tiksliai perteikti tada atliekamų šokių nuotaiką. Šokių muziką aprašyti H. Huffzigerui labiausiai padėjo Erminia v. Olsers-Batocki ir Hermannas Treike. Hermannas Treike su savo smuiku buvo nenuilstantis šokių muzikos griežikas. Jis savo smuiko tol nepaleisdavo iš rankų, kol H. Huffzigeris melodijos neužrašydavo ant popieriaus. „Kaip melodijos buvo sugroto, taip aš jas ir užrašiau“,²⁸ – įvadiniamė skyriuje prisipažista pats H. Huffzigeris. Fortepijoninės šokių muzikos melodijas leidiniams prietaikė Fritzas Axenfeldas.

Prie muzikos užrašymų dažniausiai nurodyta tik platesnė vietovė, pavyzdžiui, Notanga, Rytų Prūsija, Semba. Prie naujų šokių kartais pateikiama ir muzikos autorius H. Huffzigerio pavardė. Kitais atvejais, pasak autoriaus, šokių melodijas perteikė šokių pateikėjai. (2, 3, 4 pav.)

H. Huffzigerio surinktų ir aprašytų XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos šokių muzikoje vyrava 2/4 metras (2–3 pav.). Iš 3 lentelės matyti, kad iš 38 senų ir 21 naujo šokio net 31 šokio muzika yra 2/4 metro (t.y. 53 proc. visų kūrinių). Šokių, kurių muzikos metras – 3/4, yra 16 (27 proc. visų kūrinių). Mišraus muzikos metro arba 4/4 – po 6 (tai sudaro 10 proc. visų kūrinių). (3 lentelė)

Prie 30 šokių užrašyti dainuojamieji šokių tekstai. Dažnai pažymima, kad tekstai sukurti vėliau, norint šokius išplėtoti. Prie keleto tekstu nurodyta šio krašto poetės Lisos Treike pavardė leidžia manyti, kad ji prisidėjo prie daugelio tekstu išvystymo. Daugelis šokių tekstu užrašyti vietine vokiečių žemaičių tarme, kuriuos H. Huffzigerui padėjo iššifruoti Hitzigrathas iš Eitkūnų. Todėl šie Rytų Prūsijos šokių leidiniai gali būti įdomūs ir naudingi Rytpėruisių tarmių tyrinėtojams.

Leidinio autorius H. Huffzigeris įvadiniamė skyriuje pastebi, kad kalbos variantosena Rytų Prūsijoje buvo skirtinga. Dėl to nestebina, kad tai išryškėjo ir šokių pavadinimuose bei dainuojamuose šokių tekstuose. „Jei vietoj žodžio „wollen“ Sembos tarme buvo sakoma „wille“, o Notangos „wolle“, lygiai taip pat ir atskirų šokių forma neretai viena nuo kitos skyrėsi, nors ir nežymiai. Atskirais

atvejais kartais keitėsi netgi šokių pavadinimai, tai įrodo, pavyzdžiu, „Greitas valsas su niuksu“ („Raschwalzer mit dem Rucks“) iš Notangos, kuris Semboje buvo žinomas kaip „Keturių ratelių šokis su postūmiu“ („Vierturiger mit dem Stoss“). Taip ir kalbos vartosenoje – Kryžpolkės („Die Kreuzpolka“) tekste vienoje vietovėje buvo dainuojama: „Siehst em nich, durt kemmt er...“ („Ar nematote, ten jis ateina...“), o kitoje vietovėje dainavo: „Siehst de nuscht, nu kämmta...“ („Ar nematai, dabar ateina“) ir t.t.²⁹

Kai kurių šokių – „Šokio su lélé“ (Kunkeltanz) ir „Vestuvių šokio“ (Hochzeitstanz) – tekstai atspindi seniau gyvavusių apeiginę šokių paskirtį. Juose galima įžvelgti senovinių apeigų liekanų: nuotakos pasirinkimą, kraičio ruošimą, išėjimą į svečią šalį. Matyt, daugelis apeiginių šokių tekstu išsirutuliojo iš liaudies ratelių, kuriuose dainuojamojos teksto ir judesio sintezė buvo ypač svarbi. Ilgainiui daugelis apeiginių veiksmų nuojo užmarštin, ir tik šokių dainuojamujų tekstu likučiai primena buvusią šių šokių apeiginę paskirtį.

Visi tekstai pateikiami šokių aprašymu pabaigoje, o ne kartu su šokių muzikos natomis. Tai gana rintas trūkumas norint tiksliai perteikti šokio muzikos ir teksto santykį.

Šokių choreografijos dėsnингumai

Leidinyje naudojama žodinė-grafinė³⁰ aprašymo forma: jos atveju šokio žingsniai, judesiai, šokio figūros aprašomos raštu, o šokio piešiniai vaizduojami sutartiniu ženklu. Pradžioje pateikiamas šokio muzika, vėliau taktais ir šokio dalimis išdėstomas detalus šokio aprašymas. Leidinių pabaigoje aprašomi pagrindiniai šokių žingsniai, susikabinimai bei dažniausios šokio figūros. Tai padeda greitai ir lengvai rekonstruoti aprašytą žingsnį ar judesį.

Daugiausia šokiai – poriniai, atliekami sustojus ratu, puslankiu ar į linijas. Užrašyta ir keletas mišrių šokių, kuriuos atlieka 2 vaikinai ir 1 mergina arba atvirkščiai. Tai „Trių velnių šokis“ (Drei Deiwelstanz), „Reino kraštiečių šokis po tris“ (Rheinländertanz zu Dreien). Prie jų taip pat priskirtinas trijų porų šokis „Haidukai“ (Heiduckentanz), užrašytas Notangoje. Tokiu pat pavadinimu dar XVII a. Rytų Prūsijoje matytą šokį yra aprašeš ir Matas Pretorius.³¹ Tik jo aprašytais šokį atlieka vien vaikinai, o H. Huffzigerio užrašytą – 3 poros.

Šokio forma ir žaidybos elementais išsiskiria „Varunu šokis“ (Rabentanz) (pateikė Job. Kubillus 1928 m. Gerviškiemyje, Gumbinės apskrityje). Šokis primena seniau gyvavusį imitacinį žaidimą, kurio metu šokėjai kūno ir rankų judesiais vaizduoja varnų vaikščiojimą ir jų peštynes.

Choreografiniu piešiniu išsiskiria „Vestuvių šokis“

(Hochzeitstanz), kurį pateikė Erminia v. Olsers-Batocki iš Karaliaučiaus. Šokis atliekamas sustojus dviem eilėmis, tame dalyvauja ir solistų – jaunuųjų para.

Nauju šokių formos ir judesiai jau yra labiau išplėtoti ir pritaikyti gausesniams atlikėjų kiekiui. Juose vyrauja šokio forma sustojus kryžmai *contre-dance*³² (priešpriesinė šokis). Tai šokiai „Įsruties keturkinkis“ (Insterburger Viergespann), „Memelio keturkinkis“ (Memeler Viergespann), „Prūsiškas Ylavos keturkinkis“ (Preussisch Eylauer Viergespann). Šokių judesių ir formos parastumu išsiskiria „Eitkūnų ribinis“ (Eydtkuhner Grenztanz), „Gumbinės šokis“ (Gumbinner), „Tilžės kraštiečių šokis“ (Der Tilsiter). Nors šie šokiai H. Huffzigerio sukurti tuo metu gyvavusioms Rytų Prūsijos liaudies šokių grupėms, tačiau juose galima aptikti XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Rytų Prūsijoje gyvavusių šokių žingsnių ir figūrų elementų; tai gali padėti toliau tiriant Rytų Prūsijos ir Mažosios Lietuvos lietuvininkų liaudies šokius ir pasitarnauti choreografams kūrėjams.

Šokiai Rytų Prūsijos papročiuose

Rytų Prūsijos liaudies papročių tyrimams ypač svarbūs H. Huffzigerio „Šokių ratelio“ II tomo įvadiniai skyriai – „Liaudies šokis Rytprūsių liaudies papročiuose“ ir „Senieji Rytprūsių Užgavėnių papročiai“. Tai neįkainojama medžiaga jau užgesusio Rytų Prūsijos etninio paveldo tyrimams. Šią medžiagą H. Huffzigeriu pateikė Lisa Treike.

Pirmajame skyriuje gana plačiai aprašomi Rytprūsių vestuvių papročiai, derliaus šventės ir amatininkų susibūrimai. Lisos Treike Rytų Prūsijos vestuvių apraše pateikiamas merginų ir jaunamartės, taip pat vėliau po jų jaunojo atliekami šokiai. Nuotaka po šokio vietoj vainiko gaudavo kepuraitę (gaubtą), o jaunikis – kepuraitę su kutu. Jei jos nebūdavo – baltą nosinę ant galvos³³.

Panašius lietuvininkų vestuvinius apeiginius šokius XIX a. viduryje Rytų Prūsijoje mini ir O. Glagau savo rašinio skyrellyje „Lietuvininkų būtis ir būdas.“³⁴

Šokis su verpstė ir juostomis Rytų Prūsijoje būdavo šokamas verpimo kambaryste besibaigiant verpimo vakuui arba perduodant verpstę jaunai merginai. Notangoje apie 1900 m. aplink verpstę buvo šokama su juostomis; taip būdavo „supinamas“ jaunamartės gyvenimas.

Užgavėnės vokiečių žemaičių tarme vadintinos „Festnacht“ arba „Foasnacht“. Skyriuje „Senieji Rytprūsių Užgavėnių papročiai“ plačiai aprašomi Rytų Prūsijos Užgavėnių papročiai: Užgavėnių kaukių eitynės, lankelio meistro rengimas ir ruošimas, Užgavėnių vakuaro būrimai ir žaidimai. Pateikiamas išsamus „Užgavėnių šokio“ (Fasteltanz) arba šokio su lankeliu aprašymas. Pasak pateikėjos L. Treike, tai tikras Rytų Prūsijos

Užgavenių šokis, kuris buvo šokamas XX a. pradžioje Taravoje. Tam, kad kitais metais linai vėl gerai augtų, persirengėliai per Užgavėnes turėdavo daug suktis ir aukštai šokti: „Kiek aukštai merginos pašokdavo, tiek aukštai, tikėtina, turėdavo vasarą linai užaugti.“³⁵

Papročių skyriuje aprašomi Rytų Prūsijoje gyvavę derliaus pabaigtuvį papročiai. Jokia derliaus pabaigtuvį šventė Rytp̄rūsiuose neapsiedavo be „Šokio su šluota“ (Besentanz) ar „Suktinės polkos“ (Dreh-polka).³⁶ Be aprašytų apeiginių šokių, rinkinyje spausdinami ir amatininkų bei pasilinksminimo šokiai, kurių, pasak H. Huffzigerio, Rytp̄rūsiuose buvo be galo daug.

H. Huffzigerio sudarytas leidinys – vienas iš nedaugelio XX a. pradžioje sudarytų šokių leidinių, kuriuose šalia šokių aprašų pateikiami ir išsamūs XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijoje gyvavusių liaudies papročių aprašai bei su jais susijusi etnochoreografija. Tai vienas iš šio leidinio privalumų, leidžiantis plačiau tyrinėti buvusią apeiginę Rytų Prūsijos liaudies šokių pa-skirtį ir tuo praplėsti negausius lietuvininkų liaudies pa-pročių ir apeiginių šokių tyrinėjimus.

Nors H. Huffzigerio „Šokių ratelyje“ spausdinami Rytų Prūsijos liaudies šokiai apima vėlyvą laikotarpį (XIX a. pabaiga – XX a. pradžia), tačiau, pasak etninės muzikos tyrinėtojo profesoriaus Romualdo Apanavičiaus, vėlyvoji liaudies kultūra irgi laikytina etnine kultūra, nes ji naudojama kaip tam tikros tautos, etninės grupės (ar keleto etninių grupių) ir yra jų kultūros sa-vastis.³⁷ Tyrinėdami ją galime nustatyti pastarųjų šimtmečių bendratautinės kultūrinės sąveikos ypatumus, nu-statytį jų sklidos dėsningumus. Todėl šie XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos etninės choreografijos pavyzdžiai yra svarbūs ne tik Rytų Prūsijos, bet ir Mažosios Lietuvos etninei choreografijai, nes tyrinėjant pa-teiktus šokius galima aptikti anksčiau Rytp̄rūsiuose gyvavusių ne tik vokiečių, mozūrų, bet ir lietuvininkų liaudies šokių liekanų ir taip prisidėti prie lietuvininkų etni-nės choreografijos tyrimų.

Išvados

Rytų Prūsijos šokių leidinio „Šokių ratelis“. Seni ir nauji šokiai iš Rytų Prūsijos“ pasirodymą reikėtų sieti su XX a. trečiajame dešimtmetyje Rytų Prūsijos mie-stuose Gumbinėje, Išrutyje, Tilžėje išssteigusių liaudies šokių grupių veikla. Antroji prielaida šiam leidiniui at-sirasti – tai Hermanno Huffzigerio ir kitų Rytų Prūsijos etninės kultūros puoselėtojų kūrybinė veikla. Repertuaro paieškos paskatino juos rinkti ir platinti jau nykstantį XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos choreografinį paveldą.

H. Huffzigerio sudaryto šokių leidinio „Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen“ I-II

tomuose spausdinama 38 seni ir 21 naujas Rytų Prūsijos šokis.

H. Huffzigeris, ilgai bendravęs su šio krašto žmonėmis, pats rinkęs ir užrašęs daugelį liaudies šokių, bu-vo gyvosios Rytų Prūsijos šokių tradicijos liudytojas ir žinovas. Apie tai galime spręsti iš jo pastangų tiksliai atskleisti Rytų Prūsijos liaudies šokių ypatumus, isto-rinių šokių kontekstą. Pastabose randame ligi šiol ne-pradarusių vertės teorinių jo paties ir kitų autorų sam-protavimų apie XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Rytų Prūsijos šokių specifiką, svarbių etnografinių ir folklo-rinių žinių.

H. Huffzigerio šokių leidinys „Šokių ratelis“ – vien-nes iš pirmųjų XX a. trečiajame dešimtmetyje Rytų Prū-sijoje išleistų etnografinių leidinių, kuriuose spausdi-namos šokių metrikos – nuorodos apie pateikėjus, šo-kio gyvavimo vietą ir pateikimo laiką.

Pateikti šokių aprašymai išspausdinti vokiečių kal-ba gotišku šriftu. Kai kurių šokių tekstai užrašyti vo-kiečių žemaičių tarme. Prie kiekvieno liaudies šokio pa-teiktos natos ir šokio aprašas. Leidinių pabaigoje at-skirai aprašomi šokiuose naudojami pagrindiniai žings-niai, susikabinimai ir šokių figūros. Tai padeda lengvai ir tiksliai rekonstruoti aprašytą šokį.

Lietvių folkloro ir etninės choreografijos tyrimams H. Huffzigerio sudarytas šokių leidinys „Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen“ svarbus tuo, kad pateikia paskutinius XIX a. pabaigos – XX a. pra-džios Rytų Prūsijos etninės choreografijos pavyzdžius, leidžiančius susipažinti su jau išnykusiu Rytų Prūsijos etniniu paveldu ir prisidėti prie lietuvininkų etni-nės choreografijos tyrimų.

NUORODOS

1. MILIUS, V. Apie Vakarų Lietuvą ir jos gyventojus XIX am-žiuje. Iš: *Lietuvininkai*. Vilnius, 1970, p. 7.
2. Mažosios Lietuvos enciklopedija. II tomas. Rengėjai: Vilius Péteraitis, Zigmas Zinkevičius, Martynas Purvinas. Vilnius, 2006, p. 604.
3. Neue Preussische Provinzial-Blätter VI. Königsberg, 1857.
- A. Bezenbergerio „Lietuvių kalbos tyrinėjimuose („Litaus-sche Forschungen“, Göttingen, 1882) šalia liaudies dainų spaus-dinami Rytų Prūsijoje ir Klaipėdos krašte surinkti liaudies šo-kiai, žaidimai ir rateliai.
4. Neue Preussische Provinzial-Blätter I, II, 1846, V, 1850; VI, 1857, XI, 1866. Königsberg. E. Gisevijaus etnografinių raštų ištraukos paskelbtos 1970 m. knygoje „Lietuvininkai“ (Vil-nius: Vaga).
5. LEIBRANDT, L. Ostpreußen Fischertänze. Königsberg, 1927.
- LEIBRANDT, R. Gräfe und Unyer. Königsberg, 1936.
6. HUFFZIGER, H. Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen. I-II. Leipzig: Friedrich Hoffmeister, 1930.
7. HUFFZIGER, H. AXENFELD, F. Der Tanzkreis. I-II. Frank-furt A.M.: Friedrich Hoffmeister, 1953.

8. *Mažosios Lietuvos enciklopedija*. II tomas. Rengėjai: Vilius Pēteraitis, Zigmantas Zinkevičius, Martynas Purvinas. Vilnius, 2003, p. 596.
9. ŠILAS, V. SAMBORA, H. *Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado srityje*. Vilnius, 1990, p. 27.
10. GLAGAU, O. Lietuvininkų būtis ir būdas. Iš: MILIUS, V. *Lietuvininkai*. Vilnius, 1970, p. 237.
11. Pokalbiai apie pamario žvejų kultūrą. Parengė Egidijus Bacevičius. Iš: *Kultūros aktualijos*, 2006, Nr. 4, p. 34.
12. Žr. 5 paaiškinimą.
13. BLASCHE, H. *Bunten tanz* 2. Berlin, 1927.
14. ILMBRECHT, O. *Westfälischen Tänze*. Hamburg, 1923.
15. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* I. Leipzig, 1930, p. 3.
16. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* II. Leipzig, 1930, p. 6–7.
17. BARTSCHAS, CH. *Dainų balsai*. Parengė Jadyga Čiurlionytė, Laima Burkšaitienė, Vida Daniliauskienė. Vilnius, 2000.
18. Tekstus iš vokiečių kalbos vertė Violeta Spragytė.
19. Žr. 13 paaiškinimą.
20. Žr. 14 paaiškinimą.
21. Vestfalija (vok. Westfalen) – istorinė šiaurės vakarų Vokietijos sritis, Šiaurės Reino–Vestfalijos žemės dalis (nuo 1946 m.). Iki Antrojo pasaulinio karo Vestfalija buvo viena iš Prūsijos provincijų. Iš: *Lietvių enciklopedija*. T. XXII. Boston, 1965, p. 469.
22. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* II. Leipzig, 1930, p. 9–12.
23. GRIGONIS, M. 200 žaidimų kambaryste ir tyrame ore. Seinai, 1914.
24. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* I. Leipzig, 1930, p. 2.
25. PĒTERAITIS, V. *Mažoji Lietuva ir Tsvanksta*. Vilnius, 1992.
26. Mozūrija (vok. Masurer, lenk. Mazery) – istorinė sritis Rytpėruose. Apima Senprūsių didijį ežeryną bei žemumos plotą dalį ir Mozūrijos aukštumą (dab. Lenkijos Mozūrijos – Varėnos vaivadijos rajono dalis). Iš: *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, III tomas. Rengėjai: Vilius Pēteraitis, Zigmantas Zinkevičius, Martynas Purvinas, 2006, p. 170.
27. Pomeranija (sen. kašubų (pamarėnų) kalba Pòmòrskô, lenk. Pomorze Zachodnie; vok. Pommern; lot. Pomerania) – istorinė sritis Baltijos jūros pietinėje pakrantėje (abipus Oderio žemupio), dabartinėje Šiaurės Rytų Vokietijoje ir Šiaurės Vakarų Lenkijoje. Iš: *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, III tomas. Rengėjai: Vilius Pēteraitis, Zigmantas Zinkevičius, Martynas Purvinas. Vilnius, 2006, p. 404.
28. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* II. Leipzig, 1930, p. 12.
29. Ten pat, p. 9.
30. POŠKAITIS, K. *Šokio aprašymas*. Vilnius, 1992, p. 12.
31. PRETORIJUS, M. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla*. III. Parengė I. Lukšaitė. Vilnius, 2006, p. 635.
32. LINGYS, J. *Sceninis lietuvių liaudies šokis*. Vilnius, 1979, p. 9.
33. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* II. Leipzig, 1930, p. 6.
34. GLAGAU, O. Lietuvininkų būtis ir būdas. Iš: MILIUS, V. *Lietuvininkai*. Vilnius, 1970, p. 245.
35. HUFFZIGER, H. *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* II. Leipzig, 1930, p. 14–15.
36. Ten pat, p. 6.
37. APANAVIČIUS, R. *Etninė muzika*. Kaunas, 2001, p. 8.

East Prussia Dance Collection Compiled by Hermann Huffziger
Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen

Vidmantas MAČIULSKIS

The paper presents the dance collection DANCE CIRCLE: OLD AND NEW DANCES FROM EAST PRUSSIA (*Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen*) compiled by Hermann Huffziger and published in Leipzig in 1930, second and revised edition in Frankfurt am Main, in 1953.

The publication of the book DANCE CIRCLE: OLD AND NEW DANCES FROM EAST PRUSSIA should be seen as a result of the activity of folk dance companies that began to be set up in such cities of Eastern Prussia as Gumbinnen, Insterburg, and Tilsit in the 1920s. Another precondition for such a publication was the personal activity of Hermann Huffziger and other enthusiasts of ethnic culture. Their search for dances to put on their programme prompted them to collect and disseminate some already vanishing choreographic heritage of the end of the 19th – beginning of the 20th centuries.

Two volumes of the dance collection DANCE CIRCLE: OLD AND NEW DANCES FROM EAST PRUSSIA compiled by Hermann Huffziger feature 38 old and 21 new Eastern Prussian dances.

Hermann Huffziger spent much time communicating with the people of the region, collected and transcribed many folk dances and was thus a witness and expert in the living East Prussian dance tradition. The precision with which he described characteristics and the historical context of Eastern Prussian dances testifies to that. Commentaries feature some of his and other scholars' theoretical speculations on the specificity of Eastern Prussian dances of the end of the 19th – beginning of the 20th centuries and ethnographic as well as folkloric knowledge that remain topical even now.

Hermann Huffziger's dance collection DANCE CIRCLE is one of the first publications in Eastern Prussia of the 1920s in which dance metrics are provided, that is information on its providers, the area in which the dance was practiced and the time when it was recorded.

All featured dance descriptions are printed in German, in Gothic script. Some lyrics of dances are written in the German Samogitian dialect. Every folk dance comes with the score and description. At the end, a glossary of dance steps, embraces and dance figures is provided. This helps to reconstruct any dance easily and precisely.

The importance of Hermann Huffziger's dance collection *Der Tanzkreis. Alte und neue Vokstänze aus Ostpreußen* to Lithuanian folklore and ethnic choreographic research lies in that it contains unique information about now extinct examples of ethnic choreography of the 19th – beginning of the 20th centuries in Eastern Prussia.

Mė(lynas)nulis ir dangaus kiaulių paslaptis

„Žaidimas žodžiais“ lietuvių tradicijoje

Dainius RAZAUSKAS

VALENTAS, Skirmantas. *Mė(lyno) nulio lingvistika*
(*Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poeziijoje*).
Vilnius: Baltos lankos, 2007.

Pernai pasirodė įdomi ir vertinga knyga. Jos autorius, Šiaulių universiteto dėstytojas, mokslų daktaras – aukščiausios kvalifikacijos filologas, išdrįs tiesiai pažvelgti į tokius kalbos reiškinius, kuriuos šiaip jau lietuvių kalbininkai liuob arba apeiti, arba nekantriai iš aukšto apšaukti „liaudies etimologija“. Tie kalbos reiškiniai lyg ir kėlę pavojų kalbos mokslą, ar veikiau kalbos mokslininkų, rintumui. Tad gal kaip tik aukšta filologo kvalifikacija Skirmantą Valentą apdraudė nuo šios nebrandžios baimės bei igalino i juos visu rintumu atsigrežti.

Kalbos reiškiniai, apie kuriuos kalbu, prikišamai pabrėžti pačiu knygos pavadinimu, kurio pirmajame dėmeny galima atpažinti neatskiriamai persipynusius iškart keturis žodžius: *mėlynojo nulio; ménulio* ir dargi *lynojo*. Tūlas nesuklystę pavadinės ši kalbos reiškinį žaidimu žodžiais, jei tik žaidimą suprasime deramai giliai – kaip vieną iš kertinių žmogaus būties, mąstymo bei elgesio kategorijų, smelkte smelkiančių visą jo veiklą. Kadangi tai žaidimas žodžiais, tai suprantama, kad pirmiausia jis būdingas žodinei žmogaus veiklai. Pastaraisiais laikais toji žmogaus žodinės veiklos sritis, kur toks žaidimas įteisintas ir pateisinamas, vadinama poezija. Šia prasme toks žaidimas žodžiais ir yra ne kas kita, kaip poezija, tik nebe sakiniu ar posakio, bet žodžio lygmeny, taigi savotiška „mikropoezija“. Todėl ištis paranku jį nagrinėti pirmiausia būtent poezijoje. Taip knygos autorius ir daro: jis tyrinėja ši reiškinį remdamasis Vlado Braziūno bei Sigito Gedos – dviejų iškilių lietuvių poetų, akivaizdžiai sąmoninėjai juo užsiimančių, – poezija.

Ir pats knygos pavadinimas, beje, remiasi abieju poetų tarpusavio žaidimu:

Vladas Braziūnas pasiremia Sigito Gedos eilėraščio „Etimologinė pauzė“ pabaiga (išskirta cituojant – S.V.):
...-te-ka-tekis- -tek-mé-ménuo-
mėlynas tavo ménulis - ugny -

Bražiūnas pasakyme *mėlynas nulis ant kabančio liepto*, cituodamas Gedą, suskaido žodį *mė-nulis* (paties žodžio, kaip minėta, tekste nėra) taip, kad jį atrasti tegali tiktais atidus skaitytojas – tokio žodžio reikalauja kontekstas. (p. 197)

Beje, „svarbaus, kartais netgi kertinio, žodžio nebuvimas tekste taip pat yra būdas tą žodį aktualizuoti“, – pažymi S. Valentas (p. 249). Ir tai ne Vlado Braziūno prasimanytas būdas, bet visų archajinių indoeuropiečių (ir gal ne tik jų) tradicijų taikyta poetinė priešmonė, taikyta ypač kuriant šventų giesmių tekstus, kuriuose pagrindinio dievo, į kurį ta giesme kreipiamasi, vardas dažnai nė neminimas, bet išskaidomas ir išskaidomas, „išbarstomas“ skiemenumis ar atskirais garsais po višą tekstą taip, kad tik įgudusi – ir juolab paties dievo – ausis tegali jį išgirsti ir atpažinti. Taip sukuriama ir iprastoje kalboje paslepiama „slaptoji“ arba „dievų kalba“. Apie tai per XX a., pradedant vedų tradicijoje ši reiškinį pir-

masyk aptikusiu F. de Saussure'ų, prirašyta daug. Tad Vladas Bražiūnas šia prasme tik tlesia itin archaišką poetinę tradiciją, senovę, reikia manyti, gyvavusią ir Lietuvoje. Iš šitos archajinės poetinės žodžių skaidymo ir jų dalių sudėjimo į kitus žodžius (analizės ir sintezės) tradicijos, beje, ilgainiui išsirutuliojo ir tai, ką šiandien vadiname gramatika, ir kalbotyra kaip tokia. „Daugelyje mums žinomų kultūrų, netgi tų, kurios nebuvę kokios nors dominuojančios kultūros tėsėjos, nurodomas dviejų kalbų – dievų kalbos ir žmonių kalbos – buvimas. Taigi bilingvizmas, matyt, visada suvoktas kaip savaime suprantamas reiškinys. Kadangi poetinis tekstas – ne vien meninis, bet ir gramatiką modeliuojantis tekstas, galima kelti idėją, kad greta išprastinės kalbos poezyjoje egzistuoja kita kalba, kurioje veikia visai kitokie bendrieji dėsniai“ (p. 191).

O jeigu taip, tai greta išprastinės kalbotyros, tarkim, išprastinės etimologijos tampa įmanoma *poetinė etimologija*. Ši terminą sugalvojo žymus XX a. kalbininkas Romanas Jakobsonas. „Etimologijos tikslai, pasak Jakobsono, esantys du: pirmasis tikslas – atnaujinti, atgaivinti nublukusias žodžių reikšmes, o antrasis – poetinė etimologija, sudaranti liaudies etimologijos paralelę. Poetinę etimologiją pirmiausia

lemia semantinė žodžio deformacija ir jos paralelė – fonetinė žodžio deformacija, suskaidanti žodžius: taip atsiranda ritminis žodžių perskaidymas, vieno žodžio įterpimas į kitą“ (p. 103–104). Kitaip sakant, poetiniame tekste „žodžių ar formų gretinimas, kuriam neprieštarauja kalbotyros mokslas, gali būti papildomas gretinimais, nesuderinamais su kalbotyra, tačiau neretai tokie gretinimai semantiniu požiūriu labai įtikinami“ (p. 108). Nes „poeto įkvėpimas, be abejo, priklauso dieviškajai sferai“, jis „nepažista klaudingumo / teisiningumo dimensijos: niekam neateina į galvą svarstyti, ar tai, ką pasakė poetas, yra tiesa. Mokslinio sakymo tikslas ir prasmė yra *aiškinimas*, kurį galima skaidyti į mažesnius vienetus ir verifikasioti. Tuo tarpu poetinis sakymas yra *supratimas*, vientisas, neskaidomas ir neverifikasiomas, juo galima tik tikėti arba netikėti“ (p. 257). Todėl „poezijoje, matyt, dera kalbėti ne tiek apie *mokslinę* ar *nemokslinę* etimologiją, kiek apie etimologinio mąstymo principą, kurį dar 1921 m. yra pabrėžęs Romanas Jakobsonas“ (p. 260).

Viena iš poetinės etimologijos priemonių kaip tik yra žodžio perintegracija – ji sudarančiu morfemų ribų pasikeitimasis. Pavyzdys iš istorijos: „Imkime pavadinimo *Dominicani* ‘Dominikonų ordino nariai’ aiškinimą. Šiuolaikinės kalbotyros požiūriu, tai labai skaidrus darinys. Iš lotynų kalbos žodžio *Dominus* ‘Viešpats’ su priesaga *-ic-* padarytas tikrinis vardas *Dominicus*, o iš pastarojo su priesaga *-an-* ir padarytas *Dominicani*. Tačiau vėliau šiame žodyje pradėta įžiūrėti posakį *Domini canes* ‘Viešpaties šunys’, darybines priesagas interpretuojant kaip savarankišką žodį *canes*. Toki ne turintį nieko bendra su tikrove aiškinimą papildė nuoroda, kad Ordinas nuosekliai kovoja su eretikais“ (p. 89–90). Iš kalbingiausias tokios perintegracijos pavyzdys iš Sigito Gedos poezijos: ...*pasaulių valdo Per, per didis Kūnas, / ne viešintis čia Pats, o Pérkūnis, Per-kūnas...* (p. 84, 131). Tiesa, čia net du perintegracijos pavyzdžiai: *viešpats* kaip *pats viešintis* ir, žinoma, *Perkūnas* kaip *per(nelyg) kūnas* („Tokioje etimologijoje *per* rodo normą viršijančią ypatybę, o žodžio šaknimi laikoma *kūn-*“, p. 131) ar netgi tas, kuris *per(si)kūnijęs*. Pastaroji perintegracija iškalbinga ir dėl to, kad ar ne kiek-vienam, ši mūsų griaustinio dievo vardą bent kartą gyvenime girdėjusiam, ji savaime kada nors bus atėjusi į galvą (o tai rodo poetinės etimologijos kaip mąstymo principio *objektivumą*), ir dėl to, kad ji susijusi su mūsų senaja dvasine tradicija. Visai tad galimas daiktas, kad šiuolaikinis poetas, neva tik „žaisdamas žodžiais“, iš tikrujų nejučia rekonstruoją autentišką mūsų prarastosios žodinės mitopoetinės tradicijos fragmentą ir – gal dar svarbiau – atgaivina vieną iš kertinių jos poetikos principų.

Žodžių semantinio perinterpretavimo, fonetiškai jų neskaidant, pavyzdžiu galima vėlgi imti Skirmanto Valento ta dingstimi pateikiamą (p. 182) S. Gedos posmelį:

*Penki suvalkai eina parsiduoti,
Islaisvint kūną, sielą gi išduoti,
Žydėti iškilmungai, sau rusėt.*

Čia, „kaip ir daugeliu atvejų Gedos kūryboje, ne tik įmanomas, bet ir būtinis ‘dvejopas’ perskaitymas: *žydėti* reiškia ir ‘būti su žiedais’, ir ‘tapti žydu’, o iš *rusėti* galima žiūrėti kaip i prasmes ‘rusent’ arba ‘tapti rusu’“ (p. 183).

Iš savo bei artimiausių žmonių rato tiesioginės patirties galiu pasakyti, jog šitoks santykis su kalba iš tikrujų toli peržengia poezijos siauraja prasme ribas. O turint omeny gausius „liaudies etimologijos“ pavyzdžius tauto-sakoje, gal niekada nė nebuvu į tas ribas išsprauastas. Mes (ar bent kai kurie iš mūsų) iš tikrujų nuolat šitaip elgiamės su kalba šnekėdami ir mąstydam. Daugiau ar mažiau vykusiu „žaidimo žodžiais“ pavyzdžiu galima aptiki laikraščiu antraštėse bei reklamos skelbimuose. Ateina į galvą ir kitados mirgėjė prieš akis UABų pavadinimai *STATUS* ir *PRAVALAS*: pirmasis – tai lotynų kalbos daiktavardis *status* „stovis, padėtis, pozicija, būkle“ bei „pasiturėjimas, gerovė“, kuriame „slaptajā kalba“ užkoduotas seksualinių atprasmų turintis lietuvių kalbos būdvardis *statūs*; o antrasis, matyt, turėtų būti lietuviškas žodis *prāvalas*, pasidarytas iš veiksmažodžio *pra(si)valyti*, nors labai neapdairiai juo juokaujama su barbarizmu *pravālas*, skoliniu iš rusų kalbos *nprobály* „sugriuvimas, prasmegimas, īgriuva“ ir perkeltine prasme „susikirtimas, nesėkmė, žlugimas“. Niekuomet nesirinkčiau tokio pavadinimo! Nes vardas kažkaip vis dėlto veikia, daro įtaką, lemia... Apie tai „padorioje kompanijoje“ rimtai kalbėti nevalia, bet gyvenime, kai tai paliečia asmeniškai, kiek-vienas tai savaip jaučia. O archajinėse tradicijose, turbūt visose be išimties, tuo buvo atvirai tikima ir būtent i tai atsižvelgiama, poetinėmis priemonėmis suskaidant dievo vardą bei paslepiant ji kituose, neva neutraliuose jam skirtos giesmės žodžiuose. Šia prasme verslininkai, pasirinkdami savo UABams minėtus pavadinimus, nors ir nevykusiai, nejučia rėmësi tuo pačiu principu, kaip ir senovės šventųjų giesmių dievams kūrėjai.

Taigi panašų santykį su kalba aptinkame ne tik poeziuje siauraja prasme, bet ir visai nepoetiniuose iš pirmo žvilgsnio tekstuose, netgi moksliniuose. Skirmanto Valentino žodžiais, „schema, pagal kurią aprašomos poeto pažiūros, tinka ir tekstui, turinčiam ne poetinę, o kitokią pagrindinę funkciją, aprašyti“ (p. 15–16). Todėl „mokslinis mąstymas gali ir turi būti papildytas poetiniu pažinimu“ (p. 103). Būtent pažinimu, nes šia prasme „poezija yra ne tik žodžio menas, bet ir tyrinėjimo priemonė, kurią naujodant plečiami baltistikos barai“ (p. 238). Kitaip sakant, „mokslinis mąstymas gali ir turi būti papildytas meniniu mąstymu; taip galima įsivaizduoti ne tik mokslinės, bet ir poetinės (gal ir apskritai meninės) kalbotyros (lituanistikos, baltistikos, indoeuropeistikos ir t.t.) atsiradimą. Poetinė reiškinį traktuotė néra mokslinio mąstymo priedas – i savo akiratį meninis mąstymas įtraukia ir tas baltistikos (ar mokslo apskritai) sritis, kurių mokslas dėl vienokių ar kitokių priežasčių, pvz., nepakankamo duomenų kiekiei, dar nepajėgus tyrinėti“ (263).

Tokią už mokslo ribų esančią sritį, beje, savaip plėtoja ir gerai žinomi mūsų etnokultūroje A. Patackas su A. Žarskumi, formuluodami „priebalsių inversijos“ lietuvių kalboje principą ir kartais labai įdomiai interpretuodami kai kuriuos konkretius jo pavyzdžius (kaip antai *diev-as: veid-as; gim-ti : mig-ti; mir-ti : rim-ti* ir kt.). Apie A. Patacko ir A. Žarskaus reiškinį mūsų kultūroje senųjų mitopoetinių tradicijų kontekste jau yra tekę rašyti.¹ Skirmanto Valento knyga ir jiems galėtų būti įdomi bei naudinga. Tarp kita ko, tai jau antra autoriaus knyga po ne mažiau įdomios tematika artimos pirmosios (VALENTAS, S. *Lingvistinis pasaulis poezijoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997).

Vienu atžvilgiu A. Patacko su A. Žarskumi darbai išlieka aktualūs. Būtent tuo, kad juose galima ižvelgti bandymą S. Valento aukščiausiu filologiniu lygiu nagrinėjamą kalbos reiškinį aptiki ne autorinėje poeziijoje, bet pačioje lietuvių kalboje. Nors metodologiškai jiedu, mano manymu, giliai klysta (klysta pačiu užsispypimu ne tyrinėti, išsavinant bei pasitelkiant visų tam tinkamų mokslų priemones, o tik užsiskaudinus tvirtinti kritikos neatlaikančias savo „idėjas fix“), vis dėlto pati prielaida lietuvių kalboje galint būti išlikusių „dievų kalbos“ inkliuzų man atrodo teisinga ir labai perspektyvi. O jiems ieškoti Skirmanto Valento darbai yra nepamaidoma parama.

Tiesą sakant, senosios lietuvių žodinės tradicijos (jos palikimo) išvis negalima bent kiek rūmtai tyrinėti, neatsižvelgiant į Skirmanto Valento nagrinėjamą kalbos reiškinį. Todėl jo knygos lietuvių tautosakos bei mitologijos tyrinėtojams ne tik būtų didžiai pravarčios, bet turėtų būti gal net privalomos.

Pabaigai – dvi smulkmenos, už kurių skaitant užkliuvavo akis. Pirmoji – tai I. Macijauskaitės citata apie mirties kaip grįžimo Namo sampratą krikščioniškoje lietuvių liaudies tradicijoje: „Mirties metafora atskleidžia mirtį kaip svarbiausią egzistencijos tikslą. Po ilgos kelionės tai reiškia susitikimą su Dievu, kuris laidoja amžiną gyvenimą, šviesą, ramybę, poilsį. Dėl to Dievui atsiduodama besalygiškai – taip, kaip tautosakoje buvo atsiduodama gamtai. Taigi čia mirtis – priklausymas Dievui ir nuo Dievo. Tai nėra primesta, anaiptol – tai savanoriškas atsidavimas, aukojimasis: *pagonišką auką gamtai* pakeičia krikščioniškoji auka Dievui“ (p. 148; kursivas mano – D.R.). Per XX a. antropologų jau 1000 kartų įvairiais atžvilgiais įrodyta, kad *niekas niekur niekada negarbino gamtos*, o ir lietuvių tautosakoje jokio „atsidavimo gamtai“ man neteko užtikti. Todėl cituojant šį kryžiaus karų laikus siekianti ideologinį kliedes, verta padaryti bent kokią pastabą, ypač lietuviškame religijotyros (ne)išmanymo kontekste. Nebent autorius, būdamas aukščiausios kvalifikacijos filologas, su neišmanymu išvis neketina skaitytis, palikdamas jį skaitytojo sąžinei.

Antrasis akį užkliudės dalykas – tai V. Braziūno eilėraštis su Skirmanto komentaruu:

Latvių–lietuvių ryšiai gali plėtotis ir per specifinę žodžių darybą. Eiléraštyje „Karvelių paštas“ aptinkamas šokiruojantis „dangiškosios kiaulės“ (latviškai *debess „dangaus“, cūka „kiaulė“*) įvaizdis:

*mežaparke balta debesscūka
(nuneš gudo šaliai paršiuką)
išrietusi kaklą mums moko
gulbių ar latvių kalbos*

Pabandykime iššifruoti šį posmą: *Mežaparkas* – vienas iš Rygos rajonų, o *debesscūka* – „dangiškoji kiaulė“ (žinoma, čia galimą asociaciją su gubémis) greičiausiai yra nuoroda į Antiką, į Aristofaną. Jo komedijoje „Paukščiai“ pasakojama apie miestą, paukščių pastatytą ore, kurio pavadinimas lietuviškai skambėtų „Debesukūtē“.

Žinoma, Skirmantas niekaip negalėjo žinoti apie vieną, regis, 1987 m. vasaros vakarą Rygoje, kai centriniai Rygos parke prie pat tvenkinio ant suoliuko sėdėjome Vladas Braziūnas, latvių poetė Inese Zandere ir aš (gal ir dar kas buvo, nepamenu) ir gérème vyną. Aš, kaip paprastai, pliurpiau visokius niekus, dažniausiai paremtus „žodžių žaimsmu“, ir užėjo ant seilės kažkas apie gubes tvenkiny, priplaukusias prie mūsų ir kantriai tykoju sias pašaro, bet pamiršau, kaip latviškai „gulbè“ (dabar pasakysiu: *gulbis*). Mes su Vladu (ir kai kuriais kitais anuomet jaunaisiais lietuvių rašytojais) tuomet ten buvome mokytis latvių kalbos (beje, amžinatilsj Vaidoto Daunio suorganizuotuose latvių kalbos kursuose), todėl visokiu naujų latviškų žodžių vartojimas kur reikia ir kur nereikiā buvo mano nuolatinis užsiémimas. Tašyk man kažkai ir išsprūdo *debesscūka* (gal kad jি tik vartosi po kūdrai ir laukia pašeriama?). Dideliam mano malonumui naujadaras pašnekovams tiko, ir paskui ateinant pasėdėti prie tvenkinio jau nebenuėjo nuo lūpų. O Aristofano, kad ir kaip gėda prisipažinti, aš iki šiol nesu skaitęs, juoba originalo kalba. Tiesa, už Vladą Braziūną neatsakau. Jo filologinė kvalifikacija irgi neprasta.

PUBLICATIONS

Play on words in Lithuanian traditions

Dainius Razauskas reviews Skirmantas Valentas' book with intranslatable title *Mė(lynojo)nulio lingvistikā (Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poeziuje)*; something about as “The Linguistics of Bluem(O)on in the poetry of Vladas Braziūnas and Sigitas Geda” (Vilnius: Baltos lankos, 2007). The book presents the theory and practice of “play on words” (poetic etymology etc.) begining with the ancient poetic traditions up to the contemporary Lithuanian poetry.

¹ RAZAUSKAS, D. „Etnosofai“ A. Patackas ir A. Žarskus. Iš: *Liaudies kultūra*, 2006, Nr. 2, p. 45–47; RAZAUSKAS, D. Lingvistinė beprotynė ir šventojo kalba. Iš: *Liaudies kultūra*, 1997, Nr. 1, p. 10–18.

Zarasai – gyvai ir aseptiškai

Keliolika parafrasių, arba Žeme judančio parasparnio ūžesiai iš šventės „Zarasai – Lietuvos kultūros sostinė 2008“ paribiu

Dar vasarą dangaus skliautu tingiai ridinėjantis rugpjūčio Saulei, triauškinant saldinius raudonšonius, mauojant Kernų tvenkinyje sužvejotus ešerius ir visai nevirškinant jokios, atseit, aktualios kultūrinės informacijos, radijas kartais primygintai paskardendavo, regis, jau nuo pavasario nebenaują žinią – rugsėjo pradžioje išsiskleis naujas ir provincijos mastais leikuojant grandiozinis projektas (gal ištisies, anot kažkokio telešnekučio, reikėtų imti kratytis ir guiti iš kalbos bei ypačiai iš biurokratinių raštų ši tarptautinį architektūros terminijos griozdą ir verstis, pavyzdžiui, sumanymu, dariniu ar kitu lietuvišku atitikmeniu, neaižančiu ausų membranų ir logiškos minčių per teikimo eigos?) „Zarasai – Lietuvos kultūros sostinė 2008“. Nors tjsant sodo žolės raizginiuose bei (pri)deginant(is) pernykštę kiaulės odą (ar olandišką sūrį) itin pavojinga ultravioletine spinduliuote ir labai knietėjo *radijušą* uždu sinti pagalve, bet taip pritarti radikaliems žemaičių ultru

sprendimams nekilo ranka, nes tai bebuvo likusi vienintelė infobambagyslė, siejanti su Saulės vis dar nutviesiamu pasauliu. Kita vertus, įžūliai įvaldyta reklamos mechanikos formulė, žinoma iš daugybės legalaus reketo atvejų (paskutinis iš jų – „Griežynės“ festivalis, regis, penkiai varganais, iš Kultūros rémimo fondo ir kt. sugrabotais tūkstantėliais prakišdinėjės į viešumą šykščias žinelės už dvidešimt nuošimčių „bakšišo“, erzino. Esą mes, t.y. jie, valstybės ir mūsų visų pinigais mintantys valstybiniai radijušninkai ir ypač televizininkai, esam geručiai nekaltučiai, bet „siauri“ baronėliai ir skelbdami pranešimus apie renginius netgi oi kaip remiam juos, aišku, į informacines „paklodes“ ir garso takelius įsirašydami savo logotipus ir pavadinimus, bet kukliai nutylėdami, kad imame ne kaip seniau klebonai bažnytinę dešimtinę, o penktinę, (grobj iš šventeiviskai tartiufiškai „paremto“ pranešimo dalies. O įkainius geradariai su užsakovu „suderina“

Šventės liaudiškos muzikos „važnyčiotojas“ Gintaras Andrijauskas.

kaip „humaniskas“ tardytojas su „tik“ rodnomis žnyp-lémis, pamosuojamomis prieš „kultūrskai infekuotujų“ nosis). Nekomercinai bendratautiniai, bendravalstybiniai ir savivaldybių lygmens kultūros renginiai ir šventės galėtų turėti privalomąjį, nė gražio nekainuojančių reklaminių minimumą, iš kurio nedrįstų lūpikauti esą skurstančios valstybinės masinės žiniasklaidos stotys. Ar jos lygesnės už lygias, jei drįsta kaišioti nuo rankų miklumo jau gerokai apspurusius nagučius į valstybės išlaikomų bendrasuolių (ypač „raupsuotų“ kultūros darbininkų; profesikai susibūrė „vargšeliai“ mokytojai prieš juos tikri, nors ir pliki, bajorai) kišenes? Jukš, paršai deglieji, linksmučiai ir paprastutės!

Taip apie vos vienos atmainos riebumo nugriebėjus, kultūrinius soliterius mintyse papurslojau (juk malonu šnekelt su galgi nekvailu žmogynu – ir apkalbų po to nebūna...) ir déjausi į ramybę prisiminimų, vaizdinių ir lūkesčių saulėkaitoje, kol žiogo vasara tarsi bevezint sutirpo, ir rugsėjo pradžios rytmety daug kas Lietuvoje stojojis į kelionėse nutritus kuntaplius ir patraukė į Zarasus. Nebeuvome išimtis ir mes, įvairios „mosties“ ir „barvos“ Lietuvos liaudies kultūros centro specialistai, pasišovę ne tik apžvelgti, galbūt pasidžiaugti ir įvertinti „pirmosios Lietuvos kultūros mugės“, „pirmosios kultūros sostinės“ renginių sumanymus, idėjas, konkrečius šventinius blyksnius ir dygsnius, kultūros „duoną“ – skystą ir su pluta, žodžiu, „makrokosmoso mikropasaulėlio“ visumą. Kai kurie vyko pristatyti tautinio kostumo kolekciją, būsimają Lietuvos tūkstantmečio dainų šventę „Amžių sutartinę“, paplatinti leidinius, naujajį Dainų šventės plakatą su lyg užtrauktu-ku pasaulių perdalijančia kasa (ne ta, slaptaja, prilipusia prie žarnyno, ne buhalterine ar taupomaja!), net reklamiskai panešioti ant kupros ką tik „iškeptus“ bordinius, storokus, bet odai maloniai bružius artėjančios šventės marškinėlius, pasiaurinti matmenis – „gelbėjimosi ratus“ ant juosmens ežeruose ir kt.

Kartu su, matyt, būsimuoju vadybininku Robertu Lavicku, žemaičiu, kilusiu iš Kuršėnų, bet „mešķu“ kalbos nebemokančiu (angliškai išvykoje Amerikoje jis kaip VPU „Ave, vita“ choro seniūnas buvo šaukiamas kiek kitaip, bet tiksliai taip, kaip žemaičiai vadintų – Roberts, o itališkai – Roberto, ir, pats pasakojo, kad keliaudamas po makaronininkų šalį tai išgirdės lyg autoatsakiklis išmoko žvaliai kaip pietiečiai ištarti „Ke pasa?“ – „Kaip sekasi?“ arba „Duok pasą!“), su tautinio šokio ir dainų ansambliu kuratore, leidybos skyriaus vadybininke Gene Juknevičiene, tautinio kostumo programos „grupuote“ – Terese Jurkuviene, Danute Keturakiene, Laisve Ašmonaitiene ir jų pasitelktomis mergikėmis beigi moteromis – pusantriui „Neoplanu“ su palubėje lyg skerdenélés prekybos centro mėsos skyriuje iškabinta tautinio kostumo dalimi dardėjome Molėtų – Utenos – Zarasų plentu, ir su guvia nuo jauta mintijau apie neprakišamą zarasiškių kultūrnikų žaidimą ir gautą šansą mėnesį iki ir po chroniškai

neišsimiegoti (kai kurių bluostai ir dabar dar nesuglaus-ti). Bet koks jų „statymas“ ir bet kokia šiojo baigtis viena-reikšmiškai Lietuvos mastu bus įvertinta kaip pirmeivii drāsa, geranoriškas ir pavyzdži kitiems apsnūdėliams tei-kiantis kultūrinis iššūkis, prilygintinas vos ne kultūrinių herojų ar kokių nors taurios prabos mitinių pranokėjų žygiams. Ir tokį vertinimą nepaneigsi – esama juose aukso grūdelių. Juk taip mēgstame pirmumo, „auksinio kiaušinio“, iš kasdienybės dulkių sutapnotos didystės, „gero kirčio“ ir kitus „iškalimo“ kažkam „lygio“ apibendrinimus, simboliką, metaforas – lieka tik klausimai, kokiais krite-rijais ir kokiomis analizės „lentelėmis“ vadovaujamės, nes analitiniai, ne emociniai, matuokliai dažnai atsiduria už dėmesio zonas ribų. Juk galiausiai esą ne kažko-kie dėmesiomana esam... Tik žmonės, kliedj arba ne pirmumo sugestija.

O šiaip esą ko čia kapstytis – arba buvo šventė, arba ne. Bendrasis lietuviškasis socialinis, visuomeninis ir, kas be ko, kultūrinis fonas tokiam visapusiškam, kartais, regis, nesuderinamam, eklektiškam Zarasų ir visos Lietuvos kultūros apreiskimui, ištikimui, tikrosios būtiškosios esa-ties be gražmenų išryškinimui buvo palankus. Netgi ragi-nantis panašiai veikti, tiesi galios vektorius per kultūrą galintiems atgimti regionų centrams ir galbūt vėliau pa-jėgiantiems toliau leisti ataugas iš jų. „Europos kultūros sostinės – Vilnius 2009“ (su jį lydinčiu lyg DNR krioglės ženklu – „Kultūra gyvai‘ 09“) parengiamajam programų smagračiui kiek šlubujant, keičiantis vadovams ir koman-dai, nesant užtikrinto keliasdešimtmilijoninio finansavimo iš kelių šaltinių ir regint gana pasklidą į šonus lešų judėjimą, sužlugusį norą pasišildyti rankas ir ambicijas prie ledinio Islandijos ugnikalnio Björk (tiesa, jau įvykis ir daugelis pavykusiu akciju, pavyzdžiui, „Tebūnie naktis“, „Me-nas netikėtose erdvėse“ ir kt.), kaip palydovinis reiškinys į bendratautinį rūty darželį galėjo išsokti ir Zarasų oželis su visa plaktukėliais kalančia Lietuvos kultūros sostine ant ragelių. Buvo paskelbtas „sostinių“ programų konkursas, tame dalyvavo, regis, 57 pretendentai nurauti „pirmosios sostinės“ laurus, ir tai, žinia, pavysko Zarasų rajono savi-valdybės administracijos Švietimo skyriaus specialistės Daivos Šukštelienės parengtais renginio vizijai „Kultūra kaip gyvas vanduo“. (Vienas Žemaitijoje atsidūrės suvalkietis kultūros centro direktorius ne be baimės šešėlio balse sa-kė – ir ką būčiau su tuo šimtu tūkstančių darės? Geriau jau kad nelaimėjom, užteko mums ir pirmojo dešimtuko.) Gal todėl kaip žeminantis meldimas, lojalumo (ir kniauk-lumo?) išpažinimas Zarasuose nuolat skambėjo nuolanki laipsniuotė rémėjams. Vertinimo komisijos sprendimo motyvai nėra žinomi, bet, matyt, ne paskutinis svarmuo varžy-tuvėje buvo galimybė šventę surengti natūralioje gamtos erdvėje – Zaraso ežero Didžiojoje saloje, kurią dar soviet-mečiu tuometinis vykdomojo komiteto pirmininkas Doro-fejevas, įrengdamas tiltą ir salą sujungdamas su „žemynu“, įtraukė į bendruomeninę, gamtinę, poilsinę, kultūrinę ir

Vilhelmas Čepinskis griežia kartu su „Camerata Klaipėda“.

kt. apyvartą, nors už tai ir gavo lazdų iš partkomo bei nomenklatūrinjį kelialapį į Ignaliną „pasitaisyti“.

Nežinia, koks tomis trimis šventės dienomis buvo Pono Dievo (žemaitiškai Pondievo) planas, bet Jojo minidarinys ruggsėjis, nutaisęs tokią pradžią, regis, natūraliai pratekęs kiek į galą įsiliusios vasaros manieras. Skaisčiai plieskusi saulė, lyg pagrindinis ir rengėjų turbūt net nemumatytas reklamos agentas, kvietė stebelytis ir stebėtis kultūros programų įvairove ne tik Zaraso ežero saloje, bet ir Sėlių aikštėje, ragino ateiti į gatves, muziejų, bažnyčią, kultūros centrą, jaunimo centrą, prie policijos komisariato, į kitas menui tiketas ir netiketas erdves. Ar kas suskaičiavo, kiek buvo renginių? Ar kas būtų įstengęs bent pusę aplankyt? Kam ta gigantomanija? Nors penktadienį jidienojus dar ir vangiai, bet ypač šeštadienį ir jau menkiau sekmadienį žmonės, besidominčios ne tik elitine, profesionaliaja, taip pat ir įvairių atmainų mėgėjų kultūra, bet net ir cirku, kulinariiniu paveldu (t.y. nuosavų skilvių pakakinimu) ar specialiai atnaujintuoju pasiplūkiojimu ant vandens su „valčių flotile“ (tik nesupratau, koks tikslas puošti jas, duotis ratais pakrante ir už ką ir kodėl buvo skirti apdovanojimai – šurmulyse nemenkas, bet be ryškesnių akcentų, aptakus, nuobodus). Ir ne tik, nes kaitroji riuduolė akino ne tik kuo daugiau pamatyti ir pajusti – magėjo, ypač atvykėliams, ir patiemis įsimerkti į Zaraso ežero Auksinio paplūdimio vandenį. Tiesa, šis pavadinimas ganėtinai pretenzingas, nes, matyt, Zarasų seniūnijos tvarkdariai patingėjo iškuopti visą maudykliavietės pakrantę – tolėliau nuo epicentro judesius kaustė žolių sąžalynai,

dumblas, nuo Mozės laikų dugnų padengusių sutrėšusių šakelių paklotę, žinoma, nekalbant apie tai, kad „žydėjo“ ne tik Zaraso, bet ir prie mūsų nakvynietės telkšojo Laikešo (Smėlynės) ežero vanduo. O po šventės atsitiktinai nugirdau, kad iš „nešventinio“ Zarasaičio per savaitaglio talką buvo ištraukta apie toną visokio nelabo „labo“. Anie paplūdimio (kad teisėtai jį taip galėtume pavadinti, dar trūks-ta daug įdirbio ir bent kelių savivarčių gero smėlio) „priedai“ kiek trukdė mėgautis puikiu vaizdu ir gamtos ritmų artumu, bet sekmadienį, jau vientulystėje, vis vien įsigudri-nau panirti iki kaklo bei lengvai plūkiodamas palei krantą klausyti Birštono džiazo festivalį pristatinėjusios gana van-gios klasikinio džiazo grupės „Saga“, „Visagino country“ atsikvestos grupės, kartais vadinamos tiesiog „Klova bend“, bei „Cameratos Klaipėda“ su Vilhelmu Čepinsku. Ypač ši bendraerdvinį benefisą malonino kurtinančiai už 70 Lt į padanges nebailius žmones (be pampersų) metodiškai nuo kone veidrodinio ežero stalo atispirdinėjės, kilojęs ir nuleidinėjės ant bangelių rusiškai kalbėjės oreivis su paraspniu ant vandenrogių. Nieko sau rengėjų „išaukštintos“ vyriškių (ir „užkietėjusių“ moterų) „žaidimų tyrame ore“ su derinamumo „lubos“ – išties interaktyvus reginys ir derinys! Pavadinkime tai sekmadienio popietės fejerija – iš brangių „Kalnapilio“ alininkų, maistininkų, lyg iš skanaus dūmo pragaro scenos link ir ant perregimai standžių, krak-molytų „dilgėlių šilko“ palaidinukų vilnijantys šašlykininkų „ilgi litai“, tarp stalų šlitinėjantys ir alumii riaugėjantys pacientai lyg po penkialičiu įvertintos dažasvydžio atrakcijos

Juozas Erlickas „prakaitavo“ ir Zarasuose...

prie keliuko aukštyn link abiejų koncertinių slėnių kopiantys (ir saugantys kulnus, kad neužlektų kažkodėl tik mašinose bemokantys kirmity „mentai“) prie menų stebuklų radimosi vietų. (Beje, manau, kad ateityje panašiuose renginiuose derėtų riboti ižūlių prekių ekspansiją, nes jie nesidrovėdami nuo kalvos šlaito bruko dešrelį ir troškintų kopūstų lėkštes su kvapais, regis, tiesiai V. Čepinskiui į gomurį. Jų „aseptinė zona“ galėtų būti už menų šventoriaus – prie paežerės krūmokšnių! Internete ne veltui rašoma, kad „...dilgėlių milteliai svarbūs normaliai šlapimtakių aseptikai palaikyti“. Apie salą, pro bažnyčios bokštus, aukštai virš miškų dūzgiantis aparatas, jo priekyje žemai sėdintis vairininkas ir aukštėliau iškiogždintas keleivis(è) sudarė keistą kompoziciją, kažkodėl priminusių akmeninėje lovoje išsiskečiojusio, chromo aulais aptemptas pusnages atmetusio Kaščėjaus nemirtingojo figūrą (arba – išjungus klausos nervą – trumpam labirinte prigulusj Paną, lakinamą su aptrupėjusi baldakimu, arba – ijjungus vaidentuvę – net priminė M. K. Čiurlionio dailės kūrinio karalaičio kelionę šiek tiek pasirukšlojusia dangaus kloste). Ir, žinoma, pagrindinė prasminė ir kompozicinė dominantė (tai tik parafrazė – į frazes nesitaikau!) – scenos konstrukcija su į žiūrovų suolais nudėliotą kalną paslaugiai atsikreipusia dėže ant pakylbos – „kamerą“ su ing klausovus (ir gal ing „viečnastį“) iškirpta kraštine. I šios keturkampės iškirptės nematomą, bet nujaučiamą veidrodinį paviršių taikėsi ne tik garsą kiek reikia (ir nereikia) stiprinę džiazmenai, A. Klovos „benderdar-

bai“, bet ir Jon lyg inkliuzas vabzdys gintare įkliuvusi, patyrė priegličių „Camerata“ su garbingu senybišku orkestro galvos „dangalu“ (pagal pavardę čepčiumi, čepčiuku, kurj, tiesa, nešiojo tik moterys) virtuožu V. Čepinskiu. Jie vis pareigingai grojo ir grojo, nors žmonių apyprie vis mažėjo, net vangiam bisui sugrojo Astoro Piazzollos opusą, bet tai buvo lyg iki „geležėlės“ įtemptų instrumentų gaudesys be akustinės erdvės, be garsų išgavimo paslapties vėrimosi. Ar orinei kamerai reikalinga akustika? Kvaila klaussti... Tik dirbo automatinė, pro atvertą plyši į žiūrovų terasą partitūras, bet ne vidinius judesius fiksavusi autonomiška, pavargusi nuo savęs ir kitų (pragaras – tai kiti, anot filosofo) „camera obscura“.

Ramu judėti, irtis į priekį, nesmirsti „stovinčiose“ savoios laštelienos balutėse, net galgi kažkaip egzistenciskai didinga atsidurti ant kelio, bet, žinoma, lyg ir nesaugu, likimiškai ta patirties gija „nejrišta“, tarkim, į gimtosios sodybos „kuprelių“ raštą net jei lyg ant sparnų brauktum dieviškojo „naujojo plano“ skuteriu – autobusu, stabiliu ir netrinksinčiu lyg amerikiečių tankas „ant pagalvii“ M1. Bet ar gali panašiose šventėse, renginiuose, „mugėse“ rastis kelio kaip individu ir tautos visumos, kaip „sukabinto“ kultūrinio vyksmo, netgi gyvenimiško nuotygio pojūtis? Tarkim, ar gali Zarasų kultūrininkai pasiūlyti savojo krašto kultūros raidos nuo archeologinių gelmių iki dabartinio globalizuoto postmoderno viziją? (Nesvaičiok, tiesiai diagnozavo vietinis realistas – net paminklosaugininko neturim, nėra kam

pasirūpinti atrastų piliakalnių įregistruavimu, o iki apsaugos, visokį „regėjimų“ toli šaukia). Ryškėtų tada kryptys, tendencijos, o ne višniškių „sostininkų“ užgaidos... Ar kieno nors iš zarasiškių galvose nors teoriškai egzistuoja kultūros kaip kelio vizijos, kaip likimiškai „sukabintos“ nueities ir ateities neišvengiamybės, dermės, sąveikos vientisumas? Ar tai, be ištinkančių grandakcijų, konstruojama, derinama prie esamybės, ar tik dainuojama „apie tai, ką matau“? Atrodo, kad yra ir taip, ir anaip, ir detali šio kultūrinės savivokos ir savireguliacijos fenomeno analizė šiuokart užimtų perdaug vienos ir gal būtų ne vietoje. Tik šiame kontekste knieti prisiminti Lietuvos žydų rašytojo Grigorijaus Kanovičiaus, rasančio rusiškai, šiuo metu gyvenančio Izraelyje, sąmoningai pasirinkusio istorinę antrają Tėvynę, žodžius per jo knygos „Šétono apžavai“ pristatymą „Rašytynamje“, tiesa, kalbant ne tiek apie ją, o apie dabar Lietuvoje gyvenančių žydų (iš kitos pusės žvelgiant, ir lietuvių) dvasinę perspektivą, apie „litvakų“ ainių kultūrinių interesų sumenkėjimą, apie jų ambicingas viendienes akcijėles po užsienio aukso maišų sparnu, apie punktyrinę žydų bendruomenės gyvastį. Nelyg „amžinasis židas“, Senajį Testamentą po pažascia pasibrukęs, trumpais sakinių kirčiais bylojo tarsi pranašystę (cituoju iš atminties): „Nebéra kelio pojūčio. Kelio – ne jo atkarpos. Ne dalies. Ne punktyro. Kelio, kuris veda, o ne klaiposi. Kelio, kuriuo ateinama ir kuriuo nėreinama. Vientiso amžinojo kelio.“

Jei „kultūros sostinės“ ir amžinujų vertybų, tautos kaip pagrindinės vertybės atramų išlaikymo ir perimamumo kontekste klaustume, kiek Zarasų kultūrininkai, visuomenininkai, „veiksniai“ buvo persiémę panašiomis (ar visai kitokiomis) mintimis, be abejo, kad būtų atsakyta, jog buvo tiesiog realizuotas konkretus sumanymas, iškilęs gal sapnuojant Daivos Šukštulienės galvoje. Norėta įvaldant miesto erdvę ir ypač renginiams palankią Zaraso ežero salos erdvę pristatyti ne tik tai, kas turima vietoje, bet ir tai, kas pagal geidautiną įsivaizdavimą turėjo būti rodoma (ir išgyvenama, netgi savaip įbūtinama) „iš Lietuvos“ (visos likusios).

Dabar, už pusantro šimto kilometrų nuo Zarasų sedint Vilniuje ir neišvengiamai deformuojant buvusias ir siektas chronologines, kompozicines, prasminges „didžiojo bum“ apibréžtis, pirmiausia prieš akis iškyla pats miestas, šiuo metu teturintis apie aštuonis tūkstančius gyventojų, jo subalansuotas ir funkcionalus „jdarbinimas“ tam, kad šventės dantiračiai tikslinai ciksėtų, ant vos gofruoto ežeryno paviršiaus bangeliotų. Lyg anas klepsidros kaklelis pasitinka tiltas tarp Zaraso ir Zarasaičio – tarsi per juosmenį persileidusi Varšuvos – Sankt Peterburgo traktu sąsmauka. Regis, kad ir visas miestelis, likęs be kom-sorgų išskalambytos Marytės Melnikaitės (Marijos Melnik) stovylos, dunkso kaip vandenų suspausta milžino péda. Pavyzdžiu, iš pietų ją prilaiko labai jau Griežtas ežeras, o nosies tiesumu į pietyčius palei trakto stempelę judant į Daugpilį vyzdžiuose ūmai sutavaruoja žirgagalvių

brolių – latgalių arba, kitaip sakant, tų pačių sėlių – sodybomis „apsėsti“ ežerai. Ežerai ežerėliai (iš viso jų rajone – 302) – ne veltui kraštas bandytas vadinti Ežerėnais, bet galop likta prie įprastojo, slaviška svetimybė paženklinto pavadinimo Zarosy ar sėliškojo Zarasai (slaviškas variantas kažkoks net gaivališkiau poetiškesnis, paslaptingesnis – tai, kas tarp ar už (iki)rasų (rasijos)). Sakoma, kad Zarasų miestas esas tarp septynių ežerų – tik ne visai aišku, ką ir kodėl tam kažkieno sugalvotam „kreidos rauti“ priskirti. Gal tik siekiama prasmingo numerologinio ano lemtingo magiškojo septyneto veikimo atkartojimo – negi Zarasai menkesni už Vilnių ar Romą su šiųjų septyniomis kalvomis? (O kalvų ir ežerų daugiau nei septyni – apie Stelmužę. Ažuolas, kurį su klase ir auklėtoja, kilusia iš Subačiaus, lankiau mokinukas, vis dar leidžia kelias varganas šakas... Kliuvo tai, kad apie jį nieko neparašyta kokioje nors steloje, o norint sužinoti, kur miške yra Lygumų akmuo, tenka rodyti sumanumą...) O per miestą nepermaldaujamu srautu pagrindine gatve dažniausiai su rusiškais numeriais zuja sunkiasvoriai vilkikai („furos“). Tikra „mura“ su tom „furom“ – kalbos apie aplinkkelio tiesimą sukyla prieš rinkimus ir lygiai taip pat nutyla po jų. Ko plėšytis!? Išrinko, ir... Be to, miesto centre, tikram šunparkyje, stovi bukai nusklembtas paminklas 1830–1836 metais per carų valdomo „šiaurės vakarų krašto“ užkampio bažnytkaimių nutiestam traktui su arklių pašto karietų keitimų punktu sistema.

O Jovita Mikutavičienė, Kultūros centro direktorė, savo valdose neskubriai, gudriai besiypsanti, buvo rami kaip belgė (už jos pečių plušo komanda, o pačios atsakingumo zonoje gerai parengta programa jau buvo „užvesta“), atrodo, net ir tada, kai jai pranešė, kad dėl širdies ligos gatvėje sukniubo tévas... Lanksti neperlenkiama švendrė – ežerynų aukštaitė... Zuikelis šypso aukštaičiams, o žemaičiai tuotarp eina į „Dianą“, o ne į „Perlą“ išbaubti kvortos alaus ir susivokti, kur papuolėm (kiti net, pavyzdžiui, iš Kuršėnų „plausis“ per šalelę netrumpąjį vakare už 10 Lt išvysti Aistę Smilgevičiūtę ir „Skyle“), kol dar kavinės neužakytos nesaikingiesiems.

Užsukam ir į informacijos centrą – anas funkcionuoja net parūkdamas, tiesa, palapinė po pušimis kankorėžių apšaudoma, o „infobiuro“ toną duoda žvitraakė bibliotekininkė Jolanta Lementauskienė, kvatokliškai dalykišku stiliumi visai neprimenant per vedybinių sandorijų įgytosios „lemenančios“ pavardės (pavardės kartais esti iškalbias – antai mero Arnolдо Abramavičiaus semantinis vektorius (taip pat ir keičiant partijas) ar tik nebus atsivyniojęs nuo Abramo ir Saros beigi Abraomo?).

Juokai juokais, bet „gyvasis klasikas“ Juozas Erlickas, andai iš Viešnių miestelio pakilęs „eiti Lietuvos keliu“, kaip visada buvo geliančiai, niūriai, bet tiksliai frazuotas, „denatūruotas“ ir rimtas. Atkakęs vienam kinkinyje su „nai-irimčiausiais literatoriais“ Juozu Apučiu ir Aidu Marčėnu, jis ilgam juos „užmiršo“ besėdinčius su Vasiukų literatais

Žiūrovų Zaraso salos Mažajame slėnyje netrūko.

ant pusiau pjautų Mažojo slėnio estrados rąstigalių. Ne kur besdės! Ir vieni, ir kiti! O pats su juoda „futbolke“ ir sokratiškais brėžiais kaccoje, permerktas įkaitusių smegeinę aušinusių prakaito išskyru, kartu su „Vilniaus saloniastais“ vogravo glotnią išmintį pagal Juozapą šventą. Vis tauriai (po taurės ar taurių statymo) susisielojės nelyg ano amžiaus džiovininkas – ir vis apie negeroves, blogiečius, seimūnus, ministrus, artėjančius rinkimus – gerai, kad buvęs propagandinio fronto kapralas, gal ir rotmistras, tuomet – vis dar Seimo pirmininkas Česlovas Juršėnas neblogai buvo muštruotas „vyresniųjų brolių“ ir pats ne be linksmų plaučių, tad kikendamas lengvai pakélé „sakytojo“ presą, o „knyginia“ Kazimira iš Labanoro, kaip kuplėtaudavo Antanas Bujokas su kanklelėmis, „Prunskėniutė kaip lakštutė sau linksma (šiuo atveju – nelabai) lakiuo“, nes „gyvasis klasikas“ pirštu prikišamai parodė pragaištingą žemės ūkio ministrės, visom keturiom (ir daugeliu kitų) galūnėm besiveržiančios į S. Daukanto aikštę, veiklą (pavyzdžiui, sūnaus tvenkinio įžuvinimą mailiumi, nupirktu pagal ministerijos programą, t.y. mokesčių mokėtojų pinigais – detailiai apie tai neseniai rašė „Atgimimas“). Su ja iš godumo „susimovė“ ir „Balticos“ rengėjai – už tris valdiškus „galbus“ „kunigaikštienė“ lyg ant nutryptu karklyno ropojo ant scenų rėžti esą pagal temą tinkamų, bet iš esmės (ir arkliui turėtų būti aišku) priešrinkiminių kalbų, piktinti „ne-politizuotą“ publiką ne tik viešųjų ir privačių interesų nedelinimu, bet ir, tarkim, viešu émimu minkytis virtinių tešlą

nenusiplovus rankų...) O Juozapas Viekšniškis vis tiksliai lyg „carskas“ mokytojas su liniuote „užgrodavo“ per naugčius – tad sédėjo nusprūdusi nuo priešrinkiminio VIP eskadrono tarsi sukaustyta akmenligės ar prarariusi itin karpomis apéjusių gyvą rupūžę. Ypač penktadienį, pirmają sambūrio dieną, VIP (kultūros ministras Jonas Jučas, sei-mūnai, apskričių viršininkai, merai, suraukusি kaktelę, kai reikia, dėl įtaigumo priklaupianti tarp eilių VšĮ „Vilnius – Europos kultūros sostinė 2009“ direktorė Elona Bajorinienė etc.) trukdė vietiniams „veiksniams“ ir kultūrininkams būti savimi (nors ir buvo išskirta atskira egzotiška tarnyba, pasivadinusi „VIP darbas“ – atsakingas buvo, matyt, gurus tokį performansų ir instaliacijų meistras R. Janulis).

Keletas grybšnių, kaip buvo pateiktos kai kurios labiausiai dominusios temos ir iš jų suformuotos programos. Pa- vyzdžiui, 2009 m. Lietuvos tūkstantmečio (vardo paminėjimo? – kyla abejonė ir klausimas, kas slypi už pasirinkto trumpinio, gal išties dėl skambumo verta aukoti tikslumą?) dainų šventę „Amžių sutartinė“ pristatė Vilniaus universite-to dainų ir šokių ansamblis ir Šiaulių valstybinis kamerinis choras „Polifonija“. Jie tai padarė kaip tikri „asai“ – užtikrintai, solidžiai, įdomiai, bet nemalonai veikė tai, kad aukšto meninio lygio kolektyvų klausėsi tik kelios eilės ištikimiausiu klausytojų, o „masės“ arba neatėjo, arba patraukė tüpti ant iplaplūdimio smėlij subestų suoliukų ir pavépsoti į „ne-ivykusio“ poeto (nors ir pirkusio reklamines plokštes Vilniaus centre debiutiniams rinkinukui pristatyti) dizainerio

Aleksandro Pogrebnojaus ir Vidos Simonavičiūtės rudensžiemos, UAB „Rorio“ kailinių ir veltinio kolekcijas. Žiūrovą visada teisus, sakoma, ir jų daugumą domina ir, matyt, visada trauks popsiniai žiūralai, bet rengėjai galėjo apdairiau numatyti „tautų kraustymosi“ srautus ir pakoreguoti tų maršrutų laiką, juolab kad ir šiaip kaip rimtojo meno dozė tie pasirodymai estradoje buvo išties virtę papunktiniais būsimosios šventės, pavyzdžiu, chorų repertuaro pristatymais ir buvo gal kiek paankstinti. Nepatiko ir vedėjos, aktorės, šikart scenoje vaidinusios „visų galų meistrę“, Nijolės Narmontaitės, šiaip dantingos, guvios ir gebėjusios džiaziškai miksuoti atskirus didžiosios scenos vyksmo fragmentus, negebėjimas perteikti pagrindinės informacijos apie būsimosios šventės metmenis, nors greta scenos mindžikavo pasruošę tai padaryti žinovai – LLKC ir Dainų šventės direktorius Saulius Liausa, garbūs dirigentai, muzikai.

„Kultūros kaip gyvo vandens“ šukį, atrodo, labiausiai turėjo rezonuoti vadinojo podiumo ant pontoninių plūdurų salos paplūdimyje (kartu su netikėtais dailės akcentais prisodrinta galerija „Vanduo“) funkcionavimas. Išties tai buvo didžiausia žiūrovinė intriga, ir jie, išgirdę „gerą naujieną“ apie vykstantį renginį, būriais, nelyg pirmykščiai rinkėjai ir medžiokliai, traukė subesti sandalus arba nuogas pėdas į paežerės žvirgždą. Sliūkinau prieš tai pakrantėmis – prie Mažojo slėnio aptikęs gana stačius laiptus su puikiu vaizdu į miestą, tarsi suspaustu ir iškirptu iš vešlios augalijos, o geniuvi vis kalant ir „nenusikalant“ galvos gretimoje pušyje, eretiškai pamaniau – štai kur turėjo vykti jvairiausi antvandeniniai „holistiniai judėjimai“. Né nereikia abejoti, kad pasirodymų „vinis“ buvo Lietuvos

liaudies kultūros centro tautinio kostumo kolekcijos pri- statymas su „apšildančiosiomis grupėmis“ („Mode H“ kolekcija ir programa, skirta neįgaliesiems, Visagino mokinukų pašvytravimai).

Zarasų kultūros centro režisierė Gražina Karlaitė tam rengési, atrodo, visu rūmtumu. Mat geidavo (regis, pritarian kostiumus užsisakančių kolektyvų vadovų choreliui), kad anają žadamą atvežti kolekcijos dalį (65 iš 90) ant savų kūnelių nešiotų ne jau ganetinai išdresuoti vilniškiai „manekenai“ ir „situacijų dramelių“ inscenizuotojai, bet vietinės jaunimo pajėgos („suktukas“ – visur esanti K. Mikutavičienė). Girdėjome, režisierė atkakdavo sostapilién, kamantinėdavo prisiauspriusi šneką, draugišką ir geranorišką Danutę Keturakienę ir jos koleges, kas ir kaip, nagrinėjo filmuotą kolekcijos demonstravimo medžiaga, „mokési judeisi“, – žodžiu, ne vien dėl stangrumo ir audinių natūralumo, regis, žybsinčius pasijonius, liemenes ir skaras čiupinėjo. Dar ir aktorių Gediminą Storpirštį pasikviesdavo, kad šis, kaip renginio vedėjas, pasirinktu, ką norėsiąs dėvēti per pasirodymą „ant vandens“. Anas šakninis aukštaitis visa ką lyg ir teisingai rinkosi (žinoma, patartas tautinio kostumo specialisčių), kol neužkliuvo už ilgaskvernės žalias žemaitiškos sermégos. Taip patapo nelyg „perpilietintas“ į žemaičius, nors pasirodymų murmele aukštaitišku gomuriu varinėjo. Vaizdavo „svečias iš Žemaitijos“ esąs. Atrodo, per renginį režisierė jam nesurado tinkamos vietos, išeities pozicijos, galbūt kokį, tarkim, improvizuotų skobnių ar įtaigiai specifiškai sukeistinto, įsivaizduokim, mitinio erelio lizdo, nes tie nuolatiniai jo išėjimai ir gržimai lyg žalvarnio plunksnas plaikstant ilgus

Improvizuota „gelda“ atplukdomi tautinio kostumo kolekcijos rodytojai. Nuotraukos iš Zarasų kultūros centro archyvo.

sermėgos skvernus (prie pulto ant suoliuko režisierės pašonėje) atitraukdavo dėmesj nefunkcišku vaikščiojimu ir net kai kada erzindavo perdėm aktoriška laikysena, bet visa atpirkdavo (nežinia, kieno) puikiai parinkta ir gana raiškiai, neegzaltuotai, saikingai jausmingai išdeklamuota, kartais beveik išrečiuota poezija, deramai priderinta prie regioninės drabužijos akcentų. Pasiteisinės sumanymas – vandeniniu važeliu penkiskart pagal esamus regionus suvežioti ant pakylos aukščiausios prabos tautiniams kostiumais aprengtus, etnografines sritis „per save“ pristatancius zarasiškius. Priplaukdavo nejudantys lyg iš amžių glūdumos ar ežero gelmenų išgriebta skulptūrinė kostiuminė grupė, net rodėsi, kad apdaruose stamantrios merginos, žvelgiančios kažkur tiesiai prieš save, net nemirks, kad net jų kūnų poros užsivaškavo, ką kalbėti apie Eroto svaidomas ir sijojamas sporas bei strėles... Oriai išlipdavo, kartais pasikaišiusios sijonus ir išties „be pokazuchos“ prilaikomos už „rankenų“ bernékų. Ramiai, be skubos „suvaikšiodavo“ regionui (gaila, sumenkęs buvo žemaičių vaizdelis) priderintą metražą, įterpdavo į siužetą švelniai temperuotų sceninių (ar draminių) vaizdelių, konfigūracijų ir su vos juntamu pagreitėjimu (tarsi vos imtos kinkytį į vežimus kumelaitės ir eržiliukai namo) nuvilnydavo nuo kažkodėl žydrakai melsvai dažytos pakylos. O vis dėlto tikslingiai į tokias šventes būtų vežti „gatavą“ renginį! Didingai, išnašiai, elegantiškai, tik kartais kai kuriems „manekenams“ gal perdėm įsitempus, kartais lyg prarijus mietą slenkant įsivaizduojamaja linija – laisvesnis jautimasis šioje natūralioje, bet neįprastoje erdvėje būtų nepakenkės, kaip ir rišlesnis atskirų fragmentų jungimas, viso kompozicinio „kinkinio“ įsukimas į bendrą vyksmą, natūralesnės drabužio našystos įgūdžiai, bet tai tik smulkmenos, palyginti su iš esmės puikiai savo jégomis pristatyta etalonine tautinio kostumo kolekcija. Je!

Dar trumpai apie tai, kas patiko (ir kas ne itin). Patiko „teisingi“, šakniniai zarasiškių etnokultūriniai sambūriai – tokie, kokie dabar natūraliai, be kosmetikos gyvuoją – Salako, Degučių, Sadūnų, kitąkart Dusetų, Antazavės, Antalieptės, Imbrado, Suvieko kaimų „festivaliai“ (jautėsi mikli ir valki (žemaitiškai išsitarant – o šiaip paslanki, lanksti) Gintaro Andrijausko, šiaip prapuolusio begaliniuose koncertuose „ant trotuaro“, ranka, „Zalvynės“ pristatymas bei viso Mažojo slėnio programų riktaivimas (Rima Vitaitė), du setiškių peterburgskos armonikos koncertas, Algirdo Svidinsko, įsprauto į Raudondvario „akacijas“ ir „vitražus“, balso-gitariniai šėliojimai ir sėliojimai. Nepatiko pseudoreikšmingumu juokingas Vilniaus mero, iš visų pusų apstoto diksilendo muzikantų, žirgliojimas keliute prie estrados ir išblėsęs, trafaretinge žodine pleperza inkrustuotas jo vojažas ant scenos su „Ratilio“ ir „Poringe“ bei salsvais, įgrisu-siais „ūpgario“ balseliais ir televeideliais. Išvis keistas, ypač didesnių kolektyvų, tampymas(is) po šventes nesuteikiant galimybės tinkamai pasirodyti, todėl manau, kad siekis dirbtinai prigrūsti programą daugeliu renginių ir taip „similiuoti“

beveik fejerverkais sproginėjančios kultūros sostinės įvaizdij, nepasiteisino. Kaip ir renginių išmėtymas po kelias, gana nutolusias viena nuo kitos veiksmo erdves – išsibarstė žiūrovai, jautėsi organizacinis „prakaitas“, vadybinė makalynė ir šventės pojūčio stygius. Kita vertus, stebino lyg ir užmiršti, bet provincijoje gajūs programos dalyvių pasirodymų vietas ir laiko kaitaliojimai, jų neatvykimas ir naturėjimas rezervinės „uzkamšos“, beveik apie tai neinformuojant viešai ir iš anksto – taip sakau gindamas elementarijas „vartotojų teises“. Tiesa, kartais griebiasi pirmarūšių profesionalių kolektyvų grupavimo su paprasčiausiais ir prasčiausiais mėgėjais. Neatrodė girtinas ir perdaug menkas latvių tradicinės kultūros kolektyvų kvietimasis gal manant, kad juos astos vakarinės, į jaunimą, be abejo, orientuotos latvių ritminės elektrinės grupės (roko orientacijos „Igo“, labiau elektroninės muzikos eksperimentais gyva „Jumprava“). Prie to priglausiu nuostabą, kodėl „išstenėta“ tik tokia kukli lietuviškos jaunimo muzikos pasiūla, kodėl nebuvo bardų, dainuojamosios poezijos „vibrofonų“, kodėl puikus kauniškių diksilendas „DIXX BAND“ buvo nugrūstas į patį sekmadienio galą, kai po valdžios ir kultūrininkų pasidžiaugimų (kas pakels...) vieni kitaip, pasigyrimų (dar kartą) „pirmąja istorijoje kultūros sostine“ ir įsivertinimų dovanomis, žiūrovams tarsi buvo duotas signalas skirtystis (bet ne kartu su paslaptingai paežerės guoto linkui nulingavusia rengėjų kavalkada).

Manau, zarasiškius sudomino, išties nestereotipiškai kultūriškai atgaivino Kauno šokio teatro „Aura“ (vadovė Aurelija Letukaitė) spektaklio „Aseptinė zona arba lietuviškos sutartinės“ fragmentas. Tai buvo lyg netikėtas kometos su kuprine ant pečių (su vos panešama egzistencine ir kultūrine patirtimi) žybsnis. Raiškus sceninis judėjys, „nevandeninas“ siužetas, tikslinges faktūrinis ir simbolinis „aktorinės medžiagos“ komponavimas, lazerių ir kitų modernybų naudojimas (ypač vėlesnio pasirodymo metu) padėjo suvokti, ką galima išsakyti teatro kalba, lyg sapnuojant amžinybės akivaizdoje, nakties tamsoje šokančiais iki zvimbėsio supresuotais minties fotonais – jausmus ir dviasi iš-spinduliuojančiu žmogaus kūnu. Gyvai ir aseptiškai.

Juozas ŠORYS
2008 rugsėjis, Zarasai - Vilnius

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

Zarasai Lively and Aseptically

Juozas ŠORYS

Juozas Šorys talks about a series of cultural events that happened this year over several days in September in Zarasai. The series was called *Zarasai the Culture Capital of Lithuania*. Šorys gives his critical opinion on the first “Culture Capital of Lithuania” events reproaching mainly the eclecticism of their structure, too big an emphasis on the potential of the whole of Lithuania and too little exposure of the Zarasai heritage.

Devintoji „Griežynė“: įvairiapusiški talentai

Gaila KIRDIENĖ

Rugsėjo 10–14 dienomis vykės devintasis, visų kas antrą rudenį laukiamas tarptautinis instrumentinės muzikos festivalis „Griežynė“ puikiai atskleidė tame dalyvavusių muzikantų talentus. Nors šysk užsienio svečių buvo nedaug, tačiau visi jie – ir meistriški atlikėjai, ir puikūs mokytojai, kursų metu gebantys besidominčiuosius pamokyti ne tik griežti, bet ir šokti. Akivaizdu, kad į festivalį nebūtina kvesti daug gausių kolektyvų, talentingi solistai taip pat sužavi ir „uždega“ publiką.

Dėmesj traukė latvių grupė iš Rygos „Abra“ (pavadinimas reiškia geldą, kurioje minkoma kepti paruošta duonos tešla). Nors grupė gyvuoja vos trejus metus, tačiau kur kas ilgesnę muzikavimo ansambliuose patirtį turintys keturi jos nariai (Eduardas Klintas, vadovas, jo sūnus, maždaug devynerių metų amžiaus Audaras Klintas, Dagnija Pārupē, Laima Jansonė), skleisdami džiugią nuotaiką, dar-

niai griežę gerai skambančiais vadovo pagamintais instrumentais. Meistrauti ir muzikuoti E. Klintas pradėjo apie 1989 m. Pasak jo, pagaminės pirmąsias kuokles, pats nustebė, kad taip gerai pasisekė, todėl ir igijo drąsos meistrystę testi. Festivalio metu jis pūtė eksperimentinį (bet attinkanti latvių tradicijas), labai gerai skambantį, iš skustos, net persiviečiančios ožkos odos neseniai pasidarytą dūdmaišį. Sūnui pritaikė mažesnį, lengviau išpučiamą dūdmaišį. Meistrai muzikantai dažnai prašo pagaminti ir būgnų, ir jis neatsisako padėti.

Atvirose erdvėse, skveruose labai tiko skardus ir energingas „Abros“ dūdmaišių ir būgnų ansamblis, o uždarose erdvėse, scenoje gražiai skambėjo kuoklėmis pritariamos tradicinės latvių dainos ir šokiai. Ypač sudomino senuosius dvaro, rūmų šokius primenantis dūdmaišininko vadovaujanamas rato šokis. L. Jansonė, studijuojanti etnomuzikologiją

Festivaliui suburtas ansamblis „Vilniaus griežynė“.

Latvių ansamblis „Abra”.

Groja švedas Albanas Faustas.

neseniai įkurtame Latvijos muzikos akademijos Etnomuzikologijos skyriuje, tiesiog užbūrė savo sukurtomis, plačią nuotaikų skalę (nuo svajingų, lyrinių iki veržlių ir net ugningų) apimančiomis kompozicijomis. Muzikantė pelnė, ko gero, karščiausią katučių. Išskirtinai vikrai užgauti stygas jai padeda neseniai dovanų gautas indų styginio instrumento santuro plektras (brauktukas). Jaunoji virtuožė pasakojo, kad kuoklėmis ji skambina vos penkerius metus, šiuo metu muzikuoti mokosi savarankiškai, didelę įtaką jai daro Jano Sibelijaus muzikos akademijos (Suomija) kantelininkų grojimas. Toje akademijoje, kurioje studentai tradicinę muziką ir šokį gali mokytis ne tik tirti, bet ir atliki, komponuoti, be to, paprastai gauna paramą savo atliekamai muzikai publikuoti. L. Jansone ketina testi mokslus. Beje, 1996 m. ir „Griežynės“ festivalis supažindino su J. Sibelijaus muzikos akademijos auklėtinio kantelininko Timo Väänäneno atlieka-ma muzika ir (iš garso, vaizdo įrašų) su kitų studentų muzikavimu bei šios mokyklos darbo metodais. L. Jansonė spėjo pasidomėti ir „Griežynės“ folkoteka, vykusia rugėjo 11 d. vakarą Vilniaus mokytojų namų kieme. Ji palankiai vertino nuoširdų lietuvių kanklininkų ir birbynininkų džiazavimą rugėjo 13 d. koncerte.

Kaip visuomet, malonu buvo matyti, nors ir trumpam atvykusią, dar vieną latvių grupę – jau kelintą kartą „Griežynėje“ dalyvaujančių šeimyninį rygiečių Andrio Kapusto ir Aidos Rancanės duetą.

Atrodo, kad šiemet „Griežynėje“ viešpatavo dūdmaisiai, mažiau griežta smuikais, išgirdome po vieną kitą

retesnį instrumentą, net ir armonikos buvo vos kelios. Jau apie dvidešimt metų lietuvių etnokultūrininkai bendrauja su daugelio renginių Lietuvoje dalyviu, dūdmaišio entuziastu, šiaurės vakarų Baltarusijoje, gretimoje šiaurės rytų Lietuvos dalyje ir Latvijos Latgaloje paplitusių dūdmaišių žinovu, puikiu meistru ir muzikantu, daugiausia paties surinkta medžiaga pagrįstos knygos „Dūda Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemėse“ autoriumi Todaru Kaškurevičumi. Beje, nė vienas lietuvių tyrinėtojas didesnio veikalio apie dūdmaišį, kadaise buvusį plačiai paplitusį lietuviškose žemėse, nėra parašęs. Turime tik žymaus tautosakos rinkėjo Jurgio Dovydaičio straipsnelį, etnomuzikologų Rimanto Sliužinsko mokomają priemonę, Marijos Baltrėnienės bei Romualdo Apanavičiaus muzikos instrumentų žinyno skyrelį ir kelis publikuotus XX a. pirmojoje pusėje užrašytos muzikos garso įrašus bei jų transkripcijas.

Festivalyje T. Kaškurevičius pūtė pagal Lietuvos nacionaliniame muziejuje saugomą eksponatą paties pagamintą dūdmaišį net su trimis burdonais (be gyvulio rago gale). Pasak jo, bent jau šiaurės vakarų Baltarusijoje dūdmaišis yra vietinis instrumentas, kadangi jis tradiciškai daromas iš aukojamo gyvulio – ožkos. Apie apeiginį dūdmaišio dirbimą dažnai dainuojama liaudies dainose. Muzikavimo dūdmaišiu tradicija Baltarusijoje buvo gyva iki 1980 m., dar praėjusio šimtmečio pabaigoje žmonės puikiai apie šį instrumentą galėjo papasakoti. Dūdmaišis buvo išimtinai apeiginis instrumentas, pučiamas solo arba dainuojant su dainininkais per krikštyną, vestuvių ir laidotuvių apeigas. Dūdmaišininko niekas nelaikė muzikantu, griežti šokiams kviesdavo kitą, atskirą smuiko, armonikos, būgnelio kapelą. Kartais iš dūdmaišininko ir pasišaipydavo, nes nuo stipraus pūtimo jo veidas stipriai parausdavo, akys degdavo, pats jis atrodydavo vos gyvas. Entuziastų dėka dūdmaišio tradicijos Baltarusijoje atgimsta, Minske jau trejus metus vyko šiam instrumentui skirtas tarpautinis festivalis „Dubarskij fest“, kurio metu atliekama įvairių stilių (viduramžių, liaudies, roko, džiazo) muzika.

„Griežyneje“ T. Kaškurevičius muzikavo solo arba duetu su neseniai susibūrusio ansamblio „Essa“ dainininke Volha Dziadovik, kuri turėjo prisitaikyti prie aukšto dūdmaišio diapazono (G tonacijos), bet raiškiai padainavo stipriu, tradiciškai kiek „suspaustu“ balsu. Taip pat jie atliko rugiaptūtės dainų. Nedidelis ansamblis (sudarytas tik iš dviejų merginų ir paties T. Kaškurevičiaus) pavadinatas šiaurės Baltarusijoje tekančios upės vardu. Šio krašto, susijusio su Dzūkijos ir Aukštaitijos tradicijomis, folklorą ansamblis ir atlieka, ir kitaip propaguoja.

Išlikimieji „Griežynės“ lankytojai kone kiekvienais metais gali stebėti tradicinį švedų muzikavimą įvairiais instrumentais. Šiųmetis svečias, Pietų Vokietijos Acheno mieste gimęs, Švedijoje augęs ir gyvenantis dūdmaišio ir *nyckelharpos* (raktinės lyros) atlikėjas bei meistras Albinas Faustas iš visų anksčiau apsilankiusių muzikantų išsi-skyré atlikimo virtuoziškumu, precizija ir nenustygstančiu temperamentu. Liaudies muzika jis domisi nuo vaikystės, o meistrauti pradėjo jaunystėje, kai pradėjęs aktyviau muzikuoti pamatė, kad meistrų trūksta, užsakyto instrumento tenka laukti keletą metų. Nepriekaištingai skambantys jo paties padaryti instrumentai liudijo meistro nagingumą. Dūdmaišio entuziastai nepraleido progos ne tik pasigérēti Albano Fausto muzikavimu, bet ir per muzikavimo kursus (rugsėjo 12 d.) sužinoti jo mielai atskleidžiamą muzikavimo dūdmaišiais paslapčių, paméginti patys išmokti sugroti švedų polką. Prie gausaus dūdmaišininkų pulko prisdėjo ir šauniai Didžiajame koncerne (rugsėjo 12 d.) pasirodė jaunieji (ir vyresnis vadovas Jonas Misевичius) dūdmaišininkai (ir būgnininkai) iš Kauno Vytauto Didžiojo universiteto „Rasos“ gimnazijos folkloro grupės „Lygaudė“: Justinas Žygis, Vaidas ir Laimonas Staškūnai.

Profesionalumu ir įvairiapusiškumu žavėjo vienas iš nedaugelio šiųmetės „Griežynės“ armonikininkų, jau antrą kartą festivalyje dalyvaujantis muzikantas iš Anglijos Rogeris Watsonas. Iš vidurio Anglijos kilę anglakasio

Kuoklininkė Laima Jansonė.

Groja Rogeris Watsonas su vydragiečiais.

Dambrelininkas Egidijus Darulis.

sūnus R. Watsonas pirmosios muzikavimo patirties įgijo apie 1960 m. mokyklos ir bažnyčios choruose bei mokyklos džiazo ansamblje, kuriame grojo lūpine armonikėlę ir į lamzdelį panašią fleitą. Anglicoje sustiprėjus nacionalinės kultūros judėjimui prieš amerikietiško popso skverbimąsi, jis ėmė domėtis liaudies muzika ir šokiu. Tuo metu apie šią kultūros sritį labai trūko bet kokios medžiagos, archyvinių įrašų. Nors tradicinės anglų muzikos gaidų turima jau iš XVII–XVIII a., tačiau jų, kaip ir šokio aprašų, teko ieškoti pačiam. Taip R. Watsonas pradėjo ir iki šiol tėsia tradicinės muzikos ir šokio tyrimus. Pasak jo, įgytos žinių jam leidžia pritaikyti tradicinę melodiją šokiu, net jei jis užrašytas be melodijos, ar pakeisti tradicinės dainos tekštą šiuolaikines realijas atliepiančiomis eilutėmis. Beje, R. Watsonas įgyvendina ir įvairių taučių muzikantus (kurių šiuo metu daug gyvena Anglicoje) suburiančius sumanyimus (projektus), kartu jie atlieka *world* stiliaus muziką. Tradicinės anglų ir lietuvių melodijas jis ne kartą yra atlikęs su kompozitoriaus, vieno iš pagrindinių (kartu su Arūnu Luniu ir Lietuvos liaudies kultūros centru) festivalio „Griežynė“ rengėjų Algirdo Klovos vadovaujama grupe „Vydraga“.

R. Watsonas turi didelę tradicinių anglų šokių rylų ir kadrilių mokymo patirtį. Pasak jo, šiuo metu anglai vis dažniau šoka tradicinius šokius, į įvairias šventes kviečiasi šokių mokytojų, kuris pats ir groja. Kadangi šie anglų šokiai, jų figūros neretai primena lietuviškuosius kadrilius, lietuvių šokėjams jų gana greitai pavyko pramokti – šokti juos buvo smagu. Juolab kad mokytojas papaskojo įdomių dalykų apie kiekvieno šokio istoriją, jų figūrų reikšmę (pavyzdžiui, kad kryžiaus-žvaigždutės figūrą, panašią kaip ir naudojamą lietuvių šokiuose, kadaise drausdavo atlikti krikščionių dvasininkai).

Klausantis R. Watsono muzikavimo be įgarsinimo, visų pirma stebino stiprus ir skaidrus jo turimų nedidukių senoviškų armonikų (melodeonų) skambėjimas, kuris, beje, labai tiko pritarti ir maloniams, skambiam paties muzikanto balsui. Pasirodo, kad šiuos du (dviejų ir trijų eilių) instrumentus specialiai R. Watsonui pagamino žymus meistras iš Olandijos Utrechtio miesto Van de Leuw. Prieš keletą metų jis atkreipė dėmesį į šioje šalyje koncertavusį puikų mu-

zikantą ir priėjęs paklausė, ar šis nepageidautų naujo instrumento. Šiam mielai sutikus, kadangi Anglijoje armonikas gamina tik vienas žymesnis meistras ir instrumentų tenka ilgai laukti, stebėjo jį ilgesnį laiką (koncertų metu ir nusifilmuotą videomedžiaga), kad melodeono klaviatūrą pritaikytų būtent šio muzikanto poreikiams ir rankoms. Beje, nors melodeonai yra diatoniniai (*G* tonacijos) ir turi nedaug bosų, tačiau jų sąskambiuose nėra tercijos, todėl instrumentai vie nodai gerai tinka akompanuoti tiek mažori nėms, tiek minorinėms melodijoms. Taigi apie 1820 m. Christiano Bushmanno su konstruotų melodeonų tradicija gyvuoja ir mūsų dienomis.

Kaip visada, džiugino į „Griežynę“ pa kviestų tikrujų lietuvių liaudies muzikantų pasirodymai: Didžiajame koncerne Vilniuje vadovaujant smuikininkui Feliksui Jucevičiui smagiai griežé trio iš Jurbarko (smuikas, bandonija, basetlė), Ignalinos koncerne – cimbolininkas Jonas Lechovickas ir armonikinin kas Jonas Žemaitis.

Jau antrą kartą vieno iš „Griežynės“ rengėjų Arūno Lunio iniciatyva specialiai festi valiui susiburia vilniškių muzikantų grupė. 2006 m. tai buvo bandonijų kvartetas, šie met – styginių kvartetas „Vilniaus griežynė“: trys smuikai (Evaldas Vyčinas, Algirdas Klov a, Gaila Kirdienė) ir basetlė (Arvydas Kirda arba Vytautas Linkevičius). Jie griežé tradi ciinius Rytų Aukštaitijos arba Žemaitijos kūrinius, sieké atskleisti tradicinių lietuvių in strumentinės šokių muzikos dermių (ne tik mažorinių, bet ir minorinių) bei žanrų įvairovę. Maloniai nustebino ir dar vienas lietuvių „atradimas“ – trečius metus muzikuojančio ukmergiškio dambrelininko (arba bandū rėlininko), tikro virtuozo Egidijaus Darulio pasirodymas (lamzdeliu jam talkino Violeta Juozapavičiutė). Per dvarų kultūrą dambrelis buvo paplitęs daugelyje Europos šalių (taip pat ir Lietuvoje), juo grota ne tik rūmų, bet ir kaimo šventėse. Įdomu, kad pats to, regis, nežindamas muzikantas tėsiai ir būtent savo krašto tradicijas – 1938 m. buvo įrašyta „Ukmergės muzikantų“ kapela, grojusi *bandūrėliu*, lūpine armonikėle ir *vamzdeliu*. Vieną iš jo grojamų dambrelių pagamino meistras ir muzikantas iš Pasvalio Albertas Bartašius, kuriam E. Darulis paskyrė spe cialų kūrinį.

Rengėjai jau galvoja apie 2010 m. jubiliejinių, dešimtajų „Griežynės“ festivalių, į kurį ketina sukvesti ir jau gir dėtų, festivalio draugais tapusių muzikantų, ir pateikti ne vieną staigmeną.

Baltarusių dūdmaišininkas Todoras Kaškurevičius.
Artūro Ravinsko nuotraukos

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

The Ninth “Griežynė”: Manyfold Tallents

Gaila KIRDIENĖ

Gaila Kirdienė discusses the ninth international festival of instrumental music *Griežynė* that took part on 10–14 September this year. She believes that the festival does not need a wide selection of performers as even a small number of talented soloists attract the audience. Among this year's participants she singles out such excellent companies and performers as the Latvian group *Abra*, the Riga family duo Andris Kaputs and Aida Rancane, the Belarusian bagpipe player Kaškurevič, the mastery of the Swedish musician Alban Faust, and the English performer Roger Watson. *Griežynė* is held in Vilnius every two years.

Kas gi – Mėnuo Juodaragis?

Ugnius LIOGĖ, festivalio „Mėnuo Juodaragis“ sumanytojas, įkvėpėjas ir vadovas, Liudviko GIEDRAIČIO kalbinamas, aptaria šį savitą, paslaptinę kultūros reiškinį.

Kas gi slypi už tokio mīslingo pavadinimo „Mėnuo Juodaragis“?

Postfolkloro, alternatyvios muzikos ir šiuolaikinės baltų kultūros festivalis. Pagrindas – muzika, tiesiogiai išplaukusi iš folkloro, arba tik susijusi su juo, ar tik atskirais elementais susieta – prasmėm, jausena, gilumine esme. Ją sąlyginai vadiname postfolkloru. Kita dalis – mokslinė, kultūrinė: paskaitos, filmai, seminarai, parodos... Labai plati programa. Šiemet festivalis vyko Zaraso ežero saloje, tad prisidėjo ir, vadinkim, pramoginė dalis: vandens pramogos, ekskursijos... Šiam renginiui itin svarbi gamtinė aplinka, buvimas gamtoje.

Kokia, sakytum, ideologija grindžiat tą renginį, kokią dvasią jam suteikiat?

Festivalio ideologija ir turinys – sasajos su senaja baltų kultūra. Ne muziejinis jos propagavimas ir sasajos, bet senųjų dvasinių vertybų, išlikusių rudimentų atradimas, priminimas, gaivinimas, prijaukinimas būtent šiuolaikinėmis sąlygomis ir formomis. Apibendrintai sakome – aktualizavimas. Tai pagrindas kurti, žaisti, fantazuoti, eksperimentuoti, moksliskai aiškintis. Nesilaikome jokios dogmatikos, niekam nieko neprimetame, kas ką turi darysti. Žmonės kuria savarankiškai, o mes tai priimame. Žiūrovai ir patys tampa vyksmo dalyviais. Svarbus elementas – nepriklausom jokiai valstybinei ar nevalstybinei organizacijai, kuri galėtų nurodinėti, ar teisingai ką darome, ar neteisingai. Nesame saistomi kūrybinių kanonų. Saviraiškos srityje mes esame laisvi ir niekam

„Mėnesio Juodaragio“ publika.

neskolingi. Mums nesvarbūs apibūdinimai „autentiška“, „neautentiška“. Kultūros namų ansambliai savo iškai ribojami tradicinių nuostatų, yra tarsi valstybiniai, laikosi tam tikros „mokyklos“, valdiškų nurodymų: taip galima, taip ne, taip ne-tradicinė, taip nesupras... Neribojame savęs jokia dogmatika, nuostatais, stiliais. Festivalio žmonės visiškai laisvi nuo etalonų. Mūsų projekcija krypsta į dabartį ir ateitį, ir mes suvokiame, kad, keičiantis laikui, neišvengiamai keičiasi ir kultūra, jeigu ji, žinoma, yra gyva. Veiklą pradėjom gryna iš asmeninio entuziazmo, visos mūsų iniciatyvos – iš pačių žmonių, iš „apačios“.

Kas tie – „mes“, „mūsų“?

Pirmiausia – bendraminčių grupė. Nuo 2003 metų galima vadinti ir visuomenine organizacija. Įkūrėme leidyklą „Dangus“, leidome „pogrindinės“, alternatyvios ne-tradicinės muzikos kasetes, kompaktinius diskus, platinome per internetą. Praktiškai – 10–15 žmonių būrelis...

Dėjom savo pinigų, gaudavom iš rėmėjų, dalį surinkdavom už bilietus – visak reikalinga buhalterinė apskaita, teisinis įforminimas, tad buvome priversti įkurti viešąją įstaigą. Pavadinome ją „Baltijos griaustiniu“.

Na ir pavadinimai: Mėnuo Juodaragis!, Dangus!, Baltijos griaustinis! Kie-tai, kryptingai, sakyčiau, sukalta! Ką tai liudija?

Reikia orientuotis į stiprų turinį. Švelnių, gražių, aptakių oficiozinių dalykų lyg ir pakanka. Mūsų idėjinė veikla kai kuriais požiūriais gerokai radikali, „griežtai“ baltiška.

Gal paaiškintumėt šio žodžio turinį konkrečiau...

Lietuvių mitologijos tyrinėtojai sutaria, kad mūsų senoji gamtinė, prigiminė tradicija, religija aprėpia visas stichijas, visą kosmosą, viską, viso pasaulio suvokimą, teigia šviesos ir tamsos, dangaus ir požemio vienybę. Nuolat teigiamas pusiausvyros, harmonijos būtinumas, bet mūsų gyvenime, gal dėl krikščionybės poveikio, susikoncentruojama į „šviesią“ dalį. Man atrodo, kad nereikia pamiršti ir tamsos, t.y. – viso vaizdo. Tik jūdviųjų vienybėje –

Aistė Smilgevičiūtė ir grupė „Skylė“. Jų naujas albumas „Povandeninės kronikos“ kupinas baltiškų motyvų.

Andrius Mamontovas: „Seniai norėjau sugroti „Mėnesio Juodaragio“ festivalyje. Pagaliau ta diena atėjo“.

harmonija, tik per tokį santykį ateina susivokimo kosmose, pasauly archajinė jausena...

Kodėl jūsų Mėnuo – Juodaragis... Kaip toks pavadinimas atsirado? Ar jis nelieudija pokrypių vien į juodumą?

Pirmasis mūsų renginys vyko kultūros namuose Verbiškėse, kaime šalia Molėtų, 1995 metais per naktį – sutemus prasidėjo, baigesi auštant. Scenoje kabėjo raguotas ménulis – toks archajinis simbolis... Renginys gyvavo, o apie pavadinimą niekas rimtais negalvojo. Visada žavėjausi K. Borutos „Baltaragio malūnų“. Pamaniau: jei yra „baltaragis“, tai turi būti ir „juodaragis“. Rimtesnio turinio iš pradžių ir neteikiau. Bet festivalio alternatyvi kryptis buvo akivaizdi, skambėjo „tamsi“ muzika, „metalas“ – savotiškas grūdinimasis vyko. Tamsa buvo mūsų atspirties taškas: tik pažinę tamsą, teigėme, galim pažinti ir šviesą. Kas mato vien šviesą – tamsos niekada nesupras... Filosofuojam, bet tas

ETNINĖS VEIKLOS REALIJOS

pavadinimas ir visas ženklas (raguotas elnias, ménulis) dvelkia ir romantika, ir archajika, saugo paslaptis... Patyrinėję mūsų mitologiją retai rasim „šviesiuju“ prošvaisčių. Nemažai žymių tyrinėtojų – Basanavičius, Vėlius, Beresnevičius – daugiausia darbų skyrė gai vališkam pradui, ta ir tautosaka bene gausiausia. „Juodaragis“, ką gero, vienintelis renginys, kur atsigréžiamą jabi puses. Nežinau, kodėl dabar žmonės tarsi neigiamai, su baime reaguoja į tai, kas juoda... Juk būtent balta spalva labiau susijus su Giltine ir mirtim, o juoda visada buvo žemės, gyvybės, galios spalva. Be nakties nieka da neateitų diena ir dingtų gyvybę.

Jūsų ženkle – lyg runų rašto „pakabukai“. Ką jie žymi, reiškia?

Ten trys raidės, runos – M., J. ir R (Ménuso Juodaragis). Pagal runų tradiciją ir paslaptį – jos siejasi taip: „jera“, vidurinė runa, –

„jeravimas“, žymi metų ciklą – Juodaragio kasmetinį vyksmą tuo pačiu metu. „Mānáz“, pirmoji runa, susijusi su žmogiškuoju pradu, o „raido“ – meno ir ritualinės kelionės runa. Tai jau nuo senovės: nuoroda į dvasinę kelionę, į archajinę praeitį. Tokia pavadinimo alegorija, tokios prasmės „limpa“ prie jo.

Kas vis délto sumané tas prasmes, idéjas, ženklus, jų simboliką?..

Visa festivalio „kūrybinė dalis“ tenka man. Buvo ir bendražygių, bet iš pirmųjų būrio likau vienas. Keičiasi gyvenimas, kin ta žmonių interesai, vieni išeina, kiti ateina. O man jau ir asmeniškai daug reikšmių turi tas festivalis. Būta minčių – gal laikas baigtis, gal kas kitas ką nauja sumanys, visokių darbų ir taip pilnas gyvenimas, festivalis kuo toliau, tuo daugiau atima laiko. Bet artėja vasara – pradedi jausti dalyvių, lankytųjų lyg ir spaudimą: „kada, kodėl, kaip...“ Žmonėms to renginio reikia, ir jau matai, kad jis nuo tavęs nebepriskluso, gyvuoja savaime, lyg koks kūrybinis avilys, jau nebegalii nekreipti į tai démesio.

Ar siekiat masiškumo, išplitimo?

Šiemet Zarasuose vykės festivalis buvo jau gana masiškas: trys su puse tūkstančio. Galvojam, kaip to masiškumo išvengti, nes masiniai renginiai Lietuvoje dažniausiai yra bedvasiai. Neturim tikslą sušaukti kuo daugiau žmonių, bet norim, kad turėtų kur susiburti kūrybingi, kuriantys žmonės. Norėtusi, kad festivalis netaptų atvažiuojančiųjų pavėpsoti, atsitiktinių pramogautojų vieta. Tad nebesireklamuojame né per televiziją. Renginys ir taip auga. Prieš tryliką metų prasidėjęs, vienuoliuka kartą vykės – gandas apie jį plinta natūraliai, lyg savaime, be viliojimo, raginimo. Neturim tikslą plėstis, gožt, sušaukti, suvilioti kuo daugiau žmonių, uždėti kokią „ostiją“ kiekvienam. Ne reikia to. Gerai, kai gražios idėjos plinta, bet tapimas „mada“ dažnai viskai iškraipo, naikina dvasinį nuoširdumą.

Siekiat „dvasinio užtaiso“ grynumo?

Taip. Tas „dvasinis užtaisas“ visoje mūsų etninėje tradicijoje nesisieja su masiškumu. Kuo mažesnis ratas, glaudesni ryšiai, tuo dvasingesnis vyksmas. Jokių didelių akcijų nesiimam. Kam esame reikalingi, su randa mus.

Kur jūsų pagrindiniai dvasiniai klodai?

Tradiciškai rėstinis laužas Zarasų saloje uždegamas per šventes.

„Méneso Juodaragio“ publika.

Didžioji „Mėnesio Juodaragio“ scena.

Ten, kur mūsų baltiškoji tradicija. Gaila, beveik visa, ką turime iš savo tradicijos, nori nenori, paveikta krikščionybės, labai daug sunykę, sunaikinta. Ir tautosakos daug prarasta. Net Vėlinių dainų veik ne turime. Apie mūsų senajį tikrąjį velnią – taip pat nieko, né vienos giesmės. Senovėje, be abejo, ir apeigų jam būta, ir šventviečių. Mūsų paveldo dvasinis klodas išardytas, dokumentuotieji dalykai vienpusiški. Tačiau tikrai nepuolame į juodus: kūrybingi žmonės turi priedermę ieškoti, susivokti, perkurti, išjausti vienovę, ryšį su savo gilioju dvasiniu paveldu. Iš išlikusio folkloro galime išjausti metų ciklą. Paveldas mums perteikia didžiąją paslaptį – universalų pasaulio modelį, rėdą, o atskiras jo dalis, tikiu, mes galime rasti per asmeninę patirtį ir kūrybą. Sakmės, pasakos išsaugojo žinių apie „blogiečius“ – velnią, slibiną, piktajį. Tryliktojo festivalio temą norėtume paskelbti „Velnias“. Ne tas pabaisa, smirdantis, šnopuojančis šetonas, kokį jį padarė krikščionybė, bet mūsų mitinis, senasis su jo chtoniškuoju pasauliu.

Ar nekonfliktuoja su krikščionybe?

Net nematau, „kurioje vietoje“ koks konfliktas galėtų kilti. Dvasingumo, Dievo

poreikis kiekvienam žmogui natūralus. Dvasinis pasaulis yra vienas, visiems bendras, nesvarbu, kokio esi tikėjimo. Šiemet festivalyje dalyvavo grupės iš Italijos, krikščionys, kuriuos įkvepia ankstyvosios krikščionybės ištakos. Viskas gerai: juk jie tokį dvasingumą pažsta, taip supranta taurią žmogaus dvasią, jie išaugę iš savo tradicijos, mes iš savo – kur čia konfliktas... Svarbiausia, kad žmonės būtų geri ir protingi.

I festivalį atvyksta įvairios muzikos grupės, bet gal yra jų bendras vardiklis?

Koncertuoja folkloro grupė „Brėkšta“ iš Zarasų.

Antazavės jaunimo ansamblis „Ramtatūris“.

Grupės „Theodor Bastard“ (Rusija) vokalistė Yana Veva.

Jaunam žmogui, muzikantui, alternatyvios kryptys, iššaukiantys pa-
vidalai – maištingos, brėstančios asmenybės požymis. Jaunam reikia
protestuoti, nesitenkinti, ką gauna, mąstyti savaip, ieškoti savo turinio
ir išraiškos formų, bendraminčių. „Aviliukas“, jungtis, bendra atspara,
pagrindas, šaknys – vėlgi mūsų senoji kultūra. Tarkim, metalistai mato
labiau gal karingają, istorinę pusę, kitokios stilistikos muzikantai kitka,
atvažiuoja ir tokią, kuriuos labiausiai traukia maištingumo siekiai. Ir tai
gerai. Susirenka daug įvairių stilių grupių, žmonės bendrauja, atsiranda
galimybė matyti, girdėti save tarp kitų, vertinti, turtėti, toleruoti. Įvairo-
vė ir draugiška, gera dvasia, manau, labai teigiamas dalykas.

Labai rūpėtų tiksliai aptarti, ką turit omeny paties festivalio pavadinimo terminais. Tarkim, kaip suprantat „šiuolakinės baltų kultūros“?

Kas pristatoma mūsų festivalyje, manau, yra būtent baltiškos kultūros atspindys, turinys, kuris gyvas šiuo metu, neištrauktas iš užkonservuoto stiklainio. Žmonės kuria naujomis priemonėmis – kompiuteriais, moderniais muzikos instrumentais, ne vien lumzdeliais ar kanalėmis, bet turinio atspirties taškas, inspiracijos – giluminės, iš senovės, nes kūrybinės galios – ne vien iš asmenybės, bet ir iš žemės, kultūros klodo. Mūsų senojo kultūra neprarado kuriančiojo prado, kuris ir atispindi tais žmonėmis.

Ka jums reiškia posakis „alternatyvios muzikos“?

Pirmiausia, kad ta muzika ne komercinė, kuriama ne komerciniai sumetimais. Lietuvoje alternatyvios muzikos kultūra gana svari, gausi, didelė jos dalis, aišku, nesusijusi nei su mūsų festivaliu, nei su etnine tradicija, bet festivalio lankytojams ji liudija, kad čia nebus pigaus beveidžio „popso“, tuščio pramogavimo. Ta prasme terminas nusako ir tam tikrą muzikinį žanrą, konцепciją.

Būtinai skelbiate – „postfolkloro“. Bet festivalyje juk skamba ir „tikrojo“ folkloro ansambliai...

Taip, skamba. „Postfolkloras“ – nuoroda į šiuolaikiškumą. Tačiau net ir to „tikrojo“ folkloro grupės iš esmės yra postfolkloro reiškinys. Savo esme – postfolkloras žymi kelią, éjimą, muzikos, kuri išaugusi iš folkloro etninės tradicijos, kryptį.

Nepaklausiau svarbaus dalyko: iš kur, broli, esi, kaip išdygai, kaip subrendo tas „Juodaragis“?

Gimiau 1974 m. Vilniuje. Mamos gi-
minė nuo Pasvalio, tévo – nuo Anykščių.
Gyno aukštaitiško krauso esu. Tévas,
Kęstutis Liogė, – mūsų senojo tikėjimo
pažiūrų vyras. Labai daug jo įtakos paty-
riau. Buvo patriotas, dėl to daug nuken-
téjo, net mokyklos negalėjo baigtini, tapo
amatininku. Visoje giminėje vyravo, sa-
kytum, priešiškumo tarybiniams okupan-
tams dvasia. Senelis labai pyko, kai ma-
ne mokykloje įrašė į pionierius, nesupratau,
kodėl jis taip nusivylė tuo, tebuvau

ketvirtokas. Namuose skambėjo senosios dainos. Lietuvos istorijai mokykloje nedaug teskirta dėmesio, bet skaitydamas išstraukas iš kronikų atradau, kad klestėjo Lietuvos civilizacija, mūsų didingos senosios kultūros amžiai. Įkvėpė, uždegė tai mane. Studijavau žurnalistiką, dirbau žurnalista, bet patraukė meniniai projektai, dizaino darbai, muzikinė veikla. Vis labiau domėjausi muzika, atsirado bendraminčių, visi – ieškantys, kuriantys... Įdomu, kad dauguma tų žmonių neprofesionalūs muzikantai, ne-priklauso „centram“, nesusiję su pardavimais, užsakymais, įpareigojimais. Muzikinė kūryba jiems – nuoširdžiausias kelias. Tiems žmonėms susibūrus, bendraujant ir gimė „Juodaragis“. Visada išlieka noras ką nauja pristatyti, nepatinka pasikartojantys renginiai. Ieškome naujų temų, naujų akcentų, kuo tinkamesnės erdvės (Zaraso sala ideali, dvejus metus ten rengė festivalį planuojame grįžti ir kitąmet), bet tai atima vis daugiau laiko, reikia jau bene nuolatinio metų darbo, o ne mėgėjiškos veiklos. Esame sukūrė oficialią viešąją įstaigą, dirbame jau keturi žmonės: atributika, reklama, rėmėjai, internetiniai puslapiai, leidyba, paraiškos, sutartys, transportas, techniniai dalykai – labai daug veiklos sferų. Taip atsitiko, kad turiu būti jos vadovas. Įkinkyti esame, parduotos vasaros. Brėsta mintys ne kas metai rengti festivalį: daugiau laiko skirti naujoms idėjoms, sumanymams, atsinaujinimui, rutinos atsikratymui. 2005-aisiais negavome Kultūros ministerijos paramos, nepajégėme surengti didelio festivalio, tik – labiausiai pasižventusiuju renginiu nedidelėje sodyboje. Visiems labai patiko! Atgaivai žadam grįžti ir prie tokų renginių.

Kaip apibūdintumėt savo publiką, jaunimą, kuris pas jus atvažiuoja, ko jie ten ieško, ko siekia, nori?

Imlūs, daugiausia jauni, studentiško amžiaus, išsilavinę. (Gausu jų.) Festivalis – gamtoje, dega laužai, daug įvairaus kultūrinio vyksmo, laisva kūrybinė atmosfera. Tai patrauklu. O viešoje pramoginėje kultūroje dvasin-gumo, sakralumo turinys nemenka dalimi vis tiek pradingsta. Kitaip ir negali būti. Giliai besidominčių, ieškančių ten nebūna daug. Niekas nepasikeistų, net jeigu žiniasklaidos priemonės bandytų ką keisti. Nebent kiek labiau sudomintų, bet ištisies šventi dalykai negali virsti masinės kultūros reiškiniu, jie bemat būtų profanuoti, atsirastų firmų, kurios iš to imtų „daryti pinigą“, kreiptų, kaip jiems patogu ir t.t. Kiekio nesiekui. Tik nuo 2001 metų festivalis (Sudeikiuose) nejučia labai išsaugo, iki tol buvo beveik „pogrindis“... Nepakeisime mes gyvenimo būdo, negrąžinsim senųjų, „folklorinių“ laikų, negrįš ir senojo baltų kultūra, bet esminius dalykus, kurie gali būti svarbūs mūsų ateiciai, turime skelbtti, išsaugoti, naujomis formomis pritaikyti ir šiandien. Šiuolaikinėje visuomenėje svarbu pasiekti tam tikrą dvasinę būseną, susivokimą: turėtume pažinti, suvokti savo baltiškajį unikalumą, reikšmę, išskirtinumą, turėtume juo

R. Užubalio paskaita „Barbaro skaitiniai“.

Dr. V. Vaitkevičius paskaita „Laidoseno vandenye XIV–XV a. Lietuvoje“

Dr. D. Razauskė paskaita „Aitvaras lietuvių mitologijoje“.

„Mėnesio juodaragio“ dalyviai.

Klausytojai liūdi, kad festivalis besibaigia...

didžiuotis, semtis iš to šaltinio. Juk negalim nuolat ramstyti Rytų, Vakarų kultūromis, nors ten visi įvaizdžiai puikiai suformuoti, iliustruoti komiksais, prietaikyti „vartojimui“, skverbiasi ir j mūsų kasdienybę. Mūsų baltiškoji kultūra yra universali ir labai šiuolaikiška, tolerantiška, harmoninga, be pykčio – kas dabar labai aktualu. Būtina susivokti, kad ir patys esame turtingos dvasios, iš jos galim save brandinti. Kitap – prarasime identitetą, tapsime bereikšmiais, neįdomūs, supanašėję...

Ką kalbėjau – tai tik manoji festivalio samprata, festivalis nėra būtinai toks, kokį jį matau aš. Jি sudaro visi jame dalyvaujantys žmonės, kurie gali būti ir yra labai skirtini. Bet vienijantis dalykas, kaip sakiau, nebepriskluso nei nuo manęs, nei nuo kitų. Jis bendras. Tai – mitologinė trauka, mūsų senojo kultūra, glūdinti kiekviename iš mūsų.

Palapinių slėnis. *Manto Puidos nuotraukos*

CURRENT AFFAIRS IN ETHNIC CULTURE

What is Mėnuo Juodaragis?

Liudvikas Giedraitis talks to the creator, organizer and ideologist of the post-folk, alternative music and Baltic culture festival *Mėnuo Juodaragis* (Black Horned Moon), Ugnius Liogė. They discuss the features of this youth festival that has already earned the status of a real Lithuanian cultural phenomenon. One of the main characteristics of the festival is its spontaneity and creative freedom that creates a platform for a large range of contemporary music bands, researchers of the Baltic culture and many other participants. Both the audience and participants of the festival are exceptionally curious, and strangely enough, often belong to different youth trends and groups.

Mano tėviškė – Raitininkų kaimas

Vincas LAPINSKAS

Dainavos krašte, pačioje Dzūkijos širkyje, netoli Merkinės, greta „Dainavos šalies senų žmonių padavimų“ autoriaus Vinco Mickevičiaus-Krėvės tėviškės, yra mano gimtasis Raitininkų kaimas, dzūkiškai vadinamas *Raicinsky*. Tai senas kaimas, minimas jau prieš 400 metų (Merkinės parapijos bažnyčios 1692 m. apeigų knyga). Pagal senų žmonių pasakojimus, kaimo pavadinimas kilęs iš žodžio „raitelis“. Manoma, kad senovėje šis kaimas turėjo kariškų pareigų ir Lietuvos valdovams turėjo pristatyti tam tikrą kiekį vyru su arkliais.

Kaimo pietryčių dalis vadinama Šaparnija ir Manciūniške. Ten gyveno Juozas Barauskas, Vincas Sadauskas, Vincas Prieskienis ir Rokas Lekavičius. Šiaurės rytų dalyje Paužuolėje gyveno Stepas Kukauskas, o Pilkaraistyje – Antanas Drobny (tarybinės Lietuvos finansų ministro, vėliau Plano komiteto pirmininko Aleksandro Drobnio brolis). Sūrakalnyje – Juras ir Kazys Zeziulevičiai. Petras Stoškus apsigyveno Balynėje. Taip Raitininkų kaimas susijungė su Lydekininkų kaimu. Asiūklinėje apsigyveno Petras Drobny ir Mikas Pliauga. Raitininkų kaimo vakaruose buvo Prūdeliai, ten gyveno Alpukas, Vincas, Alfonsas ir Izidorius Lapinskai. Ties Prūdeliais Raitininkų kaimas ribojasi su Jaujakaimio kaimu, buvusiui Makniūnų dvaro palivarku, kurį 1921–1922 m. nepriklausomos Lietuvos vyriausybė išdalijo Lietuvos savanoriams – Povilui Mizarai, Vaclovui Sakauskui, Martynui Kilmanui, Jokimui Cilciui, Jonui Adžgauskui, Jonui Rakauskui, Viktorui ir Juliui Bartusevičiams, Liudui Vasariui, Juozui Pigagai, Bernardui Bingeliui, Juozui Marcaliu. Visos išvardytos kaimo vietovės ir sudarė Raitininkų kaimą. Iš pradžių Raitininkų kaimas buvo suskirstytas rėžiai, tik 1913 m. rusų valdžia jį išskirstė į vienėdžius.

Kaimas beveik iš visų pusų apsuptas miškų. Karo ir pokario metais juose įrengtose žeminėse slėpėsi įvairių pažiūrų partizanai, vagys ir banditai. Mano tėvas Alfonsas Lapinskas pasakojo, kad XIX a. pabaigoje Subartonių miške, netoli Povilo Mizaros sodybos, Raitininkų kaimo gyventojas Vincas Giedra grybavo ir pamatė sudžiūvusią eglaitę. Jis nustebė, kodėl kitos tokio pat amžiaus eglaitės buvo žalios, o ši apdžiūvusi. Priėjo ir pamégino tą eglaitę išrauti. Ji labai lengvai pasidavė ir pasikėlė kartu su dideiliu samanų gabalu. Atsivėrė anga į bunkerį. Su didžiausia baime jis tą eglaitę išstatė į vietą ir spruko. Pasirodė, kad jis aptiko banditų, kurie žudė, kankino ir apiplėšinėjo gyventojus, bunkerį. Laimej, tuo metu banditų bunkeryje nebuvovo, kitaip gyvo jo būtų nepaleidę. Buvo painformuotas Merkinės uriadnikas. Bunkeris buvo apsuptas ir banditai su-

naikinti. Tas bunkeris buvo gerai išsilaikestas ir 1934 metais.

Anksčiau šiame kaime buvo randama akmeninių kirvukų, molinių pypkių, kaukaspenių – vadinančių perkūno kulkę. Dalis jų pražuvo, nes niekas nejvertino jų reikšmės. Dalį jų surinko 1928–1932 m. Raitininkuose mokytojavęs Gasparas Velička (kilęs nuo Veliuonos).

Jau 1589 m. Merkinės gyventojų mokesčių bylose yra paminėtas Raitininkų kaimas. Tuo laiku kaimas turėjo 15 valakų žemės (valakas – 21,368 ha). Baudžiavos laikais kaimo gyventojai kaip baudžiauninkai priklausė Makniūnų dvarui. Dvaro savininkas buvo Karolis Muiželis (lenkas). Tuo metu baudžiauninkai keturias dienas per savaitę turėjo eiti dirbtį į dvarą. Per šienapjūtę, rugiapjūtę jie dar tris dienas turėjo eiti į talkas. Iš kiekvienos šeimos talkininkauti turėjo eiti po vyra ir moterį. Todėl jaunų šeimų namuose dažnai nelikdavo né vieno šeimos nario, kuris galėtų dirbtį savo laukuose. Be to, dirbtį reikėjo eiti su savo arkliu ar jaučiu bei su savo arklu, akėčiomis. Darbams savo ūkyje likdavo tik vėlyvi vakarai ir sekmadieniai.

Raitininkų kaimas yra 9 km į šiaurę nuo Merkinės, 26 km į pietus nuo Alytaus ir 8 km į vakarus nuo Merkinės – Alytaus plento. Pietų pusėje kaimo laukai smélingi, žvyringi, o šiaurės pusėje – molingi. Žemė pietų pusėje lygesnė, o šiaurės pusėje – kalvota.

Kaime yra kelios didelės pelkės: Angeringio, užimanti apie 30 ha, Karšūčio – apie 20 ha, Griciškės – apie 15 ha. Keršūčio ir Angeringio pelkės 1935 m. „zimagorų“ (bedarbių iš Kauno) buvo sausinamos: iškasti gilius grioviai, sudėti cementiniai žiedai. Prie sausinimo darbų prisidėjo ir kaimo gyventojai.

Pietvakarinė kaimo dalis buvo labai akmenuota, nes ten baigiasi akmenynė, nuo Vangelonių kaimo einanti per Norkūnų, Pavilionių, Veismūnų ir Jaujakaimio kaimus ir besibaigianti Alpuko, Vinco ir Alfonso Lapinskų žemėse. Akmenų ten buvo labai daug – ir didelių, ir mažų. Mažus akmenis kasmet surinkdavome, bet ariant iš žemės vis išvirsdavo naujų. Didžiausia bėda buvo su dideliais akmenimis, net su arkliais jų negalėdavome išvežti. Pagaliau kartą mano tėvas dėl akmenų pasiskundė Merkinės valsčiaus viršaičiui (tėvas vienerius metus priklausė Merkinės valsčiaus tarybai).

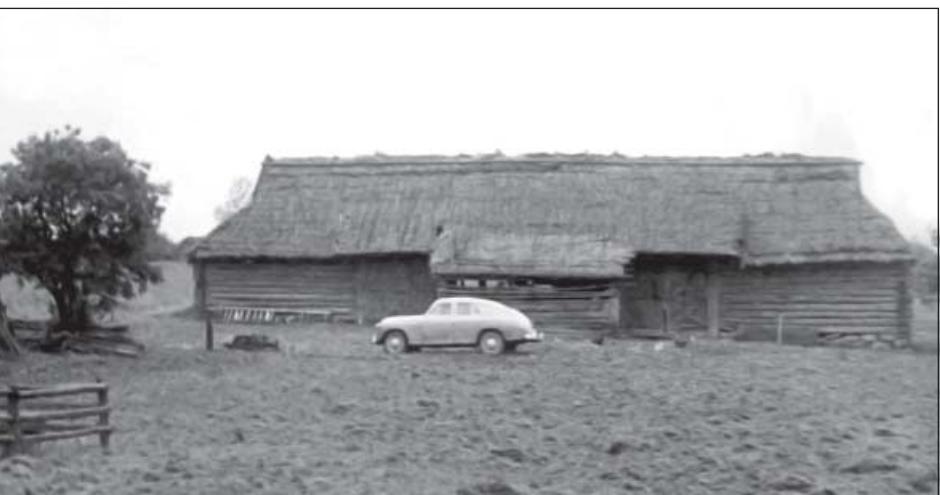
1934 m. Merkinės viršaitis Raitininkų kaime suorganizavo vienos dienos akmenų sprogdinimo kursus. Atvyko du instruktoriai, apsigyveno pas tėvus viename namo gale. Jie atsivežė ritę padegamosios virvelės, amonito, supakuoto po 200 gramų, ir kapsulių. Susirinko apie 10 kaimo vyru. Iš pradžių buvo dėstoma tik teorija. Rodė, kaip su

ŽMONĖS PASAKOJA

Mano tėvų gyvenamasasis namas, statytas 1921 m.
Tokiu namu Raitininkų kaime buvo 7.

Mano tėvų kluonas, statytas 1921 m. Vėliau kolūkio nugriautas.
Fotografuota autorius apie 1945.

kaltu akmenyje reikia iškalti skylę, kaip į kapsulę jdėti padegamosios virvutės galą, kaip ją replytėm užspausti, kad neiškristų, kaip įleisti į akmenį, užpilti amonitu ir dar ant viršaus užpilti kibirą smėlio. Aiškinu, kaip uždegti padegamają virvutę, parodė, kad centimetras šios virvutės sudega per sekundę. Taigi reikia paimti jos tiek, kad būtu galima nubėgti šimtą metrų, pasitraukti į saugią vietą, kad neklūtų skeveldrų. Vėliau instruktoriai paskyrė po du žmones prie akmenų, esančių mano tėvo žemėje, ir su specialiais kaltais liepė iškalti 20 cm gylio skyles. Po pietų prasidėjo sprogdinimai. Pirmą akmenį visiems žiūrint užtaisė instruktoriai ir susprogdino. O paskui ėjom prie kitų akmenų, kur viską paruošdavo ta pora, kuri skylę kalė. Prasidėjo sprogimai – kaip per karą, kurio mes, jaunimas, dar nebuvome matę. Mes, vaikai, pasivogėme vieną kapsulę, kelis metrus padegamosios virvelės ir du šimtus gramų (vieną pakuotę) amonito. Kadangi trūko vienos kapsulės, vienas akmuo prie kelio liko nesusprogdintas.

1870–1935 metais Raitininkų kaime gyveno 43 ūkininkų šeimos (dabar belikę 15): Auryla, Juozas Barauskas, Nikodemas Barysas, Antanas Drobny, Kazys Drobny, Petras Drobny, Jonas Gavelis, Petras Gavelis, Vincas Giedra, Vincas Gudukas, Motiejus Gudukas, Viktorė Gudukienė, Jonas Gudukas, Mikas Glaniauskas, Vaclovas Juškonis (Gu-

dukas), Zigmantas Jankevičius, Stepas Kukauskas, Juozas Kužulis, Klimas Kužulis, Jokūbas Kužulis, Rokas Kužulis, Vincas Kužulis, Vaclovas Kužulis, Alfonsas Lapinskas (mano tėvas), Alpukas Lapinskas, Vincas Lapinskas, Izidorius Lapinskas, Rokas Lekavicius, Mikas Pliauga, Vincas Prieskienis, Juozas Pakala, Antanas Raklinėvičius, Vladas Skripkiūnas, Petras Stoškus, Vincas Sadauskas, Adomas Ulčinskas, Bernardas Ulčinskas, Monika Ulčinskienė, Zigmantas Videika, Juras Zeziulevičius, Kazys Zeziulevičius. 1930 m. Raitininkų kaime gyveno 181 gyventojas: 93 vyrai ir 88 moterys.

Daug Raitininkų kaimo gyventojų XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje emigravo užsienin. Dažniausiai jie emigruodavo ieškodami darbo ir geresnio atlyginimo, kiti bėgdavo nuo mobilizacijos į caro kariuomene, treti – bijodami atsakomybės už jvairius padarytus nusikaltimus. Dauguma išvykimui iš pažstamų skolindavosi pinigų, kuriuos vėliau grąžindavo. Išvažiavimą organizuodavo Merkinės žydeliai. Už 100 caro rublių agentai juos pervesdavo per Vokietijos sieną į miesto, iš kurio išplaukdavo laivas. Laive gydytojai tikrindavo, ar keliautojai neseraga trachoma – tokį nepraleisdavo. Laivai buvo prasti, plaukti tekdavo keturias savaites. Paprastai išvykstantieji Amerikoje turėdavo giminį ar pažįstamų, kurie iš pradžių suteikdavo nakvynę ir padėdavo surasti darbą.

Tuo laiku į Šiaurės Ameriką išvyko ir keturi mano tėvo broliai: Kazimieras, Karolis, Vincas ir Adomas. Adomas Lapinskas per audrą buvo bangos nuplautas nuo denio ir nuskendo. Atvykę įsidarbino Pensilvanijos anglies kasyklose. Į Ameriką išvyko ir du mano mamos broliai: Vincas ir Cezaris Barysai. Su Vincu ir jo šeima 1985 m., būdamas tarptautiniame radiologų kongrese JAV (International Congress Radiation Research, Burlington, Vermont), pasimačiau. Tuo metu iš Raitininkų kaimo išvyko 30 žmonių: 20 vyrių ir 10 moterų. Po kurio laiko į Lietuvą sugrįžo 12: 9 vyrai ir 3 moterys. Iš kitų kaimų kai kurie žmonės išvyko į Argentiną, Braziliją, Venesuelą. Raitininkų kaime beveik nebuvo šeimų, iš kurios kas nors nebūtų išvykęs į Ameriką.

Raitininkų kaimo trobesiai buvo mediniai. Mažažemių pirkia buvo nedidelė, žema, turtingesnių – dviejų galų, per vidurį būdavo prie menė. Grindys paprastai būdavo plūkto molio. Tik turtingesnieji vėliau viename gale susidėdavo medines grindis. 1890 m. dar buvo dvi dūminės pirtys: jų krosnys buvo be kaminių, dūmai išeidavo pro lubose esantį čukurą (langeli).

Per daugelį metų dūminių pirčių sienos apsinešdavo sli-
džiaisiai suodžiaisiai ir smala.

Pirkiose paprastai stovėdavo dvi, rečiau trys savadar-
bės nedažytos baltų lentų lovos. I lovas būdavo dedami
rugiu kūlio šiaudai arba čiužiniai, prikimšti šiaudų. Žie-
mą seneliai, vėliau ir tėvai, dažniausiai miegodavo ant
duonkepio (ant krosnies). Mes, vaikai, irgi mėgdavome
pasiildyti ant krosnies (jeigu ji būdavo laisva). Mano tė-
vai turėjo 14 vaikų, todėl tek davvo nakvoti ant asloje pa-
klotų šiaudų, kuriuos prieš gulant tėvai atnešdavo iš kluo-
no, o ryte išnešdavo į tvertą karvėms. Vienam kitam tek-
davo pernakvoti ir ant už stalo buvusio plataus suolo.
Vasarą ir iki vėlyvo rudens mes, vaikai, miegodavome
kluone. Užsiklodavome kailiniais, paklodėmis.

Troboje vykdavo visas gyvenimas. Joje ir gimdyda-
vo, ir mirdavo šeimos nariai. Jeigu kas nors susirgavo
infekcine liga, sirgavo beveik visi. Kas buvo stipresnis,
tas išlikdavo. I ligoninę vežti nebuvo jokios galimybės.
Vyko natūrali gamtos atranka.

Jau nuo šešerių metų mes, vaikai, ganydavome kar-
ves, avis, kiaules. Sunkiausia būdavo ganyti kiaules. Pa-
prastai iš jų atsirasdavo viena vadyrė: jeigu ji pasileis-
davo bėgti, iš paskos puldavo visas kiaulės, niekaip jų
nesulaikysi. Mūsų kaimynas Julius Bartusevičius mane
pamokino: tai vadyrei ant kaklo užrišk virvę, paskui pro
užpakalines kojas pravesk ją papilve ir pririšk skersai
pagalj. Kai kiaulė ramiai eina, tas pagalys velkasi iš pas-
kos ir jai nekliudo. Kai tik ji pradeda bėgti, pagalys ima
mušti per kojas ir ji sustoja.

Ganydami statėme mažyčius tvartus, į juos pridėda-
vo pripjaustyti pagaliukų; storesni buvo arkliai, kiek plo-
nesni – karvės, trumpi ir drūti – kiaulės, visai mažyčiai –
paršiuakai. Šitos mūsų sodybėlės buvo prie takų, tačiau
praeidami jais žmonės tų mūsų mikroūkių negriaudavo.
Ganydami dainuodavome, su beržo tošeles išmokome pa-
mėgdžioti lakštingalą, strazdą, gegutę, varnėnā.

Kaimo žmonės keldavosi anksti, dar prieš saulės te-
kėjimą. Kada laukai buvo dar rėžiuose, moterys turėda-
vo pamelžti karves, išvaryti jas į kiemą tada, kai ker-
džius triūbydamas eina per kaimą ir iš visų kiemu su-
renka gyvulius. Jeigu nespėji, kerdžius nelaukia ir visus
kaimo gyvulius nuvaro į ganyklą. Jei pavėlavai, reikia
pačiam savo gyvulius varyti į ganyklas ir ieškoti ker-
džiaus su gyvuliais.

Iš ryto į darbą eidavo nevalgę. Grįždavo pusryčiauti
apie 10 valandą. Paprastai koks nors vaikas buvo pa-
siunčiamas kvieсти pusryčių. Dirbdavo laukuose iki su-
temų, tik moteris anksčiau paleisdavo, nes reikėdavo
paimti iš ganyklos varomus galvijus. Atkeldavo vartus,
ir gyvuliai patys surasdavo savo kiemus ir tvartus.

Raitininkų kaime buvo ir keistuolių. Juozas Kužulis
savo kuojynėlyje (mūsų apylinkių dzūkai pušis vadina
kuojomis) buvo įsirengęs bažnyčią – palapinę iš šakų ir
kartelių, kur eidavo melstis. Savo lauke jis sukasé apie
100 metrų žemės ir darė plentą. Juras Lapinskas (Juru-

Mano tėvų svirnas, statytas 1921 m.

Mano tėvų „amžinas“, iš akmenų pastatytas tvartas.
Jau kolūkio pradėtas ardyti statybų reikalams. 1953 m.

čis) buvo labai valgas, vienas viską suvalgydavo. Eidamas pas
kaimynus lūpas ir barzdą išsitepdavo lašinių gabaliuku. Kada kaimynai sakydavo, kad barzda riebaluota, tai atsakydavo:
„Nieko tokio, lašinius valgiau“, o tuos lašinius jis matydavo
gal kartą per metus. Be to, labai bijojo triūbos: jeigu kas pa-
triūbija nors ir į sugniaužtą kumštį, tuož šoka muštis.

1906 m. keli moksleiviai iš Raitininkų kaimo Makniūnų
dvare lankė mokyklą. Drobnys iš vieno dvaro svečio pavogė
pistoletą ir Angeringio pelkėse surengė šaudymo varžybas.
Vienu iš šaudytojų – Rokas Lapinskas (mano tėvo brolis) – iš
netycių buvo nušautas. Jo kapas su akmeniniu paminklu Rai-
tininkų kaimo kapinėse ir dabar tebestovi. Kaltininkas pabė-
go į Ameriką ir taip išvengė bausmės.

Raitininkų kaime buvo gerū dainininkų, audėjų, šokėjų. Karolina Raklinevičienė (1892–1974), nors nemokėjo nei skaity-
ti, nei rašyti, bet buvo nuostabios atminties. Tautosakininkams
ji įdainavo apie 700 senovinių dainų, raudų. Rožė Raklinevi-
čiūtė (1870–1940) buvo gera audėja: pati audė ir kitus mokė,
padėdavo siūlus suverti į skietus, sudarydavo nytis, įvairiausius

ŽMONĖS PASAKOJA

rankšluosčių, staltiesių, divonų raštus. Kviečiama ji eidavo iš namų į kitus.

Sėdavo daug linų. Sunokusius raudavo, kluone ant grendymo su kultuvėmis numušdavo jų galvutes. Paskui juos klodavo pievoje prieš saulę (kai kurie merkdavo į linmarą). Paskui prikūrentose pirtyse džiovindavo. Su rankiniais mintuvais mindavo, braukdavo, šukuodavo. Vėliau linus verpdavo. Iš jų ausdavo drobes, jas mirkydavo kubiliuose su vandeniu, dėl šarmo pripildavo pelenų. Paskui ištempdavo kieme ant vejos prieš saulę – balino. Vakare susukdavo ir parnešdavo į pirkią. Vasarą gražiai atrodydavo ant žolės ištistos drobių juostos. Kuo daugiau jų, tuo didesnį kavalieriu dėmesį traukdavo – mat ten gyvena darbščios merginos ir geriausia iš jų ieškoti žmonos. Ryta vėl jas klodavo kieme. Taip kartodavo, kol drobė pasidarydavo balta. Tada veždavo į ežerą ir plaudavo. Iš drobės pačios šeimininkės siūdavo baltinius, drobines kelnes, su kuriomis vasarą vyrai eidavo į laukus. Iššukuotas pakulas taip pat verpdavo. Iš jų ausdavo kasdieninio naudojimo paklodes, siūdavo maišus.

Iš suverptų vilnų ausdavo milą, iš balto ar dažyto milo siūdavo žieminius paltus – gunčias. Kas augino avių, jų kailius veždavo pas Merkinės tutorius, kuriuos jie išdirbdavo baltais, juodais ar raudonais. Iš jų siūdavo žieminius kailinius. Paprastai per didelius šalčius ant kailinių dar užsivilkdavo gunčią. Per didelius šalčius rogėse po kojomis padėdavo dvi tris įkaitintas plytas ir ant jų statydavo kojas.

Duonkepių buvo iš plūkto molio, juos statydami dar pridėdavo smulkiai sukapotų ruginių šiaudų (kad molis nesuskilinėtų). Molio laukose buvo daug ir jis nieko nekainavo, o plytos buvo brangios ir jas dar reikėdavo parsivežti iš Merkinės.

Pirkioje prie duonkepio stovėjo žarsteklis (kačerga) – ant ilgokos medinės lazdos pritvirtintas metalinis kablys. Su žarstekliu stumdydavo ir apsukdavo puodus. Ten pat stovėjo ir skujinė su kotu (iš pušies šakos padaryta šluotelė) – iššluotis pečių prieš kepat duoną. Ant sienos kabėdavo medinė lentyna be durų: joje specialiose išpjovose kabinavo šaukštus, dėjo puodus, dubenėlius, qasočius. Duoną kepavos namuose. Rugių dažniausiai susimaldavo namuose girmomis, kurios dažniausiai stovėdavo prie menėje arba svirne. Būdavo, mes, vaikai, gulime ant grindų ir girdime, kaip tėvas mala: ū–ū–ū ūžia girnos. Taip gera gulėti ir klausyti tos muzikos. Rugių prieš tai ant duonkepio kelias dienas džiovindavo. Duoną raugdavo duonkubilyje, ant kurio kraštų visuomet palikdavo senos tešlos – raugo kitam kepimui. Karo metu jų duonos tešlą idėdavo virtų bulvių, grikių lukštų. Kepdavo ant ajerų ir kopūstų lapų. Vaikams paprastai dar iškepdavo mažyčių kepaliukų. Gindami karves porą tų kepaliukų pasiimdavom su savim. Koks tai buvo skanumynas, toks kaip dabar vaikams saldainiai! Ganydami gyvulius rišdavome beržines šluotas, vantas, pindavome krepšius (kašikus) bulvėms. Gindami gyvulius namo tas šluotas, vantas, susirišę virvele, užsimedavome ant pečių, o sutikti žmonės mus girdavo už tokį darbštumą.

Pavasarį, vasarą ir rudenį vaikščiodavome basi. Basi eidavome ir į mokyklą. Žiemą avėdavome klumpėmis. Tų klumpių ne visiems vaikams užtekdavo, ypač mažesniems, todėl eidami į lauką pasiskolindavo iš kitų. Žiemą kojas apaudavome vilnonėmis kojinėmis arba apsukdavome autkojais. Eidami į Merkinę surišę batelius užsimedavome ant pečių. Tik priėję miestelį apsiaudavome, grždami vėl nusiaudavome. Senis Vladas Skripkiūnas turėjo aulinius batus, kuriuos jis taip išnešiojo 30 metų. Jo sūnus Petras tuos aulinius pasiskolino vienam vakarui. Smagiai bešokant tie batai iš karto suplyšo. Jo tėvas vaikščiojo po kaimą ir skundėsi: „Išnešiojau 30 metų, o sūnus juos sudirbo per vieną vakarą“. Tie batai ir taip vos „gyvi“ buvo. Seneliai, iš pradžių dar ir tėvas, avėjo vyžomis, padarytomis iš karklo žievės, jų padai buvo sutvirtinti oda. Tai buvo labai patogi ir lengva avalynė.

Šeimyna valgydavo iš vieno puodo ar dubens, pastatyto viduryje stalo, mediniai šaukštai, kuriuos patys pasidarydavo iš beržo ar klevo. Jei kartais būdavo mėsos, tai ją imdavome rankomis. Vaikai kai kada valgydavo atskirai iš dubenėlio, pastatyto ant suolo. Jeigu būdavo lašinukais spriegintų bulvių košės, tai mes, vaikai, norėdavome kartu užgriebti nors vieną spirką ir kiek pasikeldavom. Tačiau tėvas tokiems su mediniu šaukštu kaukšt per kaktą: tu surinksi visus spirkus, o kitiems neliks. Semk nematydamas – jeigu spirkas pateks į tavo šaukštą, tai bus tavo laimė.

Žiemą per didelius šalčius pirkioje laikydavo jaunus veršelius, avis su ériukais, jaunus paršelius. Vištos beveik visų buvo laikomos po krosnimis – papečkyje. Pirkios gale visuomet būdavo gėlių darželis – šeimininkės ir jos dukrų pasididžiavimas.

Baltinius moterys siūdavosi pačios namuose. Viršutinius drabužius siūdavo kaimo siuvėjai. Mūsų Raitininkų kaime jų buvo du: Bronius Videika (jis kartu buvo ir kaimo muzikantas) bei Izidorius Gudukas, smuikininkas, kuris siūdavo kartu su žmona Julija. Paprastai pas mus tie siuvėjai apsigyvendavo dviejų trim savaitėms, kol visus apsiūdavo. Kartais tėvai parsiveždavo siuvėjus iš Merkinės – Berkę ir Joškę (1940 m. vokiečiai juos sušaudė).

Muilą darydavosi taip pat namuose, nes krautuvėse jis buvo brangus, o karo metu jo visai nebūdavo. Barzdas vyrai patys skutosi skustuvalis, o plaukus kirposi žirklėmis.

Žiemai kopūstus, burokus raugdavo medinėse statinėse, mėsą sūdė iš storos medžio (dažniausiai iš drebulės) išskaptuotuose loviuose. Išisūrėjusius lašinius pakabindavo svirne ar gyvenamojo namo pastogėje. Metalinės buvo tik keptuvės ir špižiniai puodai, visi kiti indai buvo iš molio. Vandens kibirai iš pradžių irgi buvo mediniai, gana sunkūs. Tokį kibirą mes, vaikai, nešdavome dviese. Žlugą skalbdavo puskubiliuose, perskalaudavo kūdrose.

Laukus arė arklais, jie buvo mediniai, tik jų antgalis buvo metalinis. Arklus traukdavo jaučiai. Akéčios iš pradžių irgi buvo medinės. Audinius kočiodavo kočėlais, nes anglinius lygintuvus nedaug kas turėjo.

Vasarą kentėdavome nuo daugybės musių. Jas nai-kindavo pakabinamais lipniais muségaudžiais ar stiklinémis roputémis, kurių nusipirkdavo pas Merkinés žydelius. Naudodavo ir musmires: jas truputį pakabinę palaikydavo, o paskui užpildavo kiek grietinės ir lékštelėse pastatydavo ant stalo, suolo ar lango.

Kai kurie ūkininkai turėjo pasistatę ir pirtis. Mūsų kaimę jų buvo penkios. Jos buvo medinės, be kaminių. Vandeni šildydavo įkaitintais akmenimis, kuriuos prieš tai sudėdavo į krosnį (specialiai iš akmenų sumūrytą krosnį). Į tą krosnį pridėdavo nedidelių akmenų, įkaitindavo iki raudonumo, o paskui su specialiomis replémis atsargiai dėdavo į neaukštus medinius kubilus, pripiltus vandens. Akmenis reikėdavo leisti atsargai: trumpam panardina, paskui iškelia ir taip kelis kartus kartoja tam, kad nesprogtų. Nuo šių akmenų įkaisdavo ir vanduo. Vieni kubilai buvo skirti vyrams, kiti – moterims. Viršutinius drabužius palikdavo prieangyje, apatinius iškabindavo ant pirtyje prikaltų skersinių sių karčių, ten didelis karštis sunaikindavo parazitus. Ant krosnies užpylus vandens kyla karštis garai, kurie užpildo visą pirtį. Paprastai pirmą kartą užpilama daugiau vandens tam, kad būtų sunaikinti parazitai. Mes, vaikai, slépdavomės po suo-lais, kur karštis būdavo mažesnis. Vyrai vanodavosi beržinémis vantomis. Kai kurie iš jų, norédami ypatingo efekto, vanodavosi kaduginémis vantomis (nuo karščio kadugiu spylgliai suminkštėdavo).

Mano tėvas turėjo 14 vaikų, pirtis buvo už 200 metrų. Žiemą tėvas pirkioje patiesdavo paklodę, ant jos susodindavo tris mažiausius vaikus, užsimedesdavo juos ant pečių ir nunešdavo į pirtį. Po pirties tokiu pačiu būdu parnešdavo. Po vyru maudytis eidavo moterys. Po pirties visi keisdavosi apatinius baltinius.

Ilgais rudens ir ypač žiemos vakarais moterys verp-davo, ausdavo, iš vilnonių siūlų megzdavo pirštines, kojines, megztukus, antkrūtinius. Plėsydavo pagalvėms vištų plunksnas. Vyrai anksti keldavosi ir kluone su spragailais kuldavo javus.

Be pirkios, būtinai buvo statomas tvartas ir kluonas, kartais po tuo pačiu stogu. Turtingesni turėdavo svirnā (klėtį). Rūsys dažniausiai būdavo iškastas po na-mu, su jéjimu iš pirkios. Iš lauko būdavo palikta tik landa bulvėms supilti, kuri žiemą buvo užkemšama šiaudais ir užpilama spaliais.

Iš pradžių pirkią apsišviesdavo balonomis. Paieškodavo miške pušies, kurios metiniai ugliai buvo ilgiausi. Tokia pušis būdavo supjaunama 1,5 m ilgio pagaliais ir su specialiu įrankiu (nostrūgu) suskaldoma į plonas 3 – 4 cm pločio balanas. Jas ant krosnies išdžiovindavo. Buvo specialus stovas – žibintas, į kurį horizontaliai įkišdavo balaną ir uždegdavo. Vienas kuris iš šeimos narių turėdavo jas prižiūrėti – kai balana baigia degti, reikia pakeisti nauja. Nuo balanų prirūkdavo kambarys. Vėliau atsirado žibalinės lempos, liktarnos (šikšnosparniai).

Raitininkų kaimo jaunuju ūkininkų ratelis su vadovu Juozu Guduku prie organizacijos vėliavos. Iš kairės pirmas stovi Vincas Lapinskas. 1929 m.

Jaunuju melžėjų kursų dalyvės Raitininkų kaime. Trečioje eilėje antra iš kairės – Vinco Lapinsko sesuo Vladzia Lapinskaitė. Apie 1930 m.

Nuo senų laikų kaime vykdavo gegužinės pamaldos. Kiek-vieną vakarą po darbo susirinkdavo žmonės, daug jaunimo, pasimelsdavo. Iš pradžių tai vyko pas Rožę Zeziulevičienę, Vincą Guduką, Vaclovą Raklinevičių. Vėliau gegužinės pamaldos persikėlė pas mano tėvus. Saulei nusileidus susirinkdavo daugiausia jaunimas, pagyvenusios moterys, paaugliai. Prieš Marijos koplytėlę buvo atgiedama Marijos litanija. Šeštadieniais po maldų vykdavo šokiai. Mūsų šeimoje buvome trys muzikantai: aš ir brolis Vytautas grojome armonika, o brolis Cezaris – smuiku, taigi muzikantų ieškoti ir samdyti nereikėjo. Gegužinės išnyko 1958 m.

Jaunimas organizuodavo ir gegužines. Dažniausiai prie Ap-singės ežero. Susirinkdavo jaunimas iš kelių kaimų. Samdydavo muzikantus. Toli laukuose girdėdavosi muzikos, ypač mušamo būgno, garsai. Svaigalų nebūdavo, muštynių taip pat.

Zimagorai sausina Raitininkų kaimo Keršūno pelkę.
Nuotraukos iš autoriaus asmeninio archyvo.

Ilgais žiemos vakarais vykdavo plunksnų plėšimo talcos. Susirinkdavo jaunimo, susėsdavo aplink didelį stalą, imdavo saujų plunksnų ir jas plėšydavo (pagalvėms). Ant stalo susidarydavo kelios plunksnų krūvos. Kadangi jaunimas krėtė įvairius pokštus, pasakodavo juokingus atsitikimus, dažnai kam nors prunkštelėjus pakildavo pūkų debesis ir jie ilgai lyg snaigės sukiavosi ore.

Kaip minėjau, mano tėvas turėjo 14 vaikų: 7 dukras ir 7 sūnus. Penki jų mirė maži. Taigi šeimoje buvo penkios dukros. Vyriausiosios vestuvės buvo labai kuklios, nes dalyvavo tik šeimų nariai. Kartą kaime mano mamą užkalbino Kukauskienė ir nusistebėjo, kad mamos dukros vestuvės buvo tokios kuklios. Kukauskienė gyrėsi, kad kai tuoksis jos dukra, tai ji iškels tokias vestuves, kad nuskambės per visą apylinkę. Mama jai atsakė: „Tu turi tik vieną dukrą, tai gali ir dideles vestuves kelti. O aš turiu daug dukterių, todėl ir didelių vestuvių negaliu kelti“. Po kiek laiko ir įvyko Kukauskų dukters vestuvės. Suvažiavo daug svečių, jaunimo iš Ilgininkų kaimo, kurie norėjo suvesti sąskaitas su Raitininkų bernais.

Prasidėjo šokiai, ir Ilgininkų bernai pradėjo stumdytis. Tuoj smarkiausias Raitininkų bernas Viktoras Zeziulevičius sušuko: „Ilgininkai, namo!“ Kažkas sudavė per pakabintą žibalinę lempą ir ta užgeso. Raitininkai liko viduje, o Ilgininkų bernai išbėgo į kiemą ir apsupo namą. Prasidėjo tikras mūšis. Iš lauko pasipylė akmenys, tvorus statiniai, o iš vidaus vietiniai ardė krošnį ir plytgaliai lėkė į lauką. Vestuvininkai neturėjo kur dėtis, atsidarė rūsio dangtį ir sulindė į rūsi. Dangčio užsidaryti nesusiprato. Kiti lēkdami slėptis krito į rūsi. Išdaužė visus trobos langus, nuardė pusę krošnies, išlaužė duris, sulaužė tvoras. Viskas baigėsi palygenti laimingai, bernai atsipirko didesniais ar mažesniais guzais, mėlynėmis. Išliko policija, porą mėnesių vyko tardymai, vieni ir kiti gavo po kelias paras daboklės. Po tų vestuvių mama susitikus Kukauskienę pasakė: „Tikrai tavo

dukters vestuvės nuskambėjo ne tik Raitininkų kaime, bet ir po visą Merkinės valsčių“.

Jaunimas šeštadienio vakarais rinkdavosi pas Klimą Kužulį. Šokdavo, eidavo ratelius, dainuodavo įvairias dainas. Vyresnio amžiaus vyrai susirinkdavo virtuvėje ir ten kortuodavo.

Apie 1880 m. Raitininkų kaimo gyventojai samdydavo daraktorius, kurie kartu su mokiniais kas savaitę vis persikelėdavo pas kitą ūkininką, kuris jį apnakvyndindavo ir maičindavo. Pirmasis daraktorius mokojo tik skaityti. Mokė iš lenkiškų maldaknygių ir elementorių. Antrasis mokytojas buvo Levas Lekavičius, kuris jau mokė ir rašto. Rašydavo su grifeliu ant marmurinių lentelių. Raštas nuo tų lentelių lengvai nusitrindavo. Vėliau Merkinėje atsirado pradinė mokykla (1883 m.). Joje mokė tik rusiškai. Šioje mokykloje ir mano tėvas Alfonsas Lapinskas baigė nepilnas dvi klasės. Mokojo skaityti ir šiek tiek raštyti. Mano mama Valerija Barysaitė-Lapinskienė mokojo tik skaityti ir pasirašyti pavardę. Makniūnuose kurį laiką veikė slapsa lietuviška mokykla. 1905 m. lietuviškos mokyklos buvo įsteigtos Ilgininkų ir Samūniškių kaimuose. Iki Pirmojo pasaulyinio karo Raitininkų kaime nebuvo žmogaus, kuris prašomas galėtų parašyti laišką ar atneštą perskaityti. Pagaliau 1918 m. Raitininkų kaime pas Nikodemą Barysą buvo atidaryta privati lietuviška pradinė mokykla. Tuo laiku joje mokytojavo Anelė Luščinskaitė iš Savilionių kaimo, Andriuškevičius.

Antrają mokyklą Zigmą Rimašausko namuose suorganizavo Antanas Drobny. Raitininkų kaimo gyventojai raše pareiškimus vietinei valdžiai, surinko nemažai kaimo ūkininkų parašų, ir 1927 m. rudenį pas Joną Drobnį mokykla pradėjo veikti. Šią mokyklą 1927 m. pradėjau lankytis ir aš bei du vyresni mano broliai Alfonsas ir Cezaris (jie metus lankė pradžios mokyklą Samūniškių kaime). Pirmasis mano mokytojas buvo Kunevičius. Buvo labai griežtas: už prasižengimą ne tik statydavo į kampą, bet ir klupdydavo ant žirnių, papiltų ant grindų. Šis mokytojas, nors ir griežtas, keletą gabesių jaunuolių (Balį Drobnį, Antaną Guduką, Adomą Gavelį ir Vladą Ulčinską) subūrė į kultūrinį savišvietos būrelį. Susidėjė po keletą litų jie pradėjo prenumeruoti „Lietuvos žinias“, „Trimitą“, „Lietuvą“, „Jaunimą“. Mokytojas turėjo nedidelį knygynelį ir norintiems duodavo pasiskaityti knygų. Mokytojas Kunevičius mokytojavo tik vienerius metus. Po jo atvyko Bendorytė. Ji pirmą kartą mokykloje suorganizavo mokinių vakarėlių su vaidinimu ir deklamavimais.

Pirmasis mokinių vakaras įvyko 1928 m. Žiūrovų prisiinko pilna mokykla. Pirmasis suaugusiųjų vakaras buvo suorganizuotas 1929 m. vasario 10 d. Suvaidinta komedija „Pataikė“. Vaidino mokytojas G. Velička, VI. Ulčinskas ir Makniūnų pieninės vedėja Mikėnaitė. Po vaidinimo smuiku pagrojo G. Velička ir Mikėnaitė, buvo suorganizuotas skrajojantis paštas, vėliau vyko šokiai, žaidimai. Mokykla buvo pilnutėlė žiūrovų. Po metų mokytojų Bendorytę iškėlė kitur.

Antrasis vaidinimas įvyko 1929 m. Petro Gavelio kluone. Buvo suvaidinta dviejų veiksmų drama „Už tėvynę kariausiu“. Po vaidinimo vyko šokiai, žaidimai. Vakarams

samdydavo gerus muzikantus, dažniausiai Bronių Videiką ir Izidorių Guduką.

Vaidinimų buvo ir daugiau. Su dideliu pasisekimu 1934 m. L. Baryso kluone pastatyta „Drama miške“. Vaidinant dramas žiūrovai verkdavo, o per komedijas plyšdavo juoką. Su kai kuriais vaidinimais Raitininkų kaimo „artistai“ pasirodydavo ir Kampų kaime. 1929–1939 m. iš viso buvo suvaidinta apie 20 dramų ir komedijų.

Daugiau spaudos prenumeruoti kaimas pradėjo tik nuo 1928 m. Pirmiausia tai buvo „Ūkininko patarėjas“, „Lietuvos žinios“, „Trimitas“, „Karys“, „Mūsų rytojus“.

1928 m. buvo atkeltas mokytojas Gasparas Velička nuo Veliuonos. Jis mokėsi kartu su būsimu rašytoju Petru Cvirka (sédėjo viename suole). Mokytojas G. Velička – gražus intiligentiškas vyras, jisai buvo ir Raitininkų šaulių būrio vadadas. Mokykla iš Jono Drobnio namų buvo perkelta pas Vaclova Juškonį (Guduką). Mokytojas gyveno pas Miką Pliaugą ir turėjo detektorinį radijo imtuvą, dažnai klausėsi žinių ir jas perduodavo kitiems. Turėjo daug knygų ir taip pat daugeliui jas skolindavo. Šioje mokykloje jau buvo 4 skyriai. Mokytojas G. Velička visiems patiko ir visi jį mylėjo, jis gražiai bendravo su kaimo jaunimu. 1930 m. mokykla persikelė pas Vincą Lapinską (Jurą), o 1932 m. pas Nikodemą Barysą į naujai pastatytą didelį namą, kuriame buvo ir du kambariai bei virtuvė mokytojui. 1936 – 1937 m. mokytojavo Abromaitytė. 1938 – 1940 m. Juozas Mickus. Po jo – mokytojas Valinskas. 1941 – 1943 m. Nedzinskas (girtuoklis). 1950 m. mokykla persikelė pas Adomą Gavelį, ten mokytojavo Miškintė, Šreiberis, Adolfas Barysas. Vėliau mokykla tapo septynmetė, buvo perkelta į Lydekininkus ir pagaliau į Makniūnus, kur tapo aštuonmetė.

Žemės ūkio rūmai Makniūnų dvare organizavo įvairius kursus: virimo, namų ruošos, melžimo, akmenų sprogdinimo. Buvo skaitomas paskaitos. Jas skaitydavo agronomai, veterinarijos, zootechnikos specialistai. Jie mokė ūkininkus, kaip reikia laikyti, šerti gyvulius, paukščius. Inžineriai ir technikai mokė, kaip statyti trobesius, krosnis, kur kasti šulinius. 1930 m. Makniūnų dvare buvo suorganizuota žemės ūkio mokykla, kurią lankė daug Raitininkų kaimo jaunimo, taip pat ir du mano vyresnieji broliai Alfonsas ir Cezaris. Kaime veikė ir politinių partijų bei organizacijų skyriai: Ūkininkų sajungos, Tautininkų, Valstiečių liaudininkų, Šaulių sajungos, Jaunalietuvų, Jaunuju ūkininkų (kuriai ir aš priklausiau). Mano tėvas priklausė Tautininkų sajungai. Tėvas ir broliai Alfonsas bei Cezaris priklausė Šaulių sajungai. 1940 m. visi Raitininkų kaimo šauliai buvo mobilizuoti ir Ilgininkų kaime prie plento Merkinė – Alytus éjo sargyba. Ūkis liko be darbininkų.

Raitininkų kaime ypatingų amatininkų nebuvovo: vežimų ratus darė Zeziulevičius, Simonas Ulčinskas, Bernardas Ulčinskas. Skripkiūnas mokėjo daryti didelius ir mažus kryžius, įvairias koplytėles. Patys ūkininkai statėsi viusus namų trobesius. Nebuvo girdėti, kad kuris nors būtų nugriuvięs. Kiekvienas ūkininkas mokėjo pasidaryti roges, vežimus, spragilus, gréblius. Vėliau gražius trobesius statė

Jonas Gudukas. Jis mano tėvui statė svirną. Kaimo pastatai buvo dengti šiaudais. Skardinių stogų nebuvo nė vieno. Buvo lentų pjovėjų, kurie statyboms išilginiu pjūklu pjau-davo lentas, apipjaudavo rastus – tai buvo Juozas Glaniauskas, Antanas Raklinevičius, Rokas Kužulis. Juozas Glaniauskas mokėjo meistrauti verpimo ratelius, vėliau jis pastatė nedidelį vėjo malūną. Pirmieji kaimo siuvėjai ir muzikantai buvo Bronius Videika ir Izidorius Gudukas. Bernardas Ulčinskas, vėliau jo sūnus Vladas gamino cementinius šulinį žiedus.

Pievas ir javus pjaudavo dalgiai. Mano tėvams rugius pjauti teko ir pjautuva. Pjautuvaus pjauti rugių pėdai buvo dailūs, iš jų darydavo dvikūlės stogams dengti. Javus kuldavo tik su spragilais. Po 1935 m. vienas kitas ūkininkas įsijigo Alytaus ūkio mašinų gamykloje pagamintas arklines kuliamąsias ir vėtykles.

Ūkininkai sodindavo daug bulvių, nes tai buvo pagrindinis maistas. Sodindavo runkelių, kopūstų, griežčių, kiek morkų. Pomidorų kaime dar niekas nebuvo matęs. Sėdavo daug grikių, nes jie smėlynusoje neblogai augdavo. Paskui žiemą valgydavo grikių košę. Žiemai raugdavo daug kopūstų – ir susmulkintų, ir galvų. Raugdavo ir burokų, grybų. Daug grybaudavom, uogaudavom, rieštaudavom. Pjaustydavome ir saulėje džiovindavome obuolius, paskui žiemą valgydavome kaip saldainius, iš jų virdavo kompotą.

Iš tų, kas turėjo didesnius sodus, Merkinės žydeliai dar jiems tebežydint iš anksto nupirkdavo visą derlių. Po kaimą važinėdavo žydeliai skarulninkai ir skudurus, šerius, kiaušinius keisdavo į silkę, cukrų ar kitas smulkias prekes.

Iki 1947 m. Raitininkų kaime nebuvo žmonių, baigusių gimnaziją, o juo labiau aukštajį mokslą. Iš viso kaimo pirmasis baigiau ne tik Alytaus gimnaziją, bet ir Vilniaus universiteto Medicinos fakultetą. Buvo pirmasis Raitininkų kaimo medikas. Antrasis medikas, vėliau tapęs chirurgu, buvo mūsų giminaitis med. dr. prof. Vincas Lapinskas (Izidoriaus). Trečiasis aukštuoju mokslu išėjo med. dr. Vincas Gudukas. Ketvirtas gydytojas – Juozas Drobnyς (buves ilgametis Vilniaus m. greitosios pagalbos ligoninės direktorius). Iš Raitininkų kaimo kilusia sanitarijos gydytoja tapo Ramunė Lapinskaitė (chirurgo V. Lapinsko brolio dukra).

PEOPLE TELL

I Come from Raitininkai Village

Vincas LAPINSKAS

Prof., habil. dr. Vincas Lapinskas, the eminent Lithuanian doctor shares his warm and loving memories of his native Raitininkai village (*Dzūkija*, i.e. South East Lithuania) from the beginning to the first half of the 20th century. He talks about everyday life and festivities, people, their works and relationships as well as habits.

LIETUVOS KULTŪROS MINISTERIJA
LIETUVOS LIAUDIES
KULTŪROS CENTRAS
LIAUDIES KULTŪRA 2008 Nr. 6 (123)
Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesiai
<i>REDAKCIJOS ADRESAS:</i>
Barboros Radvilaitės 8, LT01124 Vilnius el. p. liaudies.kultura@llkc.lt
<i>VYRIAUSIOJI REDAKTORE</i>
Dalia RASTENIENĖ, tel. 261 34 12 el. p. lkredaktore@llkc.lt
<i>SKYRIŲ REDAKTORIAI:</i>
Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61
Saulė MATULEVIČIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, tautosaka, tel. 261 31 61
Liudvikas GIEDRAITIS – etnologija, folkloras, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61
Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61
Beatričė RASTENYTĖ – korektorė-stilistė Kompiuteriu rinko Enrika STANEVIČIENĖ Maketas Martyno POCIAUS Reziumė į anglų kalbą vertė Eglė KAČKUTĖ
<i>REDAKCINĖ KOLEGIJA:</i>
Prof. habil. dr. Leonidas DONSKIS, Politikos mokslų ir diplomatinės institutas, Vytauto Didžiojo universitetas, Gedimino g. 44, LT44261 Kaunas
Prof. habil. dr. Simas KARALIŪNAS, Lietuviai kalbos institutas, Antakalnio 6, 2055 Vilnius
Habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, LT01108 Vilnius
Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio 6, LT10308 Vilnius
Dr. Alė POČIULAITĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės 8, LT01124 Vilnius
Doc. dr. Daiva RACIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos akademija, Gedimino pr. 42, LT01110 Vilnius
Irena SELIUKAITĖ, Lietuvos kultūros ministerijos Profesionalaus ir mėgėjų meno skyriaus vedėja, J. Basanavičiaus g. 5, LT01118 Vilnius
Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio 27, LT08303 Vilnius
Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių 5, LT01108 Vilnius
Vida ŠATAUKSIENĖ, Lietuvos liaudies kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT01124 Vilnius
Dr. Marija ZAVJALOVA, Ленинский проспект 32-а, Институт славяно- ведения, Российская Академия Наук, Москва 117334, Россия, el. p. marija_z@mtu-net.ru
© „Liaudies kultūra“ Steigimo liudijimas Nr. 152 Pasirašyta spaudai 2008 12 02 Tiražas 880 egz. Formatas 60x90/8 Rinkta kompiuteriu. 11 sp. I.
Lietuvos liaudies kultūros centras Barboros Radvilaitės 8, LT01124 Vilnius http://www.llkc.lt
Spausdino UAB „Grafija“, Sėlių g. 3a, Vilnius

TURINYS:

Apie V. Ivanovo ir V. Toporovo skyrių Slavistikos institute.
Kalbamės su Rusijos mokslų akademijos Slavistikos
instituto Tipologinės ir lyginamosios kalbotyros
skyriaus mokslo darbuotoja dr. Marija Zavjalova 1•

MOKSLO DARBAI

- Dainius RAZAUSKAS.
Iš baltų mitinio vaizdyno juodraščių: AITVARAS 8•
- Veronika GRIBAUSKAITĖ. Ligų etiologijos
Rytų Lietuvos ir Vakarų Baltarusijos kaime
XIX a. pabaigoje – XX a. pirmojoje pusėje 26•
- Dalia MARCINKEVICIENĖ. Būti mama: vaikų priežiūros
strategijos sovietinėje Lietuvoje 1945–1970 metais 31•
- Evelina BURŽINSKIENĖ.
Bendravimo kultūra: apkalbos Dzūkijoje 40•
- Vidmantas MAČIULSKIS. Hermano Huffzigerio sudarytas
Rytų Prūsijos šokių leidinys „Der Tanzkreis. Alte und
neue Volkstänze aus Ostpreußen“ 49•

LEIDINIAI

- Dainius RAZAUSKAS.
Mė(lynas)nulis ir dangaus kiauliu paslaptis.
„Žaidimas žodžiais“ lietuvių tradicijoje 58•

ETNINĖS VEIKLOS REALIJOS

- Juozas ŠORYS. Zarasai – gyvai ir aseptiškai 61•
- Gaila KIRDIENĖ.
Devintoji „Griežnė“: įvairiapuski talentai 69•
- Kas gi – Mėnuo Juodaragis?
Liudviko GIEDRAIČIO pokalbis su festivalio
„Mėnuo Juodaragis“ organizatoriumi Ugniumi LIOGE 74•

ŽMONĖS PASAKOJA

- Vincas LAPINSKAS. Mano tėviškė – Raitininkų kaimas 81•

VIRŠELIUOSE: Elena Kniukštaitė. „Žiemos angelas“. 1996 m.
Al., drobė, 106x106.

Elena Kniukštaitė. „Angeliukai ant tilto“. 2001 m.
Al., drobė, 85x90.

Ramūno VIRKUČIO nuotraukos